

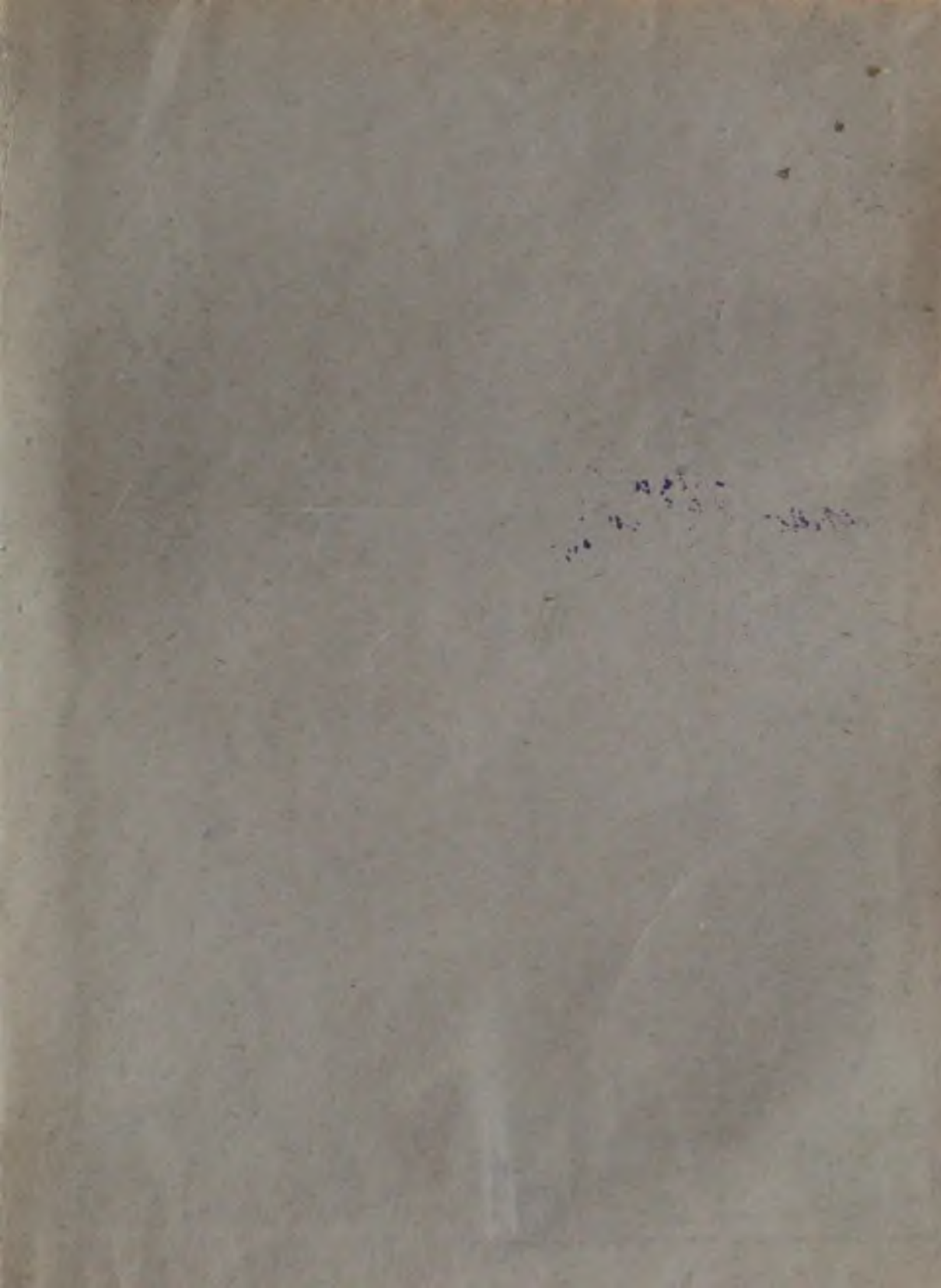
сб
3

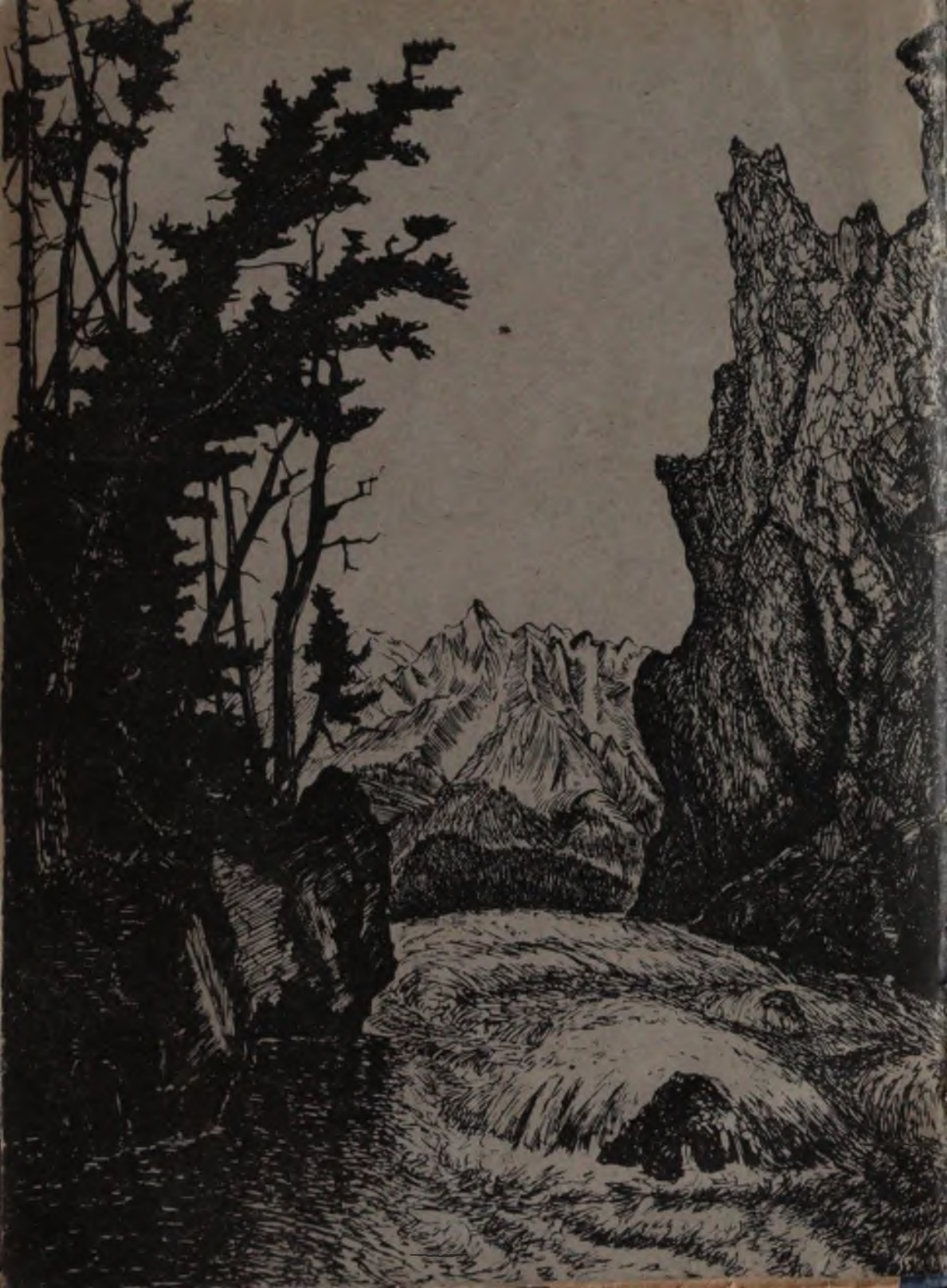
Жылдыс

3-чи
чыгарганы
1966

xp.

xp.

сб.
3-430

ЖЫЛДЫС

3-чи ЧЫГАРГАНЫ

Алтайдын
бичиктер чыгарар
издательствозынын
Туулу Алтайдагы
бөлүги
Горно-Алтайск
1966

Горно-Алтайская областная
БИБЛИОТЕКА
г. Горно-Алтайск № _____

Бугүнгү жүрүмнүн кычырузу

1966 жыл жүрүмдө жаркынду жылдардын тоозына кирер. Ненин учун дезе Советский Союзтын Коммунистический партиясынын бу жылдын эрте жазында өткөн съездинин ижи, онын жөптөри жаңыс ла бистин ороонунун эмес, је бастыра телекейдин келер жүрүмине жаан учурын жетирер. Партиянын жирме үчинчи съезди жолыста туштаган ончо буудактарды, једикпестерди туура таштап, Совет ороонго элбек јол ачкан. Бистин жүрүмис ичкери түргөн барар, улу јолдор өдүй, жаркынду јенүйлерге једерис.

Съездтин учурынын жаанын јарт билип, ончо телекей онын ижин сүрекей кичеemelдүй шигдеген. Оскө ороондордо најылар да, өштүйлер де съездтин ижин кажы ла јанынан көрүй, кажы ла керекке ајару эткендер. Совет орооннын Коммунистический партиясынын он эки јарым миллион члендеринин ле кандидаттарынын адынан беш мунга јуук делегаттар да келгенин оло темдектеген, съездтин ижинде 86 орооннын адынан жаан күндүйлүй айылчылар турушканын оло јарт көргөн, съездтин ижинин ачык-јарык, ак-чек өткөнүн де темдектеген.

Јирме үчинчү съезд кандый жаан сурактарга ајару эткенин ончо телекей шүйүген. Советский Союзтын јуук өйлөрдө жаңы улу јенүйлерге једеринде алаңзу јок деп, буржуазный да газеттер бичиген. Ологго мындый шүйүлтени бистин съезд берген. Съезд совет албатыга дезе ийде кошкон, ого жаан бүдүмји берген. Јирме үчинчи съездтин жөптөрүнүн улу једими эки-үй жылдан жүрүмдө јарт көрүйне берер деп, Совет орооннын ончо албатылары бүдүй, эрчимдүй иштенип јадылар.

Јер үстүнде амыр-энчү туруп, советский албатынын јадын-јүрүми там ла өнжип јаранган сайын литература ла искусство жаан өзүмге једеринде алаңзу јок. Онын да учун бистин Коммунистический партиянын Төс Комитединин отчетный докладында мынайда темдектелген. «Советский албатынын үредүзинин элбегени, культуразынын бийиктегени ле советский албаты бойынын ороонынын ээзи болгоны литерату-

ра ла искусство чечектеп ӧзӧрине сӱрекей јакшы арга ла ийде берген». Бистин орооннын литературазы ла искусствозы јаантайын албатынын кереги ле албаты учун туружып, эмдиги ӧйдӧ калык-јонды коммунистический кӱй-санаага, јадын-јӱрӱмге ӱредеринин улу ийдези боло берген.

Литературанын ла искусствонын совет албатынын бӱгӱнги јӱрӱмине эткен улу иштерине сӱрекей јаан болуштузын съезд ангылу темдектен, олордын мынан ары канайда ӧзӱп барарын јартаган. «Советский литературанын ла кинематографиянын, театрдын ла живописьтин, музыканын ла скульптуранын тӧс кереги бистин ороондо коммунизм учун тартыжуны, эмдиги јӱрӱмди, эмдиги ӧйди кӧргӱзетени болуп јат» — деп, нӧкӧр Л. И. Брежнев бойынын докладында айткан. Городтын ла деремненин бӱгӱнги јадын-јӱрӱмин, ишмекчилердин ле колхозчылардын бӱгӱнги ижин, улустын бӱгӱнги санаа-кӱйнин, кылык-јанын, амадузын ӱлгерлер, куучындар, повестьтер, романдар ажыра кӧргӱзеринде бистин орооннын литературазы кӧп јенӱлерге јеткен. Ол керегинде Коммунистический партиянын јирме ӱчинчи съездинде јангыс ла писательдер эмес, је ишмекчилер, колхозчылар, ученыйлар, партийный ишчилер бойынын сӧзин айткандар. Советский литература бойынын албаты учун тартыжузыла, ак санаазыла, јарык амадузыла бастыра телекейге мактадып јат. Бистин литература Совет јан тӧзӧлгӧнинен бери албатылар ортодо најылык, амыр-энчӱ, јарык, јаан јӱрӱм учун туружып келген. «Советский Социалистический Республикалардын карындаштык билезине биригип калган албатылардын јӱзӱн-башка национальный бай бӱдӱмдӱ, је јангыс социалистический тӧзӧлгӧлӱ культура-зы коммунистический јӱрӱмди тӧзӧӧрине ле бистин кӧп национальностьту улу Тӧрӧлистин там јаранарына учурлалган» — деп партиянын Тӧс Комитединин отчетный докладында темдектелген. Партиянын мынайда айтканы бистин ороондо кажы ла албатынын писательдерин оморко-дып, олорды јангы јенӱлерге кычырат. Кажы ла албаты бойынын культуразын канча ла кире элбеде, теренжиде ӧскӱрер аргалу. Писательдер бу керекте баштапкы јерде туруп јат.

Алтай албатынын культуразы Улу Октябрьдын экелген јайымыла кожо ӧзӱп, эмди јылдан јылга ичкери јангы алтамдар эдет. Анчадала бистин литературанын ӧзӱми эмдиги ӧйдӧ элбей берди. Алтай писательдер албатызынын ӧткӧн јолдорын, јадын-јӱрӱмин, ал санаазын, сӱйӱнчизин анчадала ӱлгерлерде, куучындарда, повестьтерде теренжиде кӧргӱзе бердилер. Калганчы јылдарда сӱйӱнчилӱ једимдерге алтай проза јеткен. А. Адаровтын «Амаду» деп повезин, Л. Кокышевтин, А. Ередеевтин, И. Кочеевтин, К. Тӧлӧсовтын куучындарын кычыраачылар јилбӱлӱ уткыгандар. Улу Октябрьдын 50 јылдыгына бистин писательдер бир канча произведениелерин орус тилине кӧчӱрип, кӧп тоолу кычыраачыларды алтай литературанын једимдериле таныштырар аргалу.

Алтай поэзиянын элбек жолго чыкканы эмди јарт көрүнөт. Јакшынак үлгерлердин, поэмалардын көптөгөнине коштой олордын жүрүмди, улустын санаа-күйүн теренжиде, элбеде, чын көргүзери јаранган. Алтай поэзия, эртен тура жаңы чыгып келеткен күндий, улуска там ла јарык чалып, олордын өзөк-јүрегине јылуны там ла көп јетирер болды.

Октябрьдын 50 жылдыгына алтай литература чын ла јакшы једимдерлү келип јат. Онызында сөс тө јок. «Је једимдерле кожо једикпестерди база көрөр керек — деп РСФСР-дин писательдеринин апрель айда өткөн пленумында јарт айдылган. — Совет жаңын төзөлгөн, революциянын жылдарын, эмдиги жүрүмди чыныча, теренжиде улустын күйү-санаазын көдүргедий эди көргүзери учун бүгүн јаан тартыжу өдүй јат».

Алтай литературанын једикпестерине бистин Туулу Алтайдын эмдиги улузынын кебери сүрекеј чокум, толо, јаркынду көргүзилбегени кирип јат. Бистин чанкыр өзөктөрдүн бүгүнгү колхозчыларынын, ишчечкилеринин, јашөскүримнин кеберлери бистин писательдердин үлгерлеринде, поэмаларында, повестьтеринде, романдарында кычырган улус индыбас эди, онын чын бичилгенине кайкап сүйүнө эди көргүзилерине имадап јадырыс.

Алтай литературанын јаан једикпезинин бирүзи — драматургический произведениелердин бичилбей турганы. Туулу Алтайдын сценаларында тургусадый алтай жүрүмди көргүскөн пьесалар јок болуп турганы — бистин писательдердин творчествозынын чочыдулу тутагы. Ончо писательдер бу керекти јүрегине јуук сезип, бу једикпести јоголторына эрчимдү иштейтени — бистин бүгүнгү задачабыс.

Бистин ижисте тутактарга алтай критиканын өспөй турганы кожулып јат. Эмдиги алтай писательдердин творчествозын ишчдеп, чокум јартап көрөрине болгой, жаңы чыккан бичиктер де аайынча статьялар бичилбей турганы кайкамчылу ла карыкчылду. Критиканы көдүрери, критиктерди өскүрери — алтай литературанын бүгүнгү туура салбас кереги. Эрчимдү иштү критиктер бүгүн биске сүрекеј керектү.

Бис, Туулу Алтайдын литераторлоры, алдыста турган иштерди, једикпестерди јарт көрүп јадырыс. Тутактарды јоголторына, жаңы иштерди эдерине бисти, Туулу Алтайдын литературазында јенүлер ийде берип, ичкери кычырат.

«Чын, калганчы жылдарда јакшы да бичиктер чыккан. Олор поэзияда да, прозада да бар. Је олор ас... — деп, Михаил Александрович Шолохов партиянын өткөн съездинде айткан. — Је мындый болгоны литературанын өспөй токтоп калганы эмес. Писательдер иштеп јат. Талдама произведениелер кажы ла јыл чыкпай јат. Кажы ла јыл кайкамчылу јакшы бичиктер чыгар деп сакыырга да јарабас...»

Туулу Алтайдын писательдери Советский Союзтын Коммунистический партиязынын јирме үчинчи съездинин јөптөрине тайанып, акту

күйүн-санаазынан албатызы, Төрөли учун эрчимдү иштеер аргалу. Жаңы беш жылдыктын учына жетире алтай литература быжу жаан жөнүлөргө жедер.

Социалистический искусство жүрүмгө омок көрүп, жүрүмнүн жаранарына бүдүп жат. Ол бистин жүрүмисте ончо жакшыларды, телекейдин ончо кеенин, совет албатынын жаркынду жолун, улу амадуларын көдүрингилү, чокум көргүзүп жат.

«Je онызы жаңыс ла жакшыны көргүзери эмес — деп, бирме үчинчи съезд отчетный докладында темдектеген. — Бисте эмди де көп уурлар ла једикпестер бар. Искусствонун произведениелеринде оморды чынынча көргүскени — жаңыс ла тузалу ла сүрекеј керектү эмес, оморды јоголторына сүрекеј жаан болушту».

Творческий организацияларда, учреждениелерде, издательстволордо, театрларда, киностудияларда ак-чек иш жаранып, көстин көскө чынынча ајдатан најылык критика болзын деп, партия некејт. Литературанын ла искусствонун өзүмине марксистско-ленинский критика суреен жаан учурлу деп, съезд јакыган.

Ончо Совет орооннын, ол тоодо Туулу Алтайдын да, писательдери албатызынын ийде-күйчине, Төрөлинин там жаранарына, келер өйлөрдин жөнүлерине бүдүп, јарык санаа-күйндү иштеп јадылар.

Борис УКАЧИН

Москва. Кызыл тепсен'

Мен бүтүн
телекейдин,
жүрүмнүн
боочызына чыккамдый,
Москвада,
Кызыл тепсен
үстүндө, турадым.
Келер жылдардын
туман-көжөөзин ачкандый,
Бу мынан
коммунизм орооннун
тагдагын көрөдим.
Албатымнын өткөн
ачу жолдору
күски жалбырактар чийүзиндий,
Ыраак кийинимде
чийилген,
чирелген жадат.
Ойдин канадына камылып,
бүгүн жүректер күйерде
Өткөн жылдардын
ончо түбегин,
женүзин жартап жарыдат...
Төрөлим!
Үстүндө булуттар
жылыжат,
айланат.
Олор
тартышта жыгылган
баатырлар көлөткөзи.

Төрөлим!
 Бистин жүстериске
 чырыштар чачып,
 жылдар сунат.
 Улустар өлөт,
 сенде олордын
 жаш тужы,
 Сенде олордын
 жалтанбас ийдези...
 Чындап та,
 мен бүгүн
 телекей ле жүрүмнинг
 эн бийик ажузында.
 Москвада,
 Кызыл тепсен
 үстүнде, турадым.
 Мынан
 коммунизм орооннын
 тандагы көрүнип турарда.
 Онын жагын,
 учурын
 эт-канымла эмди сезедим.
 Ого канайып једер?..
 Оны канайып јууктадар?
 Мен бойымнан
 бойым
 араай сурайдым.
 — Иште,
 темир кайылт,
 Ол тушта ол тандак
 ороонысты јарыдар! — деп,
 Заводтор ыжынан,
 ыраак кыйгызынан
 каруу алдым.
 — Јер сүр,
 јерди сүү! —
 јалангдардан меге
 Эзин экелди
 олордын шымыртын.
 — Қилебе качан да
 бойыңа ла меге! —
 Көксимде бадышпай,
 жүрегим согулат,

Уксагар
согултын!
Бу жуук јанымда
учы јок
чөркөлгөн
Улустың узун
тизүзин көрөдим.
— Коммунизмге ууланган јолыста
Кандый јастыралар,
кандый једимдер,
јарта,
түзет,
Ильич! — деп,
Башчыдан угарга,
башчыдан сураарга
келгендерле кожо
мен базадым.
... Мызылдууш мынтак
кыруларын төгүп,
Кремльдинг чибилери
араай јайканыжат.
Түштүктинг кижизи, —
кара негр,
карга, соокко тонуп,
Јанымда турат.
Улустан бүткен узун тизү
Мавзолей јаар јылыжат
Москва.
Кызыл тепсенг.
Буттарыс алдында
чаган ай чакырайт.
Кремльдинг куранттары ойгонып,
ойнойт,
јаңырайт.
Бу мынанг
амырдың,
әнчүниң музыказы,
Телекей үстүле
јайылып,
чайбалып,
ырап барадат.
Москва, 1965 ј.

Кыска куучындар

Аднай

Мен уйкудан тургалагымда, Аднайдын јеени Коля једип келди. Турада кижии јок болордо, ол јуурканымды учынан тартып, ойгосты:

— Таадам слерди келзин дийт.

Қознөк јаар көрзөм, таң кажы јерде адып калтыр. Орыннан секирип түжеле, соок суула јунунып, түрген кийинип алдым. Оноң уй саап барган эјемди де сакыбай, Қоляла экү кемеге мендедис. Айылчызы чай ичпей барды деп, эјем калактаар. Је кем јок, эртен ойто келбей.

Чолушман бу тужунда кеен де, түрген де. Кемеле эжинбеген кижиге бүдүмји јок. Коля кемеге озо бойы отурып, кайыкты тудуп, эшти.

Аднай аттарды туку байа экелип, чакыга буулап койтыр. Эмди ол турада чөйгөннин јанында чайлап отурды. Мен кирип келеримде, өбөгөн коларткышла терин арчып, кокурлады:

— Сен бистин бозудый эмтиринг, уул.

— Ненинг учун?

— Ол база уйкучы. Энеден чыгарда ла, уйуктаган, эмдиге уйуктаганча. Онын учун Уйкучы деп адап койгонус.

Аднай бойы сөөпи бийик, эттү-канду кижии. Онын койу кабагы өбөгөнди айуга бүдүштеш эдет. Ого көрө, эмегени јабыс сынду, јаантайын оорудан чыкпай турган кижидий билдирет. Је озор бой-бойлорына сүрекей кару. Эмеген меге амтанду теленет чайынан урды. Эки аяк ичеле, тойо бердим. Аднай бу өйдө аттарысты ээртеп, карабин мылтыгын төрөпчилеп ийди.

Бис аттарыска минип, јортып ийдис. Уйдежерге чыккан Аднайдын эмегени өбөгөнгине кийининен ары айтты:

— Эмеш аыктан, не-не болбозын.

— Қарыганча мени балага бодоп јүрөт — деп, Аднай кими ректенди.

Деремнеден чыгала, Чолушман төмөн телкем, өлөңи койу өзөклө бардыс. Суудан таң эртенги соок јыбар согот. Онын учун мен плащымла јазап кымынып турдым.

Аднай ла менин браатканыс — тайгада Көл-Айан деп турлу. Кече ангартынан уй саачы келин түжүп, турлуга айу кадындап, уйларды шакпырадып туру деген. Анайдарда, колхозтын председатели ол айуны атсын деп Аднай өбөгөнди айбылаган.

Аднай јетен јажына арай јеткелек кижі. Је онын көзі эмди де курч, мылтыкты кемненг де артык адар. Күчи де коркушту. Мынанг озо бир шыркалаткан айу онын үстүне чурап келген дежет. Аднай оны кенетийин эки кулагынан ала койоло, бажын јерге јаба тудуп, јарым түш кыйнаптыр. Айу чыдашпай, өлгөн дежет. Онон башка учуралда айу Аднайды агаш айландыра сүрүшкен деп куучын бар. Айу једижил болбой, оны тударга агашты кучактап ийерде, Аднай эки колун каап алала, нөкөри келип, оны адып ийбегенче туттыр. Мындык куучындарды мен Аднай көрегінде көп уккам. Олордын кажызы чын, кажызы төгүн — кем билер? Је Аднай бу јажына јетире беженненг ажыра айу өлтүргенине көп улус кере. Онын учун кече ол андап барарга тергенип турганын угала, мен онын андаганын көрөргө кожо сурангам. Өбөгөн мойнобогон.

— Јагыс артык штан кийип ал — деп кокурлаган.

Бис јаан акты өдөлө, кайыр кырдын эдегине јеттис. Байадан бери унчукпай келген Аднай бу тушта адынан түжүп, меге айтты:

— Мынанг ары јол кату, атка күч болор. Түш, јойу базарыс.

Мен түжеле, адымды јединип, өбөгөннинг кийининен бастым. Јол чык ла кату эптир. Јаан-јаан таштардын, јуук-јуук агаштардын кызык ортозыла, ары-бери бурылып, сан өрө чыгарга сүрөкеј күч. Мен, аа-боо бүдүрилип, тайкылып, түрген арыј бергем. Је Аднай токтобойт. Кырды өрө чыгат ла чыгат. Кайра да көрбөйт. Мен ого ичимде тын ачымып турдым: «Бир эмеш тыштанза кайдар». Је ол снөтийин мени ченеп тургандый. Кырдын бажына јеткен соңында ла өбөгөн адын агашка буулап, јалбак таштын үстүне отурды.

— Је, амырап алак. Эмди јол јакшы болор — деди.

Мен, тыныжым буулып, келген ле бойымча таштын үстүне јадып ийдим. Аднай аайы-бажы јок терлегенимди көрүп, кайкады:

— Бу сен көлгө түшкен бе, уул?

Је менин унчугар да күчим јок. Тыныжым токунаганча јаттым. «Өбөгөн, байла, мени электеп отуры» — деп ичимде санандым. Эмеш тыштанып алала, аттарыска минип, онон ары јорттыс. Кырдын бажы јалбак, јолы кен эптир. Кайда да койу өлөңдөрдін ортозында түрген суу токунал јогынан табышту шуулайт. Байа ол сууны көргөм: кайырды төмөн канатту куштын учуп түшкен. Мен бу јердин јаражын, чечектердин көбин кайкап брааттым. Аднай коштой јортот. Онын чырайы омок, толо јаагынын үстүнде јыпшык көстөри суркурап турат. Бийик арысканду тайгага чыкканы оны сүңдирип турганы билдирет. Анча-мынча барган соңында Аднай суу кечире одош кырды ајыктап, нени де

бедрей берди. Онон кенетийин колын анаар уулап, менен мынайда сурады:

— Туку ол јаан какпак ташты көрүп турун ба?

— Эйе, көрүп турум — дедим.

— Байгыстын журты ол, жайы-кыжыла анда журтаган.

— Ненин учун ол бери чыгып журтаган? — деп, мен кайкадым.

— Улустан чокюнуп качкан эмей база — деп, Аднай кенетийин айтты. — Озогы улус мынан беди?

— А Байгыс кем болгон? — деп сурадым.

Байгыс керегинде куучынды мен уккан болорум деп, Аднай сананган ошкош. Же мен, бу жуукта ла Чолушманга айылдап келген кижиге, ол керегинде кайдагы угайын?

— Укпаган болзон, жол кыскартып, куучындап берейин — деп, Аднай айтты.

Онон бир кезек унчукпай браадала, баштады:

— Байгыс деп улус оны кокурлап адаган. Эчкилери көп болгоны учун. Чын ады Ануш. Кичинекте ада-энези өлгөн, өскүс арткан. Кызычак сок жагыскан айылдар сайын тенип жүрөрдө, төрөөндөри оны бу мындагы манастирга берип ийттир ле. Ол манастирда өскөн улустан бистин жерде эмди де көп эмегендер бар эмей. Ануш база анда өскөн. Чолушман ичининг кезик уулдары ол тушта манастирдын кыстарын кудалап алгылайтан. Калым төлөөр эмес. Жагыс крестке ле түжөр керек. онон башка абыс жөбин бербес. Ол өйдө мен бир нөкөрлү болгом, ады Саану. Кожо андайтаныс. Саану Анушты аларга сананып алтыр. Тайгалап жүргенисте, ол ого учурлап кожондор до чүмдейтен. Бойы тын кожончы уул болгон. Мен каткырып туратам: «Манастирдын кыстары арык, оны тайарга турун ба?» — деп, Саану коркушту ачынатан. «Мен оны оууп жадым» — дейтен. Ол тушта оууш деп немени бис билер эмес. Ада-эне кемди ле алып берзе, оныла жагына журтайтаныс. Андый болордо, Саанунын сөстөри мени кайкадатан. Ол десе Анушты ла мактаарга бош жок. «Ануш жер үстүндө ончо кыстардан артык!» — дейтен. Кыс чын ла кеберкек болгон. Чырайы ап-ак. Көзи жиргилжиндий ойноп турар. «Сен ого жарап турун ба?» — дееримде, Саану айткан: «Та, билбей жадым. Менин кожондорумды ла мактайт. Бойымды кандый көрөт — укпадам».

Же бир катап бис узак андайла, жанып келзебис, Ануш манастирда жогыла. Кайдаар да качкан дешкен.

— Неден улам качкан? — деп, мен Аднайдагы сурадым.

— Неден улам? Мекеден эмей база. Бис андап жүргенче, манастир-га Адыш деп жайзанын уулы кадындаптыр. Анушты көрөлө: «Сени ле алатам» — дептир. Манастирдын жаандары жаш баланы аралап келген: «Ого бар ла бар... Бай болорун» — деп. Жаш кыстын бажы айлана

бербей кайтсын. Же бай болгоны ол ине. Лайзаннын уулы учында оны таштап ийген. Кыс дезе барлу арткан. Улустын катузы база андый ок. Туштаган ла киж и оны электеер эмтир: «Лайзаннын келди, байдын эмегени» — деп. Манастырдан оны сүргүлөп ийгилеген. Ануш кунун ле ыйлап жүрген дежет. Онон кенетийин жоголо берген. Улус оны сууга түшкен болор деп санантыр ла. Учында бис Саанула экү андап жүреле. оны байагы какпак таштын жанында көргөнис. Тирү эмтир. Чачы узун, кийими самтар — киж и көрөр аайлу эмес. Саану көргөн лө тарый удур жүгүргөн. Же кайдан жууктадат эди? Кижини көрзө лө, чыгырып ийеле, кыр өрө качатан эмтир. Айла канайып та эчкилерлү болз берген. Олоры кожо ло качар. Саану једижип болбой салала, отурала, ыйлаган. «Мени таныбады, санаазы энделген туру» — деген. Мен база анайда бодоп калгам.

Аднай куучынын божодып, унчукпай барарда, мен катап сүрадым:

— А ол балазын тапты не?

— Кайдан көрөйин? Тапса да, бала онын жүрүмине чыдажар эмес. Бойы эчкилеринин јанына жылынып конуп алгай, бала канайтсын? Айса, балазы өлөрдө, санаазы энделген — кем билер?

— Анушла онон не болгон? — дедим.

— Олгөн. Какпак таштын алдында онын сөөги табылган. Эчкилерин улус айдап экелгилеген. Ээзинен ырагылабайтыр.

— А Саану эзен бе?

— Јок. Перевороттын кийининде партизан болуп жүргөн. Адыштын бандит уулын адып койгон деп угулган. Учында бойы јыгылтыр.

Аднай менин сурактарым үзүлбес болор деп бодогондый, адын камчылап ийеле, ичкери јортты.

— Же, түргөн јортолы, јол эмди де узак — деди.

Көл-Айан турлуга јетире мен Ануштын жүрүми керегинде кунукчыл санааркап јеттим. Аднайды уй саачылар сагыгылап турган эмтир. Бис аттарысты, ээрин алып, армакчылап койоло, јайгы јапаштардын бирүзине кирип, чайладыс. Уй саачылардын јааны Торкош деп эмеген үзүк јок куучындайт:

— Өрөкөн биске торт амыр бербей барды. Түн кирзе ле, кадындаар. Бис ончобыс турундардан тудунып, түниле кыйгыра-кыйгыра, тамагыс чек тунды. Уй улусты керекке албай турган ошкош. Бу жуукта бир торбокты көстин көскө лө јара тартып ийеле, апарган.

— Колхозтын торбогын јигени учун өрөкөн карууна турар болбогой — деп, Аднай мында да кокурлады.

Онон ол айунын келип турган јолын көрүп аларга барды. Мен дезе тын арыйла, тактачка чыгып, амырадым. Уйуктай бергенимди билбей де калдым. Эгирде ле јаткан бойым таг атканча уйуктап калтырым. Ойгонып келзем, уй улустын тал-табыжы угулат:

— Машпарак-Машпарак, Түп-Түней, Түп-Түней!

«Бу не болотон?» — деп сананып, тышкары чыксам, анайда уй саачылар чеденненг бозуларды кычырып, энелерин эмистирип турган эмтир.

— Аднай кайда? — деп сураарымда, Торкош одош кырланнын бажы жаар көргүсти:

— Орөкөн туку ол, өскө өрөкөннин терезин сойып туру не...

Мен көрзөм, Аднай же ле деген айуны жыгыдып алган, терезин сойып турган эмтир. Мен бойыма коркушту тын ачынып, жерге түкүреле, ого болужарга бардым.

Турнабай

Карый өбөгөн бу керекти кемге де жарлабазын деп сураган. Же ол туку кажы жерде жада калды. Эмди куучындап берзем де, бурулу болбозым деп бодойдым.

Карый ол тушта колхозчылардын тангынан уйларын кабырган. Уйларды жаланта айдап чыгарала, божодып ийетен, бойы десе так жерде түжүне ле улу бийдий кыйын жадатан. Чоро кангазы оозынан түшпөс. Айланыжып турган көгөөндөрдү танкынын ыжыла үркүдүп отуратан. Карый эмеш жалку да болзо, же куучынчызы коркушту кижин болгон. Мен онын куучындарын угарга ого жаантайын келетем. Озогы улустун жүрүмин, кылыктарын айдар болзо, кижин талганча каткырар. Бир күн бис кайыннын алдында серүүнденип отурганыс. Карыйдын эртен турадан ала жакшы тойынып алган уйлары агаштардын төзүндө кепшенгилеп жаткан. Карый узак унчукпай жадала, онын кангазынын когун өдүгүнүн бажына кагып ийеле, кончына сугуп, айткан:

— Же мен сече улус ла керегинде куучындагам, эм бойым керегинде бир куучын айдып берейин бе?

— Чын ла слер бойоор керегинде бир де куучындабадаар — дедим.

Карый бойы сары чырайлу, сырसानак кижин. Ээгинде кичинек сагалду. Онызын да жалкузынан улам кырбай турган ошкөш. Куучындаар болзо, ол сагалын алаканыла озо сыймап ийетен. Ол до тушта сарымзак сагалын сыймап ийеле, баштаган:

— Бу бистин жерде озодо уурчылар көп болгон. Келген ле кижинин армакчылап койгон адынын армакчызын, үйгенин суурып апаргылайтан. Же мен бу жажыма жетире бир ле катап уурдангам. Сен оны улуска куучындаба. Бис экүнинг ортобыста ла артсын... Бир катап Том-Турадан Сапожкин деп жаан үредүлү кижин бистин деремнеге келген. «Алтын-Көлдү шиндеерге турум» — деген. Улустаң кеме сураарда, бир Кыйтык деп балыкчы уул, менин нөкөрүм, бойынын кемезин берген. Акчазын төлөп турганда, бербей аа. Бойы эжип билбес эмтир. Айдарда кеме эжетен эки кижин жалдаган. Ол тужунда өлбөң чабы өй болгон. Ончо улуска бош жок. Жаңгыс ла Кыйтык ла мен бош болгоныс. Бис экүде мал бар эмес. Ол балыкла

курсагын азыранган, мен дезе агдап ла жүрөтөм. Экү жалданып ийдис. Орустын бастыра немелерин кемеге салала, бойын отургузала, Арты-баштан ала эжине бердис. Ол кижиде мендеш жок. Кажы ла жерге: суу-нын ичине де, жаратка да токтоп, кырларды турнабайла аяктап көрөт, оноң журукка согот, көлдин тууразын, терегин кандый да немелерле кемжийт. Бис онын ижин кайкап турдыс. Же мени анчадала онын турна-байы јилбиркедип турды. Андый неме керегинде чөрчөктөң лө уккам, је бойым качан да көрбөгөм. «Колыма тудуп көрзөм, кайткай не?» — деп санандым. Бир катап Сапожкин турнабайыла Корбу-Бажын аяктап ту-рарда: «Мен көрөйин бе?» — деп сурадым. Сапожкин мойнободы: «Кө-рөр, көрөр, уулдар», — дийт. Турнабайы эки көстү неме эмитир. Мен көзиме жууктадып, Корбу-Бажы јаар уулап көрзөм, кудаймаай, тайга-нын бажы бу алдымда ла јаткан немедий. Керек дезе анда отоп жүрген јунмалар да јап-јакшы көрүнөт. Оноң Кыйтык алала, көрди. «Калак-кокый! Бу не атазы? — дийт. — Энеден чыккалы мындый неме көрбө-дим!» — деп туру. Сапожкин бистин кайкаганыока бойы да сүүнөт. Оноң ол турнабайын биске катап-катап берип, тайгаларды көргүзип турар болды. Бир катап Кыйтык айткан: «Мындый турнабайлу андап жүрерге јакшы эмитир, ан кайда ла жүрзе, ыраактан көрүп аларын». Кү-рүм анайда айтпаза кайдар. Меге бу санаа чек амыр бербей барган. «Чын ла мен андый турнабайлу болгон болзом, тайгадагы анды айылдын эжигинен ле көрүп алала, барып адып алар эдим» — деп санана бердим. Бу санаалардан улам бажым айлана берген туру. Бир катап, Сапожкин билбезин деп, алтайлап мен Кыйтыкка айттым: «Бу орустын турнабайын уурдап алак, уул. Ол бойына өскөни таап ал-бай». — «Канайып уурдап аларыс?» — дийт. Айдарда мен бойымнын сананып алган эбимди айдып бердим. Кыйтык јөпсинген. Кырсайга једип браадарыста, мен Алтын-Туунын бажын көрөртө Сапожкиннин турнабайын сурап алдым. Турнабай колго кирерде ле, мен тогүне ле туунын бажын шиндеп турган кижиле болуп турдым. Бойым дезе көс-тин кырыла Сапожкинди ле кетежедим. Ол ары бурылып, нени де бичий берерде ле, мен турнабайды Кыйтыктын койнына сугуп ийеле. бойым кел сууга калыгам. Айла канайып јалтанбадым болбогой. Суу-ла эжинип билбес кижиле чөнөрдөң дө маат жок. Же Сапожкин ле Кый-тык мени түрген чыгаргылап алгандар. Мен чыгып ла келеле, калак-тай ла бердим: «Турнабай ла түшкөн, турнабай ла түшкөн!» — деп турум. Же Сапожкин мени токтодот: «Турнабай түшкени неме беги, бойын чөнбөгөнин јакшы» — дийт. Ол капшай ла бир болуштоп спирт чыгарала, стаканга толо ло уруп берди. «Ич, оноң башка соокко ал-дырарын» — дийт. Меге кенетийин эп жок боло берди. Же бир ле кылы-нып салган кылыкты канайдарын? Мен спиртти иче салып ийдим.

Кырсайга түжеле, бис Чолушманга барганыс. Турнабайды мен аралда сугуп салгам. Деремнеге келеле, Сапожкин улусты жуузын,

эңирде куучын айдарым деген. Школдын ичине жык ла толо улус јуулган. Бис Кыйтыкла экү оны угарга база келдис. Сапожкин улустын алдына чыгала, куучындаарда, кудаймаай, бис коркушту кайкадыс. «Слер, алтайлар, сүрекей жүч, шыралу јаткан албаты — дийт. — Эмди Совет јан слерди кодүрер, бу Алтын-Көлдү эбире кайкамчыкту јадын-јүрүм төзөлөр. Алтын-Көл, оны эбиреде турган туулар сүрекей бай, албаты эмдиге јетире оны тузаланбаган, мынан ары тузаланарыгар, мында керептер јүрер, јаан јурттар төзөлөр, лектричество күйер...» Је нени айтпады деер? Бис Кыйтыкла экү оозысты ачала, јилбиркеп тындап угуп отурдыс. Учунда Сапожкин айтты: «Бис, ученый улус, слердин Алтын-Көлдүн байлыгын ачарга бастыра кучибисти кыскан-базыс, је слер де бу керектен туура калбагар, бойыгардын кучигерле биске болужыгар. Бу јорукта меге Карый ла Кыйтык сүрекей болушкылайт, ологго јаан алкыш!» — деди. Бу тужунда мениле та не боло берди болбогой. Уйагганым коркушту. Мен отурган јеримнен чыга ла јүгүргем, Кырсайга канайда јеткенимди билбей калтырым. Байагы сугуп салган турнабайды алган ла бойымча, ойто Сапожкинге јеткем. «Кудайга баш, турнабай табылды!» — дедим. Сапожкин кайкай берди: «Қайдан табылды?» — дийт. «Мен уурдагам» — деп канайып айдайын? «Эңирде бир уул бел туткан, онын ичинде јүрү» — дедим. Сапожкиннинг оуунип турганы коркушту. «Турнабай түшкенине тын короdogом» — дийт.

Је сен бу куучынды база улуока айтпа. Бис экүнинг ортобыста ла артсын.

Чугулчы

(кокур)

Мени улус Чугулчы деп адагылайт. Кайда ла көрүнзем: «Чугулчы клеедири, токтоор, уулдар!» — дежер. Је кайдак, адагылагай ла. Кижи канайып чугулчы болбос? Улус бойлоры мени чугулдандырып турганда!

Кечеги учуралды алзаар. Коштой јаткан Аниса деп келин меге јеткен. Ый-сыгытта. «Қайтты, не болды?» — дееримде, «Обөгөним сүүбей барды — ди! г. — Түжүне ле кырда агаш кезер, бозом эңирде јанар — дийт. — Ажанып ла алза, орынга чыгып, стенеге баштанала, уйуктай берер — дийт. — Алдында андый эмес болгон» — деп айдат. Э-э, керектин аайын мен чүрче ле ондоп ийдим. Бу тегиннен ле тегин эмес, агаш аразында, байла, онын көөркийи бар деп билдим. Анисага айттым: «Ыйлаба, экем, керектин аайына мен чыкпазам, кем де чыкпас» — дедим. Эңирде обөгөни јанып келерде, айткылаын бергем!

Улустын көзүнчө ле уйалта, уйалта айткылагам. «Кырда кандый көөркийин бар, тургуза ла айт!» — дегем. «Калак, менде көөркий жок — дийт. — Түжүңө ле агашла согужып, коркушту арыйдым» — дийт. Көрзөөр, кандый шылтак таап жат! «Эм мынан ары эмегенинген бурылба, бойым кетежерим» — деп катуудан кату кезеттим. Сөзимнен кайдан чыксын! Кийининде көрзөм, Аниса чек башка кижиге болуп калган жүрү... Э-э, эр улусты мен үредип билер эмейим!

А бу жуукта бойымнын да өбөгөнимди үредип салдым ине... Неден улам ба?.. Керек мындый болгон. Энгирде өбөгөним мени клубка кычырган. «Барак ла барак» — деген. Же бардым. Жаш балдардын ойынын не көрбөс? Бойыс та жаш тужунда ойнойтоныс. Клубта озо баштап кандый да спыктакыл деп неме көргүскендер, оного кожон болгон. Кем жок. Көргөдий, уккадый неме эптир. Же оного бистин клубта иштеп турган бир Желенеш деп жаш келин чыккан. Төргө чыгала, буттарыла буландадып ла берген, буландадып ла берген. Кандый уядады жок келин! Мен көрбөйин деп, өбөгөниме бурылсам, онын эки ле көзи ондо, Желенеште. Көзи торт уштыла бергедий. «Э-э, клубка сен оны көрөргө келген турун не» — деп санандым. Отуруп, отуруп жадала, кел алаканла жаагына тажыырымда, отургуштан арай ла антарылбады. «Канайып турун?» — дийт. Канайтпадым ла. «Жаш келиндерге көзүң кылайтпа ла!» — дедим. Эр кижини ажындыра үрөтпезе, ол оного ары барар ине... Мен олоорды билер эмейим!..

А бу бистин карган Атпыйды алзаар. Эмегени бу жуукта ла жада калган. Бир жыл сакыыр керек. Күрүм десе бир де ай өтпөгөн соңында бистин деремнеде бир тул эмегенди, Катюшаны, истеже берген. Бойынан одус жыл жаш келин ине. Балдары көп, бойы жагыска. Көөркий канайтсын! Одын да кезип берзе, эр кижиге керек эмей. Айла Атпыйдын жууган жөөжөзи де бар. Катюш ого сагыжын салып ийбей кайтсын. Же күрүм чынга бодогон ошкош. Катюшанын айылына киреле, торт бийлей берген. Катюш орой ло жанза, күнүркеер: «Кайда болдың?» — деп күнүң ле кыйнаар. Мен оны угала, Атпыйдын үлүң бергем! «Жүрзе де, сенин не керегин бар? — дегем. — Карый берген болзон, печкеге чыгала, унчукпай отур!» — деп кату айткам. Оного ло бери күрүм унчукпас боло берген.

Э-э, эр улусты мен үредип билер эмейим. Олоор мени чукулдандыргылабазын!

Јай

Көгөргөн јараш јай келди,
Көктиек кожогына чыгадым.
Чечеги јайылган јай келди,
Чечектер тыныжын тындайдым.
Јажыл јайым меге келди:
«Јайыла иштен» — ол дедн,
Јайларым турнала өткиледн:
«Турбаак, турбаак» — дешкиледн.
«Чанкыр алтайга јай келди,
Көргөн кижн көс салбас.
Јайым агажы көгөрдн,
Јай, кожондоп не албас?
Көгөргөн ногоон јай келди —
Көс кылбыгат чечекке.
Јажыл јалан эзиндедн
Јенгил сүүген жүрекке.
Эзинге чечектер тийижип.
Эрке күзүңгиге сыгырады.
Чечектер изү элбурежип,
Солоныланып мызылдады.
Кеен, кеберкек јай келди,
Күмүш јиилөгнн јай бердн.
Тайга, јаландар үндендн.
Көгөргөн тайга бажында
Көни кожон јайылат.
Баатыр Малчы малында
Шоорлоп кемдн кычырат?..
Шоорын јараш шоорлодып,
Амыргыгла мени кычырдың ба?

Сүүген санаан ойнодып,
Сүүген үүрен кычырдын ба?
О, алтын башту тууларга
Желдирип, жоргом, барарым.
Көгөргөн элбек тайгага
Сүүген санаам айдарым.
Алтайым кеберин мен көрүп,
Албатыга коолоп берерим.
Ару жүрегим көдүрип,
Сениле кожо жүрерим.

Таня

(ОЧЕРК)

Кубаш—Беш ичинен туура чыккан өзөктөрүнүн эң ле элбектеринин бирүзи. Онын меес жанын өрө узада чөйилген кажы ла кобызында элбек үүрлү койлордын, торбоктордын эмезе кунандардын кыштулары төзөлгөн. Өзөктинг үстүги бажынанг туура чыккан Желе-Чабаа деп кобыга жаскары кышта, анчадала мал төрөөр өйдө, совхозтын Шыргайтыдагы фермазынын жылкы малын экелетен. Быжылгы да жаста мында эки жүстенг ажыра жылкы туруп жат. Жайгыда Кубаштын элбек жалаңдарында койчылардын Лапасов Жартак башкарган комплексный бригадазы төрт үүрди кыштай азырайтан өлөнүн артыгынча белетеп алатан. Оныла коштой жалаң ижинин звенолоры да богө коно-түне өлөң эткенде, өзөк бажындагы аркаларга жетпейтен. Онын да учун анда жум одорлордо бир-эки үүр кой жайлайтан. Арка жаны түңей ле артып калатан.

Бу өзөк жаңыс ла элбек жалаңдарыла, одорлорыла жарлу эмес, элден озо андагы мал өскүрген иштенкей улузыла макталат. Мында көп жылдарга чарлар семиртерине тазыккан Мундукин Иштенер, озочыл койчылардын бирүзи Какпаков Петек, ферманын баштамы партийный организациязынын качызы, жылкычы Боделуков Давид, комсомолка Керкишева Таня ла өскө дө малчылар иштегилеп турулар.

... Алтыгы боомноң өдүп, Өтөктү-Кобыда торбоктор кабырып жүрген Иштенерле жадын-жүрүм, иш-тош керегинде куучындажып ийеле, өзөкти өрө жортып браатсам, жаан кобынын кууданында койлор жайыла отоп жүрдилер. Койлор жүрген кобыда кыстың өткүн үни одоштой Сокылунын арказына жаңыланып та турза, койчынын бойын көрүп таппадым. Эбиреде айкап, ажиталган төңгө чыгара жортып келзем, Таня меестин кадалгак кайузын өрө басып баратканы, ээрлү ады ары жанында ойдыкта отоп жүргени көрүнө берди. Меесте кой жүрген болор бо деп, ажып бараткан күннин алды жаар колымды күмүрө тудуп айказам да, тынду неме көрүнбеди. Же Таня атту кижини онын турган кайуны өрө өнө-

тийин көстөп жортып келеткенин билип ийеле, мен јаар удур кӱргӱнчӱ тура тӱшти.

— Анда кой астыгып арткан ба? — деп, меӱсте мал жогын лаптап кӱргӱн дӱ болзом, кокурлап сурадым.

— Жо-ок, соодоп жӱрбей — деп, Таня тӱрген айткан бойынча, кемзи-не берди ошкош, кӱлӱмзиренип туура кӱрди. Жаскы кӱннин ӱткӱн чогы-на, жыбардын тодына быжыныгып, кӱлер чилеп жалтыраган чон чырайынан кызарганы да тын билдирбеди.

Канчын-жиит, чыйрак, омок тушта, кӱксинде сӱӱнчи, колында чыдал барда, соодоп то жӱрбей деп ичимде сананадым. Таня Кӱркишева-нын жӱрӱми, ижи керегинде куучындагадый кӱп эрмек табылбас. Онын бойынан суразагар, ол ӱч ле эрмекле айдып койор: тогус жажын баштаарда школго ӱренип барган, былтыр он бир классты ӱренип божоткон. Тын жакшы да ӱренбеген, ӱӱре-желелеринен де сонгдобогон. Удабас койчы болуп иштегени бир ле жыл болор.

Таня жуунын-чактын шыразын кӱрбӱгӱн дӱ болзо, жӱрӱмнин ченелтӱзин ӱткӱн, албатызынын жылбӱзине иштеерине тазыккан. Же онын жӱрӱми жаантайын ла бӱгӱнгизиндий ырысту, сӱӱнчилӱ, каткылу ла кожонду болбогон. Энезинин эркелеткенин Таня кӱрбӱгӱн, адазынын алкышту сӱзин де укупатан. Ол ак-жарыкка чыкканынан ала алты ла айлу-да энезинен, эки будына турган эки ле жаштуда адазынан астыгып калган. Эне жаш эжелӱ-сыйындуларды карган жегези азыраган. Ол база узак кӱн кӱрбӱгӱн. Эркелеткен эези база да эрте жашта, сыйыны чыдаганча жӱрбей, жада калган. Жаныс энеден чыккан аказы Какпаков Петек бойы да ак-жарыкка чыгарда адазын кӱрбӱгӱн, жӱгӱрип ле кӱндӱгерде энези жок ӱскӱс арткан учун, жаныс арткан сыйынын калыкка бастырбай, Беш ичине экелип, адазынын ордына эркеледип, ӱредип, ишке ле жӱрӱмге таскаткан.

Койчынын ижине Таня тазыкпаган деп, Шыргайтыда бир де кижж айдып болбос. Ол он эки жаштудан ала, школдын жайгы каникулдарынын кӱндеринде аказынын айылына жанып ла келгенде, кой кабыра-рын баштайтан. Кой кабыра-рына ол бир де айттырузы жогынан баратан. Андый баланы жаанай берген алтай улус «мал азырайтан кижж болотон эмтир, аштын тӱжӱми кылгада кӱрӱнер, баланын иштенкейи жашта билдирер» — деп айдыжатан. Онын да учун былтыр школын ӱренип божодып, жанып келеле, аказынын болушчызы боло берген. Онын ижи керегинде суракка жегези Александр Килемеевна мынайда айдат:

— Бистин Таня кой кабырышка бош каткан эмей...

Жиит койчынын ижин кожо иштеген жаан улус анайда темдектегени эн баалу сый ла бийик кайрал болуп жат. Шак онын да учун Таня Беш ичиндеги комсомолдордын ла жашӱскӱримнин ортодо эн тоомжылу ишчи боло берди. Жаан да улус чыйрак, керсӱ ле бичикчи кыска койчы-

нын ижине үзеери өскө дө иштер берген. Кубаш ичининг койчылары, жылкычылары ла уй кабыраачылары эрте танда, кой жадынынан тургакта, эмезе орой энирде одордон түшкен киреде, Петектин туразынын жанына жортып келген тургулайтан. Сергек тайгылдардын үргенине Петек эжиктен кокурлаганча чыгатын:

— Чык, чык, айылдаштарды тутпагар! Түжүгер, жылым суулу сойлон ичигер, солундарыгарды куучындагар. Жагыс ла кудалап келген болзогор, айылга кийдирбезим.

— Чын да келген керек кудаган кирелү эмес. Танкы ла серенке божогон, чай-тус түгенген. Балдарым да быжыл амтажый берди. Мынаар ла атанза, Танядан конфет, пряник экел дежер болды.

— Андый болзо, «магазин» эмди ле ачылар. Турлунын агитаторы ол келип јат. Газеттен кычырганын, радиодон укканын айдып берер.

Таня — Кубаш ичиндеги малчылардын айылдагы садучызы ла агитаторы. Малчыларга эн керектү товарларды ол алдыртып, јаан кайырчактын бөлінтилерине өңдөп, жүзүндеп салып койгон. Кирген адына мен де танкы аларга күүнзедим.

— Сигареттер бар ба, Таня?

— Жагыс ла сорт сигарет бар. Бистинг малчыларыс беленинче папирос алып јат.

Кубаштан өрө Шыргайты ыраак та болзо, Таня күчсинбей, көп энирлерде клубка једип баратан. Ол јурттагы клубтын художественный самодеятельнозынын туружаачызы. Бу күндерде майдын байрамына учурлап белетеген концерт болордо, комсомол койчылар Таня Керкишеванын ла Катя Лапасованын кожондорын ишмекчилер екпиндү колчабыжуларла уткыган. Выборлор алдындагы јуунда дезе Барагаштагы совхозтын Шыргайтыдагы фермазында јуртаган ишмекчилер койчы Керкишеваны участковый избирательный комиссиянын членине туткандар. 12 июнда ол жагыс ла эн бийик јан учун баштапкы катап үн берген эмес, је коммунисттердин ле партийный эместердин биригип көстөгөн кандидаттары учун берген үндердин тоозын да алган.

Је Танянын јиит жүрүминде эн јаан ырыс ла сүүнчи — крайдын төс городында — Барнаулда болгоны. Алтайдын јашөскүрими көк ынаарлу турлулардын ортозында өскөн, Шыргайтыдан барган јиит кыска јаан бүдүмчи эдип, ВЛКСМ-нин крайкомынын членине койчы Керкишеванын ады-јолын адагандар. Је јирме үч миллион јиит уулдар ла кыстар бириккен Ленинский комсомолдын он бежинчи съездинин делегатына чанкыр Алтайдын койчызынын ады-јолы адаларда, конференцияда турушкандардын екпиндү колчабыжузы јызырай берди. Ол өйдө Таняга залда отургандарды экинчи күн јарыткандый, көксинде эки жүрек соккондый билдирген.

Кубаштан атанган комсомол-койчы беш орден тагынган мактулу комсомолдын съездине Туулу Алтайдын чыгартулу кижизи эдип көс-

төлгөнн керегинде жетирү Кубаштын малчыларына Таядан озо жеткен. Олордын көп сабазы комсомолго жүретен жанынан жаанагылап та калган болзо, иит өйлөрүн эске алынып, өзөктин бастыра малчыларынан бойлоры делегат эдип туткандый санангандар. Онызы жолду. Таяга жетирген бүдүмчи — Кубаштын ончо койчыларына жетирген бүдүмчи ле тоомжы. Ол жетирүге элден озо койчы Какпаков Петек сүйүнгөн. Оны бойын да кичү тушта таадазы Ташпок мал ижине таскаткан. Шебалиндеги школдо үренип, каникул тушта жанып келеткенде, Монкылактап ашпай, Кубаштын бажында жабаалар азыраган таадазынын одузына ажатан. Жылдыс койылганча иш ле жүрүм керегинде таадазынын айткан куучынын жылбиркеп угуп отуратан. Таг жарып ла келгенде, мендейшиндей кийинип, таадазынын адын сугарган аяс кезек жерге мантадып келетен. Онын учун сыйыны Тая эмеш ле чыдап келерде, оны жоннын жөөжөзи болгон малды кичеерине таскаткан. «Тили жок малды кичееп өскүрер керек, ол кижиге качан да туазын жетирер» — деп сыйынына айдып туратан.

Алтайдын комсомолынын Таяга жетирген килемжизи ого ийде-күч кошкондый, канат өскөндий биллирет. Онын да учун, койлор токунаалу отоп то жүрерде, ол иш жок турарына эригип турган неме чилеп, меес кууп, кожондоп, шанжап жүргени ол болгодый. Оны көрүп, бала тужумдагы ойыным санаама кирди. Кураа уулдар жас ла жеткенде кырга чыгатанис. Кырдан шылбаа мергедегенде, жука таш шух-х эдип учуп баратканы сүреен жараш угулатан. Кырдан болчок таш эмезе көнөктин курчузын тоголоткондо, ол саг төмөн секирип-секирип тоолонгоны сырагай жылбүлү билдиретен. Жастын эрте чыгар күүк-таман деп көк чечеги де андый жылбүлү болбойтон...

Май — жастын ла ырыстын, чечектин ле сүйүнчинин айы. Май — жылдын эн ле көп байрамду айы. Майда комсомолдын он бежинчи съезди бойынын ижин баштаар. Быылгы май — комсомолдын, ончо жашөскүримнин айы. Съезд — база байрам, сүйүген сакылталу байрам.

— Бистин Сара май айды сакып, бууры түгенип браады ошкош — деп, ферманын баштамы партийный организациязынын качызы Давид Килемеевич Боделуков кокурлап айдат. — Көрөңгөр, ол кулугурды, майда, койлоры кидим төрөп баштайтан ла өйдө, барарга шыйдынып турганын. Акыр, съездти кой төрөп божогончо эмеш арылатсын деп Москва жаар телеграмма берер туру.

Онызы чын да кокур. Тая съездке атана да берзе, онын койлоры кичеemel жок артпас. Айылда мал ижине таскаткан аказы Петек артып жат. Женези Шура да жаштан ала кой өскүреринин ченемелине тазыгып калган. Онын адазы Килемкей өбөгөн карып, жетен жашка жеткенче колхозтын ла совхозтын койын кабырган. Онын учун Таянын кайа көрүп аланзыыр немези жок.

Давид Килемеевич Таяны Сара деп адаганына кезик улус жасты-

ра да деп айдардан айабас. Шыргайтынын көп улузы Таняны, кара чачту, коо сынду, күлүмзиренип каткырып жүрер омок кысты, ненин де учун Сара деп адагылайтан эмир. Кайдаг көрөр, айса болзо, ол кичү тушта сары чачту болгон? Онын учун жаан улус көөркийди эркеледип, Сара деп чолологон? Эмезе билбес улус баштап ла Шыргайтыдагы аказына келер тушта адын сураарда, ол Сара деп айткан? Онызын чокум билер кижиге жок. Канайып та адаза — түнөй. Онын иштеги ле жүрүмдеги кубулбас иштенкей, чыйрак ла керсү магы бар, ырызы бар. Ол бүгүн Москвага барган.

Москва. Бу сөстө көп учур бар. Ол — жер-телекей үстүндеги кижиликтин, амыр-энчү сүйүгөн, коммунизм толо жөнөр ойди жууктаткан албатынын төс городы. Москва — майдын үргүлжиге онбой, там жаранган чечеги. Москвада партиянын жаан учурлу XXIII съезди өткөн. Анда жаңы бешжылдыктын планын жөптөгөниле коммунизмнин чындык жолында ичкери база бир жаан алтам эткен. Москвада комсомолдын XV съезди ачылар, анда партиянын жакылталарын бүдүрүп, жашөскүримди коммунистический күүн-тапту эдип тазыктыратан сурактарды шүүжер, коммунизмди бүдүрери учун агару тартыжуда комсомолдын бүдүретен керектерин чокумдаар. Туулу Алтайдын комсомолынын эң артык чыгартулу кызы — Татьяна Амадаевна Керкишева анда база туружар, жүрүмунин элбек ле ачык жолынын ууламжызын алар.

КПСС-тин XXIII съезди бешжылдыктын программазын жөптөөр тушта коммунизмнин строителствозында ВЛКСМ-нин бүдүргөн ижин бийик темдектеп, комсомолдын алдына чокум задачалар тургускан. Кажы ла комсомол, жинт уул ла кыс ол бүдүмчини ле каруулу ишти акту бойынын кереги деп көрүп туру. Комсомолка Танянын да ол задачаны жөнүлү бүдүрерине жетирген жөмөлтөзи жоннын малын жылдан чыгым жок чыгарарына ак-чек күчиле арбынду иштегени болуп жат. Комсомолдын бүдүмчизин койчы мынан да ары акту күүниле бүдүреринде аланзу жок!

Расул ГАМЗАТОВ

авар албатынын поэди, Ленинский сыйдын лауреады

Ахвахта

Јүрегис тыңыда согулзын,
Ахвах јуртка атанак.
Бала тужыс түштазын,
Бачымдап, нөкөр, мантадак.

Ахвахка једип алала,
Јиит кебисти тартынак,
Кыстың көзнөгине келеле,
Бөркисти уштып, бис чачак.

Ол тушта ончозы јарталар,
Кыс кемди сүйп јат:
Кемистинг бөрки арт калар, —
Кыс оны сүйп јат.

Јукачак ай... ол энирлер
Санаама мениң эм кирет.
Сүйүш керегинде эрмектер
Катап ла меге эбелет.

Ол ыраак өткөн жылдарда
Бойыма јажыт уулдарды
Керекке албай туратам.
Бойымнан јаан уулдарла
Нөкөрлөжөргө санайтам.

Онын да учун мен, байла,
Бир көзнөккө келген болорым.
Эрте ого келгенимнен
Эмди де мен кемзинбейдим.

Јалбырактар шылыраш турган,
Јукачак ай јарып турган,
Көзнөк јанында бир кыс
Кожондоп отурган — узак укканыс.

Күн ле жылдыстар керегинде,
Сүйүген бир уул керегинде,
Онын јолы, јоругы керегинде
Кыс кожондоп отурган,
Кыс комудап отурган.

Мениң јүрегим та неге де
Тыңыда-тыңыда согулган.
Папахазын уштып, јаан уулдар
Көзнөк јаар таштаган.

Олорго бойымды түней бодоп,
Картузымды ушта тарткам.
Уча берген бөрүктер кийининен
Көзнөк јаар бөржим таштагам.

Өткүштен койлор калып чыккандый,
Бөрүктер карандап, кайра чыккан.
Бөрүктерди тоолоп тургандый,
Устүсте жукачак ай турган.

Канады сынган каргаа кептү
Мениң картузым јерге түшкен.
Калак ла дезен, кандый ачу!—
Кыстың күүни меге јетпеген.

— Акыр, уулчак! — деп, кыс	Кыстанг ырыс жайнап, сурап,
токтоткон, —	Папахалар анаар база ла учкан.
Арай ла эрте келген — деп	Городской седен шляпам база
айткан. —	Көзнөк жаар карарып барган.
Эмеш чыдап алала, уулчак,	Салымдарын сакып, уулдар
Тушташка кел — деп каткырган	Улу тынгылап, тымыган.
Мен уйалып, мен кызарып,	Папахалар јерге түшкүлөп,
Көзнөктөң капшай барган эдим.	Тобрак-тоозын көдүргөн...
Артып калган бөрүгин аларга	Кайпагы элбек кайран шляпам
Көм де анда арткан эди.	Кайдаар да ыраак уча берди.
	Канады сынык каргаа чылап,
	Катап ла јерге келип түшти.
Суулар чылап күзүрөп,	Кунукчылду үниле кыс көзнөктөң
Жылдар жылыжып өдүп калды.	Бурулаган кептү меге айтты:
Ажулар ашкандый, жылдарды өдүп,	— Тушташка сен орой келген,
Ахвах јуртка айланып келдим.	Эмеш эрте не келбеген?
Эмди мениле өскө уулдар,	Азыйгызы ла чылат Ахвахта
Мениң жажым олодон јаан.	Ай араайын чалып турган.
Качар өйи јеткен кыстар —	А менен јиит уул дезе
Кажы көзнөк алдына туратан?..	Көзнөк јанында арт калган...
Ахвахта эмди азыйгы ла бойы,	Кайкайдым! Јажына ла мендейдим.
Ол ло кожонг угулат, ол ло тымык	Ижемјим бүдер деп бүдөдим,
турат.	Је кезикте сүрекеј эрте келедим,
Кенете көрзөм, бир көзнөктө	Канайдар!
Ол ло кыстый кыс отурат.	Кезикте оройтып каладым.

Каргандар

Та кажы чактан бери — онызын кудай
бойы билгей, —
Бийик кырларда олор јуртайт.
Бойлорынын адын, тоомјызын олор
Чыгышта туулардан бийик деп бодойт.
Олордын шинжүчил, айлаткыжын
Канайып кайкабас, слерди кайкадар!
Кылчас эдип көс лө тийзе,
Кылык-јаңаарды сес салар.
Јууга јуучылдар атанар алдында

Кем чөгөдөп жалынар, кем өлгөнчө
тартыжар,

Тууларда журтаган бу каргандар
Ажындыра оны айт салар.
Кандый да сүмелү төпүн болзо,
Оны кандый да кижиге айткан болзо,
Бистинг тууларда журтаган каргандар
Жастыра албас, агына чыгарар.
Бу тууларда буурайган өрөкөндөр
Кой терези тонду жүргүлөөр.
Олор жазап сөс айтканжын,
Уткаадый чечен, курч болор...
О каргандар! Життер слерди
Узакка тооп, жажына-жажына

мактап салар.

Слердинг ойгор, жакылта сөзөөрди
Башчылар да,

баатырлар да тындап угар.
Кезикте таныш та эмес кижиге
Журт жаар келип ле жатса,
Айылдын жанынан карган кижиге
Онын клееткен керегин сезер.
Кыс кудалап клееткен бе,
Нажызына айылдап жүрген бе,
Уйат угузып клееткен бе,
Сүүнчиге жарлап жүрген бе —
Ончозын каргандар сескилөөр...
Бистинг авар жеристе
Камалил Башир журтаган.
Ол жараш та, күчтүү де
Күлдүк деп ады жайылган.
Камалил Башир жаш тушта
Каргандар айдышкан:
— Бу уул жаандап келзе,
Көстинг жажын көп төгөр,
Учында кыйнадып ол өлөр.
Чын ла ол чыдап алала,
Жараш кыстар уурдаган дежет.
Жеринингулузын уйалтпаска,
Адазы уулын өлтүрген дежет...
Шамиль өдүк жок жүрөргө тушта,
Бойынды уулчактарла ойноп турарда,
Оны бир өбөгөн кайкаган,

Оноң мынайда ол айткан:
— Тарыдан ол ыш чыгарар,
Ташту Кавказ түймөп чыгар.
Шак бу уулда магыс бар,
Женүден женү ол алар...
Махмуд деп поэттин үлгерин
Бир өбөгөн угала, кайкаган:
— Жараш кыстар ол учун
Жажына кыйналар — деп айткан...
Менин үлгерлерим керегинде
Каргандар нени айдарын
Каранга ла сакыйдым.
Ученый-критиктер эмес,
Аулда нени айдыжар —
араай сакып жүредим...
Улуркагынан озор улу эмес,
Билерим,
Озорго ончозы јарт.
Јылдыс јылдысла имдежет,
Тилин каргандар билип јат.
Улуркагынан озор улу эмес,
Качан да озорго бүдүп жүредим.
Кырга да чыксам, кырдан да түшсем,
Озордын алдына бөрким уштыйдым.

Каргыш

Аракы урза, агып јадар
Јыртык борбуйды каргайдым,
Татап калган кылыштардын
Татаган кындарын каргайдым.
Јаргак, соок катанчыдый,
Соок үлгерлерди каргайдым.
Тиштеп койгон эди јок
Куру тишти каргайдым.
Каргайдым бойынын он-сүрин
Өчүргилеп жүрген улусты.
Каргыжым јетсин, каргайдым
Төрөл тилин сүүбес улусты!
Јаштан ала јажы јеткенче
Ујалып билбес улусты каргайдым.
Најызынын јерине келеле,

Ак-Төш

I

«Ак-Төш! Ак-Төш! Ак-Төш!» Мынайда арка-туулар жаңыланып турат. Же каруу жок. Ийт те үрбейт. Эбиреде ын-шын. Жаңыс ла ыраак-ыраактагы мөштөри шуулашкан ак карлу кайыр арттардан, Ак-Төштин жылу тыныжындый, койу жыбар келет. База чадыр айылдын каазаларында көп жылдарга уйаланган јелим кара ыш, сыгырганның өтөгиндий, кенетийин салкында тылырада төгүлө берет.

Карган ийт өлөрүн сессе, ээзинен качып барала, кандый бир корум таштын кыбына кирип јажынып, жаңыскандыра, унчукпай өлөтөн жаңду неме дежетен... «Ак-Төш! Ак-Төш! Ак-Төш!» — деп, ийдин адап, ээзининг кышкырганы энирги кейде удаан толжуланат.

Бойы кап ла кара, төжи сүт-ак, ол Ак-Төш сан башка ийт болгон эди. Јаан кара көстөрине каразан, та нени де сананып, чыга айдынар-га тили кабышпай турган бала ошкош. Јакшы ийт болгон. Куйругын јаантайын ла көдүрип алган жүрер, өскө ийттер чилеп, бир де минбес. Онын үстүнө дезе эки кулагы талбак.

Јаскыда, суулар кирип, јер карантылайла, эрий берген тушта, Ак-Төштин ээзи күнүн ле эртен тура чала-была ажанып алала, кыраижининг бригадазына үйи-бойыла атанып, жүргүлөй беретен. А олордын жылдан уйан чыккан Күренгежин ле игис кураанду ак койын айдаганча, Ак-Төш куйругын көдүрип алып, кедерттиндеги көктү меестерге бачымдап баратан. Ак-Төш уй-койды кандый бир күдүчи уулдан коомой эмес кабырар деп, ээзи улус јарт билер.

Төрт тын неме көккө једеле, јайымжып отой берген тужунда Ак-Төш олордын одожына сунаадап ийеле, тиштериле шакылдада чымын-көгөөн гудуп, бийтенип, соодоп јадатан.

Ак кой ло Күренгеш өлөннинг ортозында күнзеп јаткан ийтти керекке албайтан: олордын нөкөрлөшкөнинен бери көп ой өткөн ине. Же јаш кураандарга јелбер куйрукту, јенил јелиштү Ак-Төш кандый да солун ла сееендү деп билдиретен. Олор энезининг јанына айланы-

жып, анча-мынча отоп жүреле, экилези жергелешкенче, сыраңай ла Ак-Төштин тумчугынын алдына једип келетендер. Ак-Төш дезе олор јаар жылу кара көстөриле жыпылдадып, өлөңгө керилип, эки колынын үстүнө мойынын чөйбө салып ийетен. Бу жыска да болзо, је нак ла каткымчылу ойыннын башталганы болотон. Кураандардын бирүзи, су ла тенеке дегени, Ак-Төштин тумчугынын эки үйдине јетире мойынын сунуп, је јалканчыган ийттин кылулу тилине мурдынан јалаттыртып ала-ла, ондобой, кенетийин туура секиретен. Сыр бышкырышта кураандар ак кой ло Күренеш јаар куйруктары чычандап, манташкылап јалатандар. Ак-Төш олордын јолын сыр манла кече түжүп эмезе бирүзине јаба једижип, өдүп јадала, кулагын чилекейлеп ийетен, бир де тын тиштебейтен. Бу мындый ойынды тууразынан баштап ла көргөн кижии ийт кураандарды тудар болор деп чочыырдан да айабас. Је Күренеш ле ак кой олор јаар табылу көрүп салала, ойто ло отогылай беретен.

Эңиргерин, күн кырлар бажына чылбыр узуну кирези жууктажа берзе, аштап калган Ак-Төш тойбонг уйды, ак койды, эки игис кураанды ачу кыңзып, јангыс јерге жууй айдап, эбире јелип ийетен. Бозомтык кейге чөгүп бараткан боро тобракту јолло олордын узун эмес илјирмези: бажында Күренеш, учында Ак-Төш — кедертинен табылу түжүп јадатан. Андый ок табылу, амыр, ырысту жүрүм эңирги јуртта башталатан. Бригададан јанган үй улус уйларын саагылайтан. Јурттын ортозында сабаттардын канкырты, уйдын ыңыранганы, үй улустын эрмеги... Эр улус дезе аттын ээрин, абразын алып, одын јарып, ийдин азырап баштайтандар.

Бу чанкыр туулар ортозында, ачык тенери алдында јайгы күнге јылынган јурттын жүрүми мынайып ла јап-јакшынак өдүп јада-ра эди. Је бир катап јаан изү айдын каан күндеринин бирүзинде јурттын ортозында табыш эмес табыш турган. Улус ишке де атангылабаган, бастыразы үйде. Мал-ажын кажаганынан да чыгаргылабаган, мөөрө-жип-чуркуражып турганы да андый. Тышкары да, үйде де үй улустын сыгыды. Бу тал-табыштын ортозында кандый да кижии улам сайын балазын кыштап турар. Кандый да карган апшыйак, санаазы чыгып калгандый, санг төмөн көрүп алып, ээртебеген адын јединип ала-ла, эртен турадан ала түшке јетире базып жүрер. Конторанын чике ле эжик алдында сок јангыс полуторка машина, кемге де керек јоктый, таркырап ла туруп јада-ра. Ол бери јаан тракттын ичинен чыккан.

Ак-Төш дезе айылдын тыш јанында иргеезинде, базирулардын учында, јаткан. Күннин изидип турганы да андый. Айылдын ичинде ээзи улустын куучынынын божобозы та кайткан. Ол куучын Ак-Төш керегинде эмес. Керек дезе онын анда ады да адалбаган.

Је айылдын эжиги кенетийин ачылып, онон бир чокпок аркалу неме чыгып јада-рада, Ак-Төш чочыганынан үрерге јастады. Је ол ийттин ээзи болгон. Арказында таар. Онын кийининен үйи чыккан. Уйи

ӧбӧгӧннн кучактап, ӧксӧй берген. Ак-Тӧш ыйды угар кӱӱни келбейтен. Укса да, ол та ненин де учун ый божогончо ло ачу улып јадатан.

Бой-бойынын бажынын чачын сыймашкылап, эркележип турган ээзи улус буттарынын алдына Ак-Тӧштин једип келгенин сескилебеген де. Је качан Ак-Тӧш ӱй кижинин ыйына чыдашпай, кынгзый берерде ээзи ийди јаар кӧзинин учыла кылчас эткен. Ол эки колын суй тудуп јелбер куйругын тӧжӧнип алып, кулактарын олуй-солуй јалканчылу кызынып, јаантайын кару ла јалакаҥ бойы озор јаар ајыктап, эки ле кӧс отурган. Оны кӧрӱп болбой, ээзи сыйа базып отура тӱжеле, ийдинин мойынынан кучактап ийген. Бу мынайда јангыс ла эне бойынын ӧзӧгинен чыккан тӧрӧл балазын эмезе эр кижн бойынын эн јакшы, карудан кару нӧкӧрин кучактай алар. Јурттан ыраак эмес межеликтин эдегиндепи эски ородо, кандый да ийттин тӧрӧйлӧ, артыргызып койгон балдары, кӱски чыкту кейге кырынтып, бой-бойлорына чок пондошкылап, кымынгылап турганы, база та ненин де учун ичегеннин ачу, кычкыл јыды шак бу ла ӧйдӧ ээзинин сагыжына кире конгон. Кӱчӱктерди ӱлежер деп јурттын бир ле тӱней сундыр јаш уулчактары ол тушта не аайлу согушкан. Не де болгон болзо, је ол ак тӧштӱ кӱчӱгешти кемге де бербеген. Ак-Тӧштин учун ол ӧлгӧнчӧ туружарга белен болгон. Уулчактардын ортозында ийттин балдары учун ол ӧйлӧрдӧ андый бир согуш чыккан эди...

«Ол ортозына ийтле берижип, кичӱлӱ-кыйапат немени сӱр ары кедери мынан!» — деп, семис ӱй кижн чангырала, Ак-Тӧшти јакшы ла кангылада тебер деп сананган. Је эр кижинин ийдин корый алган алаканы јана баспас, кату болгон. Онын учун ӱй кижинин кӧдӱрген буды, кейде тонуп калгандый, кӧлӧткӧлӧнӧлӧ, јууй соккон кӱчинин уурына ба эмезе бойынын коркыганына ба, јерге келип тӱшкен.

«Ак-Тӧшти сокпо!» Ээзинин арт-учында айткан сӧзи мындый болгон. Онон ол јӱгӱргенче барала, база бойындый ла ок бир кубар уулдар отурып алган полуторка машинага чеп-чек чыга конгон. Анда отургандар бойынын ага-карындажына, ада-энезине, алган эжине, агаш-ташту тайгаларына, јурттын ӱстӱндеги тенгеризине — Алтайына колдорыла, бӧрӱктериле јаныгылап тургандар.

Ээзинин кайдаар да баратканын сезип, Ак-Тӧш бу ӧйдӧ машинанын јанында отурган. Је удаан јокто полуторка бойынын алдынан кӧк-чанкыр ышты. Ак-Тӧшти чочыда, казырланганду адып, онон силкинип ийген. Уур кошко машинанын кайырчагы чыкырай берген. Кызылzymак ӧтӧккӧ ширгип калган јымжак јолычакла анаар ыраактагы чанкыр телкемдерде темир јолдын келип токтогон учына табышкан јаан тракт јаар ууланып, полуторка араайынан маҥын кожуп баштаган.

Јаш балдарын кучактанган ӱй улус, белдерин јӱктенип алган каргандар, кезиктери атту, кезиктери јойу — ончозы сок јангыс машина-

нын кийининен кандый да карыкчылду, бүрүнкүй көжөгөдий, элбес эткен. Улус машинаны ээчий жүгүргөн. Же машинага кайдан жетсин, көөркийлер! Эң баштап жаш балдар арткан, оңон каргандар, оңон уй улус, калганчызында таң атту улус. Сок жагыс Ак-Төш машинанын кийининен учуртып брааткан. Удабай полуторка боомды эбирип, жаан трактка кирип, жылыйып калган. Ак-Төштинг дезе күчи түшкөн. Бүрүнкүй кейде туруп калган тоозыннын ортозында жолдун чике ле ичине токтой түжеле, ол жаантайын ла көдүрүп алатан желбер куйругун божодып ийген. Жолдон чыгала, тоозынду өлөңнүн үстүнө солуктап, жада берген.

Карачкыдагы туулар карануй жарлардый. Ээзи жок ло жок. Кожогордын сыртынан жаан ай, сары канаттый, көдүрилип жаткан. Ак-Төш ай жаар көрөлө, бир оос үрүп, ыркыранып, оңон кынзып ийеле, токтой берген. Ийт боомнын учында айланыжып, бойынын ээзин бир недеде кирези сакаган. Же жок ло жок. Ак-Төш журтка ойто жедип келген.

II

Онын ла кийининде бирүзи-бирүзине түнөй кунукчылду, торо күндөр, чын ийттин жүрүмү Ак-Төшкө мында башталган. Саргылтым шалырууш куйундарыла айланып, орой күс өткөн. Суулар жаактала тоңуп, суунун жанында талдар кырутып баштаган. Ак-Төшлө ойноп соодоордон болгой, ого бир катап сөөктинг жылу мүнн де эмезе кандый бир нек-сак та таштап бергедий кижичыкпас. Тышкары улус та көрүнбес, каа-жаада ла тураларынан чыккылаар. Келип жаткан кандый да түбектен коркып, оңолоры ла тураларына жажынып, ич жанынаг күрчектенип алгандый. Улустын курсактузы да, курузы да — оңчозы анда, жылу туралардын ичинде. Жагыс ла Ак-Төш лө журттын күннен күнге тоозы короп жадар бир канча ийттери ач карындары, кур тартынып алгандый, жапшынышкан желгилеп, чөдөн-чуланнын толугынан, өтөк-оуреенин ортозынан ажырап неме кайып, жемзенип жүргүлейт. Алдындагы жылдарда Ак-Төш айылдардын сүреезинен бор-ботконы чүрчеденг ле таап алатан. О-о, ол неме беде! Ээзи Ак-Төшти, оңон болгой, аткан эликтин эдиле, изү мүнле, жылу иртпекле, калашла азырайтан. А эмди... Эмди кажы ла айылдын сүреезин барып канайда ла эшкинде, түнөйле нени де таппазыг. Тегине ле тырмагын кыркылар. Же кандый да бир сөөк тапсан, ол сөөктө чык та жок. Оңон чайдын шагыла жытанар, кемирер де күүнүн келбес. Ол жылдарда улус алмардын-эштинг жанына уй-мал сойгондо, онын жинин арчыган жерде кыптунын оодыктары, буурдын өтлө кожо келген тилими ле өскө дө нек-сактар толтыра ла жадатан. Эмди... Эмди, оңон болгой, кой сойгон жерге улус койдун кошкаразын да таштабас. Байла, улуска да, ийтерге де уу^а эй келген туру.

Соок кышта бир күн эртен тура ээзи үй кижи тастан суу апарып төккөн. Шантып калган кейге суу төккөн јери буулап јатты. Ол та пол јунган суу, та казан-айактың јайынтызы, та не... Сууны төгөрдө. көскө лө илингедий неме элбендебеген эди. Байла, не де јок. Је андый да болзо, көрөр керек. Ийт јелгенче келеле, тонуп јаткан кардың үс-түнде бир тилбек ак чаазыннан өскө неге де учурабаган. Ол чаазынды тумчугыла ары-бери аңдандырып, удаан јыткарып, кенете-кенете ачу кыңзып ийген. Алдынан өрө соккон өткүн салкынга тумчугын удуратудуп, улып ийеле, ол јолды төмөн мантаган. Ээзин сакаган былтыргы јерге ол кере күн ашканча ла отурган. Ээзи јок ло јок.

Је ийттин турумкайын ченейтен эң кара өй јууктап келеткен. Ол јастың койу жылдыстарлу түндеринин бирүзи болгон. Кырлардың ары јаны јаар ай ажа да берген болзо, је јурттын ичи јарык. Бүгүн ээзи үй кижи Ак-Төшкө кандый да кару болгон. Ол ийтке жүзүн-базын эрке аттар таап айдып, керек дезе оны ичи тастайганча азырап та салган. Онын учун эмди Ак-Төш тойу, араай мелиреп, айылдың базыруларының учында унчукпай јаткан. Айландыра тымык. Мындый тымыкта ийт те, кижи де сергек болуп јат. Эди-канында үйе-сөөк јок тый, кем де кара төнөштий ээлбес басып келетти. Ийти көрүп ийеле, таныш эмес кижи колында газетке орой тудуп алган кандый да немени Ак-Төшкө таштап берген. Онон эжикте јаткан эмикке будын кылырада олды-солдой јыжып ийеле, турага кирген...

Ак-Төш таныш эмес кижининг чачып берген эдин. койдун карызын јакшызынып јип јаткан. (Таныш эмес кижининг јетирген јалакайына Ак-Төш кайкаган ба айса кайкабаган ба, бис оны билбесис). Айса болзо, кезик улустың бүгүн Ак-Төшкө јакшы күүни туткан болор бо?

Эр кижи турага кирген ле — јок. Амтанду эт те берген болзо, Ак-Төшкө онын нези де јарабаган. Је нези?.. Та јалмажында былтандаган көк-чаңкыр галифези, та төгөтлө јытанган, кончын түрүп алган сопокторы, та кажы ла алтам сайын белбендеген јоон мойыны, та оозында тиштенген тыйрык башту канзазы, та колында тудунган, тейлеген ошкош, кураан терези бөрүги...

Ол кижи андый кижи болгон. Деремненин ортозыла улуска јаактап, буурыл аттың үстүне эреен-тереен јайылып, мантадып жүрер. Билегинде јаантайын ла аттың кыскачак камчызы. Ол улусты согойын дезе, согуп та ийер, айткылайын дезе, айткылап та јадар, коркыдайын дезе, коркыдып та турар. Азулар бар болгон болзо, улусты, ийт чилеп, тиштеер де эди. Оныла керижип-согужардан улус бойлоры да ишке-тошко чыдалы чыгып, кайдайын! — деп жүргүлеген. Эңирде кирейин ле деген турага киреле, сайрай берер. Андый кижи болгон.

Таңары јуукта, јер бос-бас јарый берерде, эр кижи тураның сенегине чыгып келген. Костюмынан нени де арчып, кураан бөрүгин кактап, јаткан ийти ус сабарыла кезедип ийеле, јерге чек-чек алтап, той-

ып калган шүлүзүндий, базып отурган. Же Ак-Төш кийик те болзын, кижиле де болзын, ийт те болзын, сүмөлү де баскан немени торт сүүбейтен. Бир-эки ле калыштын бажында Ак-Төш ого чурап барган. Же эр кижиле белен, бөрүдий сергек, колында не де жалтырт эткен, онон бир кезекке тымык-тымык, ийт те үрбес. Кандый да өткүн салкындык неме ийттин өзөгинин одожына једип-јетпей жүреле, токтой берген. Коркушту ла јылу та не де арказынча тамырап барган. Же ол кыска өйгө.

Арказына кадап берген бычактын уурын кенетийин эс алынып, сезип ийеле, Ак-Төш аралдагы соок суу јаар сыр кангылашта мантап бараткан. Јурттын ийттери ойгоно чарчап, Ак-Төштин кийининен тудалап, ары-бери таштап, үйдешкен. Удабай туруп, бычак калбаңдап турала, чарчай берген. А чинези чыккан ийт койу кызыл талдардын алдынан шоркырап јаткан кара суучакка једип-јетпей жүреле, серүүн јымжак јегести төжөнгөңчө, кайда да ыраак талада шыркалаткан жуучылдый, тумчугыла јерге түртүлип, келип түшкен.

Јаскы күн изип, јерди аайы-теейи јок кызыдып турган. Ак-Төштин көстөри тумантып, мыкындары жапылдап јаткан. Көзинин алдында јер кып-кызыл, кызылы торт ло ол бычактаган казыр кижинин чырайындый. Көлөткөни сүрүжип, јаскы күн ашканча ла јылгажактап, коштой турган талдын төзин ийт бир катап эбирген. Суузап турганы да коркушту. Суу дезе бу ла јанында, бир алты-јети ле калыштын бажында. Онын серүүн эзини, ташка тийип тондолгон шоркырак табыжы...

Түн ортозында чалын түшкен. Ол јалбырактарга келип конордо, суузап калган ийт чыкту чалынды тижиле быдырада тартып, јип туруп, эмеш ондолгон. Бир час кирези јылгажакташтын бажында тонмок сууга ол јүк ле арайдаң јеткен. Уч күннин туркунына сууга шырказын тудуп, јараттан ыраак јокто јаткан кондепанын өлгөн малынын сегиле ажанып, ого ойто тын кирген.

Јайыла, ойто күске јетире, ол јуртка келбеген. Анда оны кем де сакыбаган. Кезикте аралдаң чыгып, ыжы чөйилип турган јурт јаар көрүп, кыңзып-кыңзып ийетен. Андый өйлөрдө ол азыйда Күрөңешти кабырган јерине келип, оны јурттаң уткып, ойто үйдежиپ туратан. Күрөңешке Ак-Төш јалканчып, толголып, торт билинбей баратан. Эңирде Күрөңешти боомго јетире үйдежип, јолдо отуруп алала, куйругын төжөнип, кунукчылду кыңзып отуратан. Кийин јанында кой до јок, эки кураан да јок, Күрөңеш сок јаныскан бойы табылу тынып, јурт јаар базып барадатан.

III

Бир катап Күрөңешти боомго јетире үйдежип келеле, ийт тура түшкен, керек дезе куйругын да божодып ийген. Ыраакта, јурттын орто-

зында, айыл ла туранын эжигинде, кандый да каразымак, сирек көлөткө өзө бергенине ол алан кайкаган. Журтка жетире чубада өзүп барган чалкандардын кийин жаныла мантап, айылдын төрине жедип келеле, Ак-Төш байагы турган көлөткө жаар айкап көргөн. Көлөткө жок болгон. Же одын жаргышта сары чамчалу кижин бажын эмеш канкайта тудуп, кыймыктанбай, жүзиле кырлар жаар уулу, тонуп калгандый, эки ле көс отурган. Кижин кенетийин атпас эдип, жанында жаткан кандый да чичке агашты ала койордо, чочыган ийт жобош кангылап, туура калыган. Агаштын табышту касталып сынганы ла угулган.

Андый ок чичке экинчи агашты ала койып, ого колтугыла тайанып, кижин жеп-женит туруп чыгала, туранын эжиги жаар бир-эки алтам сөксөс эткен. Та канайып та көзинин учыла ыраактагы чалкандардын ортозында турган ийтке ол тийген. Ийт Ак-Төш болгон... Ак-Төш... Кенетийин келген изүгө эр кижинин жүзи тынгыскып, кызара берген.

Учинчи калышты жастыра-мыстыра ийт жаар эделе, ол тайагына кажылып, жерге келип түшкөн.

«Ак-Төш! Кел бейин, Ак-Төжим! Таныбаска турун ба?» — деп айдала, ол ачынчылу жөдүлдөп ийген. Анда ыраакта содойып, куйругун буландадып, Ак-Төш келерге тидинип болбой отурган. Уур ой болгон.

«Кел, көөркийим!.. Солдаттын паегын амзадарым!.. Уй кижин мени база таныбай жат...»

Ийт жалканчып, коркып, ээзине жүк арайдан ла жедип келген.

Эки нөкөр катап ла тушташкан. Көп улус мындый да тушташты көргилебеген, көргилебес. Олор анда, ыраак-ыраакта, Волганын эмезе Одердин жаландарында. Бу жуу-согушту телекейде айрылыштар көп тө болзо, же тушташтар база бар. Ол андый тушташтар кижинин санаазынан качан да чыкпас, олор жылу салкындык жүрөктерге түжүп, кижини жаантайын жүрүмгө, женүгө кычырап ийделү болуп жат.

Ээзи ле ийди жолугужала, эмди айыл ла туранын ортозында отурып, тын сүүнгилеп турган. Ээзинин чачы саамайынан буурайарга жүргөн, бир буды жок, колтук тайакту.

Баштапкы ченелте божогон, же эмди онон до женит эмес ченелте — жүрүм учун тартыш алдында болгон. Жууда мылтык колында, кайдаар алтайтан, кемди адатан — жарт билерин. А мында, журтта, жуунын жылдарына уйаланган кылык-жандарла мылтык жоктон, адыш жоктон канайда тартыжатан — оны ээзи кижин жарт билип болбой отурган. Же барзам, женерим деп, ол бойында аланзыбай турган.

А онын кучагында десе кайран ийди, Ак-Төжи, көстөри оңкойып, тиштери түжүп, карыйла, торт ло өлөрине жеткен.

* *

«Ак-Төш! Ак-Төш! Ак-Төш!» Мынайып арка-туулар жаңыланып турат. Же каруу жок. Ийт те үрбейт. Ын-шын.

Тушташтар

ПИСАТЕЛЬДИҢ БЛОКНОДЫНАН

1. Ак-Талдын ээзи

...Кожондор Ак-Талдан келип јат — деп, Јаңыс-Төбөө өзөктө айдыжадылар. Айса болзо, бийик туулардагы бу јурттын ээзи кожон боло берди эмеш пе? Андый да болордон айабас. Је Ак-Талдын чын ээзи — Амиренова Апуза. Ол јурт Советтин председатели. Је андый болордо, бис кожон керегинде незин айдып турубас? Чын да, кожоннын мында кандый учуры бар болотон?

Акыраар, не де болзо, куучынды өткөн өйдөн баштаза кайлар...

...Бир канча јыл мынан кайра коо сынду кызычак — комсомолка Апуза библиотекарь болуп иштеген. Библиотекарьдын ижи бир де баштаңкай некебес, амыр иш деп бодоп тургандар терен јастыргылап јат. Бир-эки айдын бажында ла Калининнинг адыла адалган колхозтын бастыра турлуларында бу кара көстү библиотекарьды бастыра улус билер боло берген. Турлулардын тоозы ас эмес, бастыразы беженнен ажыра болбозын ба... Чөлдө бу кыстын клееткенин малчылар ажындыра билип иједилер. Олор кысты уткырга белетенгилеп туратылар. Анайда малчылар јаңыс ла библиотекарьды уткып турган эмес, је оны ла кожо онын кожонын уткып турдылар. Кайда ла Апуза көрүнзе, анда кожон деп ол тушта тегиндү айдылган эмес. Јиит койчылар кысты уткып, јолго чыккылап, Апузанын чөйгөн кожонгына јөмөжип туратан.

— Бу библиотекарь кыстын кожончызын! — деп, јажы јаандай берген аксагалдар кайкажатан. — Ол бистинг турлуларыска јаңыс ла бичиктер экелип турган эмес, је көп кожондор до экелип јат...

Кожон ло бичик... Малчыларга олор экилези керектү.

Кызычак дезе ол керегинде турлуларда не деп айдыжып турганына ајару салбай, өскө улустын кожондорын јилбиркеп тындап турар болды. Апуза јанында болгондо, кожондобойын да деген кижии кожондой бергенин бойы да сепес! Ол јакшы үндү кожончы койчыларды темдектеп турды... Чаймардан Аbugалимовко ло онын билезине јолуккан соңында бу ок турлуда концерт өткүрген.

Эмди домбрала ойноочы ла кожончы Чаймарданды бастыра областыта билер, је ол тушта дезе...

— Сен, Чаймардан, айтканымды јазап ук — деп, ол тушта Апуза айдып турган. — Сенин үнингди жаңыс ла чөл лө койлор угар жаңду эмес... Бис сени концертибистинг программасына кожуп жадыс... Јөп-синбес болзон, парторганизацияга барарым... Сен коммунист. Билдинг бе? Бойыннын талантына жаңыс ла сен ээ болуп турган эмезинг. Онын ээзи — албаты.

Апузага колхозто концертный бригаданы төзөп, анайда иштеерге келишкен... Мурадели бу бригада керегинде мынайда айтканы санаарга кирет пе?

— Сценада чын ла артисттер ойноп тургандый...

Ыраак туулардан келген бистинг самодеятельный артисттеристин кожондоры композиторго сүрекей жараган. Ол тушта Ак-Талдын художественный самодеятельнозынын коллективи баштапкы степень дипломло кайралдаткан...

Апуза Амиренова жаңыс ла јакшы иштү библиотекарь, музыкальный јашөскүримнин билгир башкараачызы болгон эмес, је ол анайда ок общественный иште эрчимдү туружаачы болгон. Ол тушта Ак-Талдын эл-јоны бу кичеенкей ишчини јербойындагы Советтин депутатына тудуп алдылар.

Апуза азыйдагы ок аайынча турлудан турлуга јоруктап јүрди. Ол койчыларга жаңы бичиктер экелип, олорто беседалар өткүрип туратан. Улус оны кожондоп бер дегежин, ол домбранын үниндий коо үниле кожонды чөйгөндө, онын кожонын бастыра чөл тындап тургандый...

Ол турлуларга барганда, школдон јанып клееткен уулчактарды ла кысчактарды көп катап учкаштырып алала, ыраак турлуларга јетиретен болгон. «Јок, бу мындый керек јарабас — деп, ол тушта Апуза бойында сананган. — Балдарла јолой кандый бир түбек те болордон аяабас. Ээн чөлдө не болбос деер?»

Сессияда интернат керегинде суракты шүүжерин тургускан. Школ јаанап јат. Алдында јүк ле баштамы үредүлү болгон болзо, эмди дезе сегисјылдык үредүлү школ. Балдар школго күнүн ле турлулардан келип турза, койчылардын балдарына үренерге күч эмес пе?

— Уксагар да, нөкөр Нургуманов... Слер колхоз ичинде јаан тоом-јылу кижи. Слердин уулаар коомой үрензе, слер оны мактаарыгар ба? А балага дезе күнүн ле ыраак турлудан школго јүрери јенил керек эмес.

Койчылар Апузанын айткан шүүлтезин јараткылап, колхозтын председателинде болдылар, интернатты ачары керегинде суракты правлениаде тургустылар... Бу керекте колхозтон болуш јокко неме болбос. Колхозчылардын балдары коомой үренгенин председатель де јаратпай јат. Эмди Чуйдын чөлине жаңы өйлөр келген эмей.

Ак-Талда интернат ачылган. Эмди тургуза јаан эмес. 72 бала јадар аргалу.

Јаан керектер качан да болзо кичү керектен башталып јат.

Анайда ок Апузанын салымында андый ок болды. Библиотекарьдын ижи бу кыска арай кичү иш деп, эл-јон јарт ондоп алган. Ого јаан ишти берер керек.

Комсомолка Апузаны јурт Советтин председателине туттылар. Бу сүрекей јаан бүдүмји болды... Баштап тарыйында Апуза јангы ижинен керек дезе јалтана да берген. Аксагалдар бу кыска јолукканда, оны кезе ајыктаар боло бердилер. Јаан кижиге јол бергей не айла јаан јамылу мен деп, јүк ле бажыла кекип, көндүрө өткөй не деп сакып тураачы болдылар.

Је Апуза јажы јаан аксагалдарга күндү јетирбес кижиге эмес эмей. Ол карган кижиге јангыс ла јол берер эмес, је отурар јерди де божодып берер. Апуза качан да болзо јаан кижинин айтканын ајарулу тындаар.

Бир катап ол јажы јаандай берген улусты јурт Советке јууп алды... «Бичик-биликти де билер кижиге болзо, је ол бисти, аксагалдарды, тооп, бисле јөптөжип јат» — деп, аксагалдар бойларында санангылап калдылар.

Апуза куучыннын төс шүүлтезин јартабай, аксагалдардын су-кадыгын сурап, эзен-амырын угуп отурды. Албатынын узактан бери јанжыккан кылык-јанын, јажы јаандай берген улусты тооп жүргөн јииттерди көрөргө дө јакшы деп, ол куучын ортозында айтты.

— Јажы јаандай бергендерди тообой турган јииттер Ак-Талда јок эмеш пе? — деп, ол јуулган улустан сурады.

— А-а, кайдаар барзын, бар эмей, Апуза, — деп, каргандар айдыштылар.

— Кандый бир кижини балыр сөслө, коомой кылык-јангыла чуулдандырып та турган јииттер бар.

— Чын айдадың, Апуза,... Олор бистин кажайган бажысты уйатка түжүрип јадылар.

— Андый уйат болбозын деп, јашөскүримди ак-чек ле кичееңкей иштү эдип, кожо тазыктыралдар. Бис кожо бу ишке чыдаарыс деп бодоп турум...

Анайда јурттын аксагалдары јашөскүримди тазыктырар иште јурт Советтин болушчылары боло бердилер.

— Бис карыыр јажыста дружинниктер боло бердис — деп, олор кокурлажып турулар.

Каргандарга бу мындый каруулу иш берилгенине кайкаар неме јок. Јашөскүримди јадын-јүрүмнин јакшы ээжилерине аксагалдар үретпегенде, кем үредетен?... Је бир кезек аксагалдар бу мындый ишти оғо бергенине чуулданыжып турдылар. Кереги ле јок неме болбозын ба... Эмди карыыр јажы једе берген соңында кандый да јииттин көдөчизи

болотоны арткан јат... Је ончозын јазап сананып келер болзо, Апузанын шүүлтезинде бир де јаман јок. Сүрекеј јакшынак шүүлте. Бу иш күүниге келишпей турган болзо, тууразында артып калзан. Је ол тушта сего, аксагалга, үзеери күндү кожулар ба? Јок, кожулбас. Акыр, бу Апуза база ла нени тапты болбогой? Бастыра үй улусты шакпырада берген. Кандый да аңылу совет төзөгөн...

Аксагалдарды јурт ичиндеги көп јангыртулар кайкадып та турза, је олор бойынын ижин ак-чек бүдүрип турдылар. Јуртта тал-табыш көдүрери, согуш чек јоголо берген. Калганчы јылдын туркунына андый бир де учурал болбогон. Је ол үй улустын соведи деп турган немеле эмеш јууктай таныжып алар керек болгон... Онын ижин үредүчи Ахтаева Бадан башкарып јат. Бадан ла Апуза качан да болзо кожо. Јок, бу үй улус баш билерге једип келген ошкош... Карын јурт Советтеги јаантайын иштеер комиссияларда эр улус иштеп турганы јакшы. Культурно-бытовой секцияны үредүчи эр кижі башкарып туру. Јуртхозяйственный секцияда база эр кижі. Уй улус јурт ичиндеги общественный јүрүмге кирижип турганында јаман неме јок... Карын оморды мактаар керек. Је андый да болзо, бир тушта бу үй улустын соведин көрөр керек болгон.

— Келигер, бис слерге сүүнерис — деп, үй улустын соведи аксагалдарды јылу уткыды.

Бир канча јиит келиндер, керек дезе јажы јаандај да бергендери, кийим көктөгилеп отургылары...

Сүрекеј јакшы керек! База нени айдарын? Апузанын ла таппазы јок!.. Уй кижі эптү ле јараш кийим көктөөрин билер учурлу. Је ненин де учун јиит кыстар ас эмитир... Көкти јакшы билер улусты незин үредетен?.. Онын ордына јииттерди үретпей...

— Уренгилеер. Кыйалта јоктон үренер — деп, Бадан аксагалдарды ижендирди. — Бис прикладной искусство аайынча аймакта өдөтөн выставкага белетенип јадыс.

— Кандый, кандый выставка? — деп, көмизи де јилбиркеди.

— Анда јараштыра көктөгөн кийимдерди, ширдектерди көргүзер — деп, Бадан јартап берди.

... Койлордын јас төрөөри баштала берерде, үй улустын соведи јурттын үй улузына ла јииттерине чек амыр бербей барды. Бу каруулу өйдө турлуда кажы ла кижі баалу болгон. Койлордын тоозы јылдын ла көптөп турганынан улам сакманшиктер једишпей турган. Кажы ла јылда колхозто ондор тоолу үүр койлор кожулып јат. Уй улустын совединин члендериле кожо турлуларга јииттерди ле кыстарды ээчиде керек дезе јажы јаандај да берген үй улус чыктылар...

Аксагалдар да турлуларга барар күүндү. Је кураандарды корыыры үй улустын ла јииттердин кереги не...

— Је слер бойоор кураандарды јууп јүрбегейигер... Јиит сакман-

щиктерге ченемелдү улустын јөби керек — деп, Апуза јажы јаандай берген аксагалдарга јартап турды. — Јаш улус малды јакшы кичеерин билбес не... Слер ологро болужып берген болзогор...

— Чын да, бис турлуларга барзаас, мында ненин уйады бар? — деп, аксагалдар айдыштылар.

— Јаш кураан ол бүгүн кураан болуп турбай, бир-эки јылдын бажында кой болотон неме не...

Јиит улуска болуш јетиргени, чике јөп айдып бергени јаан күндүлү керек болгонын аксагалдар јакшы билер. Јииттерге баштары буурайган јаандар болушпаганда, кем болужатан эди?... Апуза бу ишти бүдүрзин деп чике јакарып турганы јок. Керек дезе сурабай да туру. Ол јүк ле ишти канайда өткүрзе, тузалу болорын јартап турган кичи не...

Јок, Апуза башка ла бүткен... Ого удур нени айдарын? Јурт ичинде бастыра јашөскүрим Апузай болгон болзо...

... Ак-Талдын ээзи. Оны колхозчылар анайда јолду адап турулар. Ол јуртта көп јакшынак керектерди өткүрерин баштап, јаан общественный иштер өткүрет.

Апуза кожонды да ундыбай јат. Чын да, кожонды јуртта кем сүү-бес деер?! Кажы ла биледе домбра согоочы ла кожончы бар. Концертный бригада — аймак ичинде эн артык. Уй улустын соведи де јакшы иштеп јат. Ол јуртта ла кажы ла турлуда медицинский јеткил-деер ишти јакшы төзөп алган. Ару-чек јадын-јүрүм аайынча рейлтер улай ла өткүрилип јат. Бу јылда јуртта текши тузаланар мылча тудулган... Прикладной искусствонун выставказында Ак-Талдын ус көкчилери баштапкы јер алдылар.

Бастыра бу иштерди Апуза башкарып туру.

— Көрдигер бе, бистин Апуза кандый кичи болгонын — деп, Ак-Талдын улызы оморкоп айдыжадылар.

2. Чөллө караван браадат...

Борбуев Борис — токуналузы јок ло кичи. Бу бийик эмес сынду таларкак кижинин амыр отурганын чек көрбөзигер. Бориске эзин керек. Элбек телкем керек. А Тархатынын чөли — сүрекей телкем јер. Бу уулды чөл кайдаар да ыраак јерлерге кычырып тургандый... Ол эмди ле јенгил бутту аргымакту болгон болзо... Уул адын ээртеп, минип алар эди... Кулакта јангыс ла салкыннын сыгыртып турганы угулар болбай-сын...

Бористен јакшы јылкычы болор эди. Колхозто бу уулдын амадулу санаазын билгилебей јаткан ба?

Күскиде оны колхозтын председатели Николай Иванович Сейсекенов алдырала, мынайда айткан:

— Мен сени не керектү алдырганымды билерин бе, Борис? Сен комсомолец. Биске каруулу иш бүдүрерине сендий уулдар керек.

Оой-боой! Амадаган күүн-санаа бүдүргө турган эмес пе? Эмди ле Николай Иванович мынайда айдып ийер болды ба: «Борис, талдама деген атка минип, жылкылар кабыр». Же Сейсекеновтын уулга айтканы чек башка болды:

— Борис, караванщик болуп бар. Кыш сүрекей кату болор... Ишти жеңил деп бодобо. Күчтү улус керек. Чак жокторы чыдаш болбос эмей.

Уул председателдин айтканын чек ле ондобой тургандый, кайкаганына ачкан оозын жабарын да ундып салган. Амадулу күүн-санаадан не де болбойтон туру. Аргымак атту болорго сананган, а эмди дезе төөлү болотоны арткан жат... Борис «чолдинг кереби» деп адалып турган төөтө отурганын тууразынан көргөн кижидий болды... Сүрекей каткымчылу неме болбайсын...

Же эмди каткырар арга жок эмей. Борис чугулданганына арай ла ыйлабай турды.

— Николай Иванович, — деп, ол араай унчугала, же күүн-санаа-зын чыгара айтпай, токтой берди.

Сейсекенов јиит уулдын көксиндеги санаазын јарт билип, јылу күлмзиренди.

— Борис, не де болзо, иш керегинде сананар керек — деп, ол айтты. — Сен кажы ла турлуда эн күндүлү айылчы болорын. Ондодын ба? Бистинг колхозыстын байлыгы өзбөрининг салымы сенин караваныннан јаан камаанду болгонын ундыба, најым.

Төөлөрлө кош тартып иштеери жеңил эмес болгонын, бу ишти тушкан-болгон кижиди бүдүрүп болбозын Борис сүрекей јакшы ондоп јат. Же төө ол аргымак эмес не... Караван дезе јылкы мал эмес.

Бу ок энгирде Борис караванщик Тынтышев Актышканга јолукты. Актышкан төөлөрлө кош тартып бир канча јылга улай иштеп келген кижиди.

— Актышкан, ол төөлөрлө иштеерге күүниге эмдиге ле тийбеди бе? — деп, Борис сурады.

Актышкан чугулдана берген.

— Мен сени эмеш мее-сагышту кижиди деп бодогом. — Анайда ол уулга каруун јандырып, чугулду түкүрүп ийди. — Сендий болушчы меге керек јок деп, Сейсекеновко бойым айдарым. Сен јангыс ла клубта јүзүн-базын танса-манса деп немеде чыйрак, капшуун уул болбойын... Ээ, караванды башкарып јүрерине јангыс ла күчтү болоры керектү эмес, ого, не де болзо, керсү кижиди керек эмей...

Јарт ла, Актышканнын мынайда айтканы Бориске јарабаган болор. Уул чыныркай берди.

— Акыр, турлуларга чөйилген жолдорды бис экүденг кем жакшы биле-рин көрөрис, нажым!..

Бу керек октябрь айдын башталгазында болгон. Ол тушта койчылар кыштуларга көчөрүн жаңы ла баштаган. Он төөдөн төзөлгөн караван күнүн ле жолдо болды. Төөлөр малчылардын кийис айылдарын, тудуна-кабынар немелерин турлудан турлуга жетирип турдылар. Кезикте бу мал кере түжүне нени де жибей, суу да ичпей, амыры жоктон иштеп турат.

Жиит караванщик чыдамкай бүткен төөлөрдү азыйдагы чылап жамандап айдарын ундып, жүргери мактаар да боло берген.

Декабрь айда кар жааган. Азыйда чөлдө кар бу мынайда ла жаан жаабайтан болгон. Эмди ак жуурканду карла бүркөлгөн чөлди де көрөн эп жок немедий. Күрт жолдорды алып барган. Тархатынын эдегинде ле сыраңай бажында түндү-түштү шуургандар сыгырар боло берген. Төртөн градуска жеткен соок күндөрдө өзөктин ичине куйунду салкын табарып, одорлорды, өзөкти карла бүркеп барат. Турлуларда азырал ла олыру жедишпей барганы иле-жарт боло берген. Кырлар жаар машиналар жүк арайдан өдүп турдылар. Же озор до жаан жол алып болбодылар. Айалга чек ле катулана берген. Колхоз бастыра транспортты турлулар жаар ийген. Же калын кар ла соок күндөрдө бу транспортко чаптыгын жетирген.

Уур ишти бүдүрерине белетензин деп караванщиктерге жакару берилген.

— Белетенип тураар. Удабас слерге жаан иштер эдерге келижер -- деп Бориске конторада айдыштылар.

Чын да, жаан удабады. Тархатынын бажында шуурган-салкын бир айга шыдар атыйланган. Ондор тоолу турлуларды, жүстер гектар жерлер-ди кар бүркеп барган.

— Эмди слердин сйигер келген — деп, төөчилерге партбюронын качызы Мейрманов айтты. — Тууларда шуургантып жат. Анаар керек дезе тракторлорго до жолдор жок... Же койлорго комбназыралдарды жетирер керек.

...Ай-карангуй тун турган. Чөлдин ичинде куйунду салкын тыгып, кумак ошкош козыр карды жүске жаба мергедеп турды. Жол деп немени калын жааган кардын алдынан таап алар арга да жок ошкош немедий. Же андый да болзо, караван кандый да жарт эмес темдектерден жолды таап тургандый, ичкери браатты.

Кышкы күннин кысказы коркушту неме. Ол ло, бу ла деп турган-ча, энир кирип келген турар. Же бу кышкы күнде караван экинчи рейсти эдип жат. Эн ле баштап караванщиктер журтка жуук болгон турлуларга жүрдилер. Эмди дезе анаар — кырлар жаар барар керек. Же качагып тургандый, тун койылып келбезин бе. Анда кайда да кырларда Курдя-повтордын турлузы. Же эмди дезе ыраактагы кырлардан болгой, керек дезе алдында брааткан кошту төө дө жакшы көрүнбей жат.

Бу караванды жажы жаандай берген билгир төө баштап браат. Ол

төөнүн жанында комсомолец Борис Борбуев... А кийининде дезе төөлөрдү Актышкан айдап клеедири. Эбиреде бир де тынду неме жок боло бергендий. Жаңыс ла салкын согот, шүлү карды мергедеп турат. Борис тонынын жениле бүркенип те турза, је не де болбойт. Ол тушта кар алдынан өрө согуп јат. А баштаачы төө дезе бажыла булгај согуп, ичкери ле јүткүп турды...

«Бу төө јолды канайда билип браадат не? — деп, Борбуев бойында сананат. — Бир эмеш аланзып турар аайы да јок. Јаантайын ла ичкери барып јат. — Уул там ла атыйланып јаткан шуурганга чугулданып турды. — Бу мыны канайткан шуурган деер... Баја төөлөрдү коштоп турарыста, шуурган болорын јарт билген јогыс па?.. Је нени эдетен эди... Тагды сакыры узак неме эмей. А койчынын турлузында койлордын кучи ујадай берген дежет... Не де болзо, ологго бу комбиазыралды түрген јетирер керек... Бистин бу баалу кошты јетиргениске койчылар канайда сүүнгей не?.. А кенете бис чике јолло эмес, кандый бир өскө јолло брааткан болзоос, ол тушта керек коомой болор... Јек... Јок! Кандый да карануй түн болзын, је азарга јарабас эмей!»

Шуурганду чөллө караван арај чөйилип браатты. Узун түнди чыгара бир де амыры јогынан... Күнчыгышта соок кейде тандак кызарып келерде, караван кырлардын эдегине једип келгенин Борис көрүп ијди.

Уул баштаачы төөнүн мойынын јымжак сыймап ијди.

—Бу сени мындыј ла керсү эдип кем јайады не?!

Терс салкын дезе колго-бутка оролыжып, бу уулда канча кирелү чак бар болгонын билерге тургандый, чугулду согуп та турза, је Борис ого бир де ајару салбай, катап ок ичкери болды.

3. Кижі ле өй

Ануй суунын јарадында јаан от күйүп турды. Кезикте от неге де чугулданып тургандый тарсылдап, кызу косты ыраак мергедеп ијет. Бу мындыј кос ыраак јокто аккан сууга једип, шоркырап, бууны божодоло, эмди соок ло јеніл көмүр болуп, суу үстүле кайкалап ага берет. Онын кемге де јакшызы да, јаманы да јетпес... Кезикте ол суунын түрген агынына кирип, таныш јараттан ырай берер, а кезикте дезе јүзүн-јүүр чөптөрлө кожо јаратка согулып артып калар. Бу јаны јуукта ла от болгон. А эмди дезе ол не? Агаштын јажыл бүри де эмес, јылу бергендий от то эмес...

Кандый бир кижиле де кезикте андый болуп турган эмес пе?..

... Койчы Задонцев Уборякла кожо бис суунын јарадында отурдыс. Јаныста јаан от күйүп јат. Онон ыраак јокто суучак агат. Јаан эмес те болзо, је бу јуукта өткөн јааштан кирленип ле атыйланган суучак...

— База жааш жаайтан туру — деп, Уборяк ижемчилү айтты. — Онызы жакшы. Кышкы одорлордо өлгөн лө койу өзөтөн туру.

Бистинг кайкаган сурагыска ол араай күлүмзиренип ийеле, от жаар көргүзип, мынайда айтты:

— Көрзөөр, от адып жат не. Жааш болорынын темдеги...

Жааш болорын белгелеп турган бу темдектин чын-төгүнин жакшы билбездис, же койчынын жөзи курч болгонын бис жарт көрүп ийдис. Ол бир кезек ойго унчукпай отурала, онон ары айтты:

— Кижиде де андый болуп жат. Көксинде жалбыш жок болзо, база бу костый өчүп калар не...

Койчынын бу мынайда айдары да жолду. Ол көпти көргөн, көпти билген киж. Чын да, жүрегинде жалбыш жок кижини кичеенкей ишчи деп канайда айдар? Киж ле болгон ады бар туру...

Мен ненин де учун алдында болгон өскө тушташты эске алындым. Кече бис Экинурдан «мал кереги аайынча ишчилердинг» бирүзин ыраак турлуга жетиргенис. Ол бойын мал кереги аайынча ишчи деп аданган. Айса койчы, скотник-пастух, зоотехник ол эмезе ферманын заведующийи... Кзйдаг көрөр, киж бойы айтпаганда, оны кем билетен эди... Бу «мал керегининг ишчизи» бүгүн кандый ишти бүдүрерин эмдиге жетире билбес болгоны жарталды. Алдында уйлар кабырган. Же бу иш жаан удабай ол кижининг күүнине тийе берген. Койчынын болушчызы болуп иштеерге барган, же анда да иштеп болбоды...

«Мал керегининг ишчизи» жажы тын да жаан эмес киж болгон. Же Экинурдын колхозчыларынын айдыжыла болзо, кандый да ишке күүни тартпас болгонынаг улам чала-была ла иштеер киж... Онын да учун бир иште токунап иштеп болбос болгоны ол.

— Э-э, слер оны көрөрөөрдө лө жобаш. унчукпас деп билдирет, — биске кийининде парторганизациянын качызы жартады. — Бойы керегинде жаан санаалу киж. Онын аргазы жаан иштер бүдүрерге једер деп сананып турган болгодый... Же кандый ишти бүдүрери эмдиге ле жетире жарт эмес. Оны жүрүмде не де јилбиркетпей јат деп бодоп каларын... Же улусты критикалаарын сүрекей сүүп турар кайракан. А бойынаг дезе бир де туза жок.

Көксинде от-жалбыш жок болгон ишчилер бисте эмди де көп.

...Отко салган оындар неге де тарсылдажып, күйүп турды. Өзөк ичине карануй араай өнөлөп клеедири... Ыраак жок аралда кушкаштар кожондожот.

Койчынын туразында от өчө берген. Уборяктын жаан билези туштеги иштердег амырап јат.

Койчыда беш уул. Уулчактар адазына болуш жетирер кемине једе берген эмей. Јайгыда олор койлорды одорго бойлоры чыгарып турулар. Адазы Чаргы-Оозына барганда, уулчактар койлорды өмөлөжип кабырып турулар.

Уборяк «Роман-газеттин» калганчы номерин кычырып јат. Ол бу журналга онынчы јыл бичидип туру. «Роман-газетти» алдырып турган койчыга мен баштапкы ла катап јолукканым бу... Бис уур иштер бүдүрип турган тегин ишчилердин јадын-јүрүмин, күүн-санаазын толо билбес болгонысты бу учурал јарт керелеп турган эмес пе?

Задонцев газет-журналдарга бичиткен өйин узадала, почтадан јанып клееткен. Бистин машинабыстын тууразында «Радио-телевизионный служба» деп бичилген сөстөрдү кычырала, приёмникти ремонттоп береедер эмеш пе деп, биске јууктай јортып келди. Је бисте радиотехниканы јакшы билгедий кижү јок болды. Бис журналисттер болгонысты ол билип, јылу күлүмзиренеле, адынан јерге јенил түжүп келди. Суру деп өзөктө бис болдыс па, јок по деп јилбиркеди.

— Анда, Туратынын ары јанында, бистин эн ыраак турлубыс — деп, ол јартады.

— Јок, једип болбодыс. Је оной кыйалта јоктон барарыс. Андагы малчылардын иш-јолыла таныжар керек болгон.

— Менин турлуума табаргадый болзоор, мен слерге куучындап берерим — деп, бисти койчы ижендирди.

Эмди малчынын одузынын јанында отуруп, бис узак куучындаштыс. Койчы јайгы түн кыска да болзо, је јаан оттын јанында эптү отуруп алала, Василий Смирновтын «Сотворение мира» деп романын кычырып турды. Мен дезе оны тууразынан ајарып отурдым. Ол бичиктен көзин алып, от јаар ненин де учун узак көрүп отурала, катап ок кычыра берет.

Бу произведение койчыга сүрекеј јараган ошкош. Онын меезинде кандый санаалар күйбүрөп туру не? Мен Уборякка чаптык этпей, бис экү ортодо болгон куучынды эске алынып отурдым.

Бис ыраак турлулардагы малчыларга ајаруны эмдиге ле јетире ас јетирип турубыс. Бисти чек ле эш неме этпей туру деп айдарга база болбос. Турлуларга агитаторлор ийип јадыс. Малчынын социалистический молјузын јараштыра бичип турадыс. Кезик учуралдарда бис малчыны озочылдардын јуунына кычырадыс. Је турлуларга радиотехникти ийерин чек ундып саладыс.

Уборяк Суру өзөктө иштеп турган Ахмет Тайтаковло мөрөйлөжип јат. Нөкөринин турлузына једери сүрекеј ыраак болгонынан улам Уборяк анаар каа-јаада ла барып јүрөт. Бу малчылардын ижинин айалгазы керегинде јетирүни јоруктап јүрөт агитатор-пропагандист өткүрүп турарын не төзөп албас?..

Малчылар бой-бойларына јолугар болзо, ненин де учун ачык-јарык куучын өткүреринен кемзинип турадылар. «Иш-јол кандый?» — деп Ахметтен сураза, онызы каруун «Кем јок» — деп јандырып турат. «Малын кандый кыштады?» — «А кандый деер?.. Кем јок ло деп айткадый»... — «Је эмди койлорын кандый туру?» — «Койлор төрөөрин

баштаган... А сенде кандый?..» — «Менде бе? База төрөп турулар... Койлорды кайчылаарын баштадыс...» Ахметтин эмегени Чаргы-Оозы жаар браадарда, Уборяк ого жолугуп, база ла бир де учуры жок куучын өткүргөн: «Койлороорды кайчылап тураар ба?» — «Кайчылап жадыс». — «Көп түк аладыгар ба?» — «Орто ло кеминче... Слерде кандый?» — «База да андый ок...»

— Бой-бойы ортодо мөрөйлөжип турган малчылардын бу мындый айалгада куучын өткүрери неге де жарабас неме — деп, Уборяк айдат. — Бис не? Бой-бойыска күйүнип, жакшы-жаманысты жажырып турганыс па? Кажыбыс ла көпти билип аларга ла көпти жажыарга кичеенет. Жок! Неге де жарабас неме... Кем мөрөйдө жегүни алганын жылдын учы жарт көргүзөр не... Чын да, иште кандый бир шылтактан улам сондоп турган болзо, оны өмө-жөмөлө түзөдип алар арга канайда табылбайтан?..

Уборяктын мынайда айдары сүрекей жолду. А бир кезек улуска койчылардын бу мындый бултаартулу куучын-эрмеги жарап тургандый... Андый айалга жагыс ла Чаргы-Оозынын койчыларында эмес, же Кырлыктын да, Жабаганнын да койчыларында бар... Онызын незин жажыар? Малчылар бой-бойлоры ортодо иштин ченемелин алыжардын ордына иштеги једимдерин жажыарга кичеенип турулар.

...Түн эки часка жууктажа берерде, Уборяк бут бажына туруп чыкты. Ол мендебей керилип ийди. Отко кургак будактардан чачала, бойы дезе койлорын ајыктап барды. Ол јаан удабай ойто кайра келеле, бистен кенете мынайда сурады:

— Рамазан Тугамбаевте болороор бо?

— Советский Союзтын Геройынын карындажында ба?

— Эйе. Рамазан бойы да герой эмей. Ол койлордон түкти эн ле көп кайчылап алган. Кажы ла койдон үч килограммнан ажыра. Ол бистен жаан ыраак жокто иштеп јат. Онын койлоры түкү-ү ол кобы ичинде.

— Бис ого кыйалта жоктон барарыс.

— «Роман-газет» аларга уулын бир-эки күннинг бажында ийзин деп айдып барзаар. Мен ого «Роман-газеттер» берип жадым. Ол дезе меге бичиктер ийип јат. — Анайда айдып, Уборяк айылы жаар ууланып жада, кенете кайра бурылала, каткырып ийди. — Көрдөөр бө, бистинг Рамазанла экү ортодо кандый дипломатический колбулар гөзөлгөн... Культурный төзөлгө ажыра...

Нени айдарын — сүрекей жакшы колбулар.

Эмди бистинг ыраактагы турлуларда, фермаларда малчылар бичиктер кычырып турганын көрүп, ого бис кайкабай жадыс. Бистинг ойис андый... Жагы ой. Көп малчылар бичикчи улус. Онын учун Задонцевтий улустын культурный некелтелерин толо јеткилдеерге кажы ла јерде ишти жакшы төзөп алар керек.

Эртен тура койлорды одорго чыгара айдаарына койчыга болушкан уулы адазынан сурады:

— Эртең бисти киного апарарың ба?

— А не, эртең воскресен күн бе?

— Эйе.

— Ба-таа! Бу недеде кандый түргөн өдө берген? — деп, койчы жайкап турат. — Же, эртең слерди киного апаратан турум...

— Слер апарбазаар, бис бойыс та барып келерис — деп, он эки жашту уулчак, жаан көрүнөргө тургандый, үнин жоонодып айтты. — Слерде бош ой жок болгодый болзо, бойыс та барып келгейис...

Кезик учуралдарда чын да уулчактар аттарды ээртегилеп, кино көрөргө журтка жаан улус жогына да баргылап туратан эмтир. Кино орой түнде божогондо, озор карануйды карануй дебей, турлуга жангылап келгилейт.

Малчылардын жайлап-кыштап турган турлуларына эки недедеде бир катаптан кинофильмдү машиналарды ийерин төзөп алза кайдар. Ол тушта бир канча турлулардын малчылары бир жерге жуулышкылап, кино көрөр аргалу болор эди.

Бу мындый ишти областьтын кажы ла хозяйствозы төзөп аларына бастыра аргалар жеткил бар.

Кижинин культурный некелтези — ол сүрекей жаан сурактардын бирүзи болуп јат. Озорды јакшы билер керек.

Јурттарда кычыраачылардын көп конференциялары өдүп јат. Је онын ижинде кемдер туружар? Јурттын кычыраачы активи. А койчылар ненин учун турушпайтан? Задонцевтий, Рамазан Тугамбаевтий ле оной до өскө малчылар бу мындый конференцияларда турушкан болзо, озорго до, јурттын библиотеказына да жаан тузалу болор эмес пе?..

Бу мындый сурактарды ајаруга алар ой келген.

4. Аксагалдын јазы

... Чуйдын чөлинде ајас ла јакшынак күндер турган. Кара-Суу өзөктин ичинде кем де шилдин оодыктарын јайа чачып салгандый. Онызы — јолдогы ойдыктардагы тоштор күнге јалтырашканы. Бу мындый суркурашты көргөн Магузум Асаповтын јүрегинде ненин де учун сүүнчилү ле јенил болды. Ол јажы јаандай берген де кжи болзо, је ээрде јиит уулдый јайым отурды. Онын көп чырыштарла чийилген јүзинде кандый да санаа јок немедий... Карган өрөкөн јортып браада, каа-јаада уур колдорын көдүрип, унчугып ийет:

— Андый не, Дјолтой, андый... э-э, нени эдип турганымды мен бойым јакшы билерим... Бот таак...

Ол неге де күлүмзиренип ийди. Бу күнде оныла кожо јиит ойи коштој јортып брааткандый болды. Орөкөн бойын чын да јиит кжи-

дий бодоп, суйук сагалын сыймап, нени де араай кожондоп турды. Ол Белтир журтка жетире жортып келеле, журтты узак ажарып корди. Орөкөн кенетийин нени де эске алынып, жолдын тууразында жагыскан өскүзиреп өскөн каргананын жанында адынын жоругын токтодып ийди. Бу өзүмди колхозчылардын төкөлери канча кирези кемирбеди деер, же ол кажы ла жаста катап ок өзүп келет.

Магузум Джолтой деп кыска күүнин салган — түкүү качаныгы жылда да бу каргана база мындый жабызак болгон эмес пе?.. Орөкөн кемненг де кемзинип тургандый эбиреде аыктанып көрөлө, каргананы тудар деп, колын сунуп жада, же ойто ок кайра тартып, каткыра берди. Ол до тужунда Джолтойдын өткүн каткызын иит Магузум угала, кыска жууктай басканын орөкөн эске алынып, күлүмзиренип ийди. Ол карганадан туура жортып, адын колхозтын чайныйы жаар бурыды.

— Кайттын, аксагал?.. Бу сен чек ле жаш бала боло бердин бе? — деп, карган орөкөн бойын андыжып, адынан түшти. Ол сенекти орөкөдүрилип жада, каргана жаар кайра корди.

— Акыр, бу не болуп жаткан неме болотон? Ол азыйгы ой бүгүн менин санаамнан не чыкпайт не?

Оны ару фартукту иит кыс уткыды. Ол Магузумды жабызак столго отургузып, жалакай үнденди:

— Слерге пелмен керек эмеш пе? Тиштеген эт, көчө, чай бар...

— Э-ге-геей, балам, бу сен нени айдазын? — деп, орөкөн колын орөкөдүрди. — А оного өскө кандый бир аш жок по, балам? — Ол каткырып ийди. — Айса болзо, кандый бир кычкыл суу бар эмеш пе? Көрийсен...

Кызычак фартугынын эдегин орөкөдүрип, каткызын жажырып турды. Ол карганга араай айтты:

— Керек болзо, сыра бергейим...

Магузум сыраны стаканга да урбай, терлеп калган болуштоптын оозынан ла ууртап, суйук сагалын, эрдин алаканыла арлап турат. Та жас келгенине, та иш жакшы өдүп турганына, та неге бүгүн орөкөн эртен турадан ла ала сүүнчилү күүн-тапту болды. А мындый айалгада ол унчукпай отуруп болбос эмей. Ого кемле де болзо, же куучындажар керек. А бүгүн дезде, качажып тургандый, чайныйда бу иит кыстан башка, бир де кижиге жок болды. Андый да болзо, орөкөн көзнөк жаар көрүп, мендежи жоктон сурады:

— Менин уулымды билерин бе? Каблакатты?..

— Билбей а-а — деп, кызычак каруун жандырып, аксагалды кайкаганду аыктай берди. — Кожо үренгенис...

— А сен кемнинг кызы эдин, балам?

— Берсимбаевтин. Билерееер бе?

— Канайып билбейтем?! А эмди ол койлорын кайда кабырып жат?

— Кара-Кемде.

— Азыйгы ок јеринде туру — деп, карган күлүмзиренди. — Ат ээрге, кижі јерге темигер деген бирүзи... — Өрөкөн бир кезек ойго унчукпай отурала, онын кийининде кызычактан сурады: — Сыра ичедин бе? Мен күндүлөп јадым.

— Слер канайып тураар, өрөкөн? — деп, кызычак колдорыла јагып ийди. — Мен андый немени ичпейтем...

— Онызы јакшы — деп, Магузум јөпсинди. — Кычкыл сууда не јакшызы бар? Је мен эмеш ичип ийейин. Менде бүгүн сүрекеј јакшы күн. — Карган өрөкөн магдайындагы терди арчып ийди. — Каблакатка үр койды бүдүмчилеп бердилер. — Ол кыс јаар ченегендү көрүп салды. А кызычак дезе карган өрөкөннинг сүүмјизин ондоп, бажыла кекип ийди.

— Ондоп турун ба, кандый керектер? Эмди ол алдынан каруулу ишчи. Лакпага баратам. Ого бинокль садып берер керек. Койчы болуп турганда, ого ыраак көрөргө келижер. Бинокльду болзын.

Өрөкөн столдон көдүрилип турала, кыска јууктай басты.

— Джалтойго бүгүн база байрам күн деп айдар керек. Бистин кожо айылду болгоныс бежен јылга једе берген. Кандый той дешкилейтен эди?... Эйе, эйе... Алтын той. Ого јарагадый платье талдап берерине болушкан болзон, балам... Јакшы платье керек... Јаскы платье... А?

— Лакпага бу јуукта ла платьелер экелген. Керек дезе модный да бар — деп, кыс каруун јандырды.

— Је, модный болзо, болгой ло, јараш ла болотон болзо... Бойын билерин не, кандый күн...

Ол сыйларды садып алала, энирде турлузы јаар атанар деп, оромды өрө јортты. Јолдо таныш өрөкөнгө јолугып, аттан түжүп, колдон эзендежеле, ойто ок адына минип алды.

— Бинокль садып алдым — деп, ол таныжына ајдат. — Баалу тангма эмтир. Је керектү немеге акчаны канай кысканар. Уулым койчы болуп иштеер. Ого койлор бергилеген...

— Магузум, сен ырысту кижі. Уулынды эр кемине чыдадып алдың. Онызы сүрекеј јакшы. А акчаны оны незин чеберлеер? — деп, таныш аксагал айдып, кажайа берген бажыла кекип ийди.

— Менин де санаам андый ла. Ого үзеери, бүгүн база јаан байрам күн. Джалтойло айылду болгоныска бежен јыл — деп, Магузум айдып, араай кошты. — Юбилей не. Оны канайып темдектебейтен эди? Платье садып алдым. — Карган өрөкөн арчымагы јаар көргүсти. — Мында јадыры. Јастый өлө-чоокыр болбозын ба...

— Сүрекеј јакшы керек эттин, Магузум, — деп, таныш аксагал сагалын сыймап айдала, јылу күлүмзиренип ийди. — Јас коштой болгондо, јинт кижидий эмес пе?

Магузум таныш аксагалла база бир эмеш куучындажала, оног ары јорто берди.

Колхозтын конторазынын жанынча өдүп жада ол парткомнын качызы Чичимбаевтин кабинетинде улус көп болгону көзгөктөг көрүп ийген. Ого канайда кирбейтен эди. Көк бөслө жаап салган жаан столдын кийининде бир канча улус отурган. Олордын тоозында аймакисполкомнын председатели кожо болгон. Ол өрө көдүрилип турала, Магузумга удура басып, аксагалла эзендешти. Карган өрөкөн эбиреде аыктанып көрди. Кабинетте Чичимбаев, колхозтын председатели Карыпов, правлениенин члендери жуулыштылар... Ончолоры ла жуук улус, ончолоры ла таныш. Карган өрөкөн олордын кажызыла ла колдон тудужып эзендешти. Онын кийининде скамейканын кырына отуруп алала, кемзинген аяасту айтты:

— Менде бүгүи... андый күн...

— Билерис, өрөкөн, — деп, аймакисполкомнын председатели аксагалла коштой отурды. — Же этти көп каарып алдыгар ба?

— Этти? — Магузум нени де ондобой турды.

— Эйе, өрөкөн, этти көп каардаар ба? Айылчыларды не аш-курсакла күндөлейтенигер? — деп, Чичимбаев куучынга киришти. — Көрзөөр, бис слердин билегерге канча кирелү сый белетеп алганыс!

Жүк ле бу өйдө Магузум столдын үстүндө чога жууп салган немелерди көрүп ийди...

Карган өрөкөн жуулган улустын жылу күлүмзиренген чырайларын көрүп, бу күнде олор до оныла кожо сүүнгилеп турганын ондоп ийди. Өрөкөн манзаарганын жажыарга көзгөк жаар бурылды. Бу өйдө ого жол кечире өзүп турган каргана көрүнди...

Магузум сагалын сыймап ийеле, жуулган улуска айтты:

— Бүгүи Джалтойло бисте жаан байрам күн... Келигер, нөкөрлөр, айылчылар бисте качан да болзо күндүлү эмей...

Конторадагы ончо улус аксагалды уткып турдылар. Канча жылдардын туркунына жол кечире өскөн каргана өрөкөнди база уткып тургандый болды...

Жас... Бу жаста өрөкөн бойын бежен жашка жинт боло бергендий деп бодойт... Джалтойло кожо айылду болгон бежен жылдын бажында аксагалга база жангы жас келген...

Н. МИНЕНКО

Алтайга

Чанкыр түштер түженип,
Кызыл-Мааныда конуп жадырыс.
Жаан кайалар үргүлөп,
Салкын да уйуктайт деп бодойдыс.
Эртен база ла иштенип,
Айылдар сайын мен базарым.
Жаңгыс ла удабас эзен бол,
Чанкыр Алтай! — деп айдарым.
Жүрегимди сенде артырып
Жадырым мен, кайран жер.
Алтай, сен кару најым!
Кару колдор меге берилер.
Меге мында ачу да болгон,
Ачу да, сүүнчи де болор, билерим,
Жакшы болзын, унчукпас Алтай!
Жаантайын сеге мен келерим!

Көчүргөн кижиси Э. ПАЛКИН.

А. КИВЕРИНА

Тарыныш

Балдар балдар ла. Уулчактар
Неге де ачынып согушкан.
Анчадала өскүс сары уул
Аар калапту тартышкан.
Оноң коркып, колынын кирип
Жүзине мылжап, бирүзи ыйлаган:
— Акыр ла, адама айдарым! — деп
Ачузын бадырбай айдырган.
Сары уул, кенете кайкагандый,
Саң башка тымык тура берген.
Ол коптонзо, кемге коптонор?
Олорды адазы таштап ийген.
Энезине барып ыйлаар ба ол?
Энези тегин де көп кородогон.
Адаанын алар адазы жогы
Айдып болбос ачу болгон!
Сары уул кенете ырысту
Уулчактарды једип, сүрген.
Олор ончозы адалу учун
Оноң артык согужа берген.

Көчүргөн кижиси Э. ПАЛКИН.

Жолдогы куучын

— Сен студент пе? Кайда, городто үренип турган болбойын? Мен бойым черүден. Эмди жанып жадым. Служба божогон, карындаш. Жаңы жылдын алдында айлыма жанып барадым. Ондойго жедип, учетко тура-ла, онон эниргери атанарым. Эх, мен айлыма канайда жедип барарым! Билген болзон. Мен журтыма сыраңай ла түнде жедейин деп. Онөтийин түнде. Бистин журтта тымык болор. Апагаш кар араай айланыжып, жолго түжүп турар. Мен дезе жеңил-жеңил базып барадарым. Тууразында Чуйдын жолыла машиналар күркүрежип өткилейт. Сананзам ла, мен эмди тракттан чыгып, сан өрө бараткан ошкожым. Чек ле токтоныгып болбой турум.

Уч жылга жериме санааркап калгам. Эмди ле, бу автобус там ла ичкерлеген сайын, төрөл журтым, айлым жууктаган сайын, көзиме энем-нин чырайы там ла жуук, там ла чокум, кару билдирет. Кулагымда — ойойым кожон. Кижиле билбей ле жүрзе, бу ла ортодо жүрзе, ол кожон андый ла тегин, кижиле кайкагадый эмес. Же анда... Амурдын жарадында, каруулдарда тургамда... Бу ла кожон өзөк-буурыңды өртөгөн ло эди... Же анда жүрүп, сананган немени үзе кижиле канай айдар. Онын ордына — эмдигизин. Кажы, карындаш, серенке жүрү бе? Ачынбагар, энебис, мен көзнөк төөн.

Же бот. Мен бу карануй түнде жолды өрө базып отургамдый. Журт ичинде тал-табыш угулбайт. Сескир ийттер де унчугушпайт. Мөрөй-эштин желмер тайгылы да мени сескелек ошкош. Ончозы тым. Менин сопокторым — чыкырт-чыкырт. Кар кыжырт-кажырт. Менин айлым бурылчыктын олжондо. Чыга базып ла барзам — көзнөгистин оды жалт эдер. Мен жүгүрейин де дезем, жүгүрбеечи болуп, токтодынарым. Табылу, солдат кижиле болуп баспай, жанып келгенде. Мендеер неме жок.

Же кайдан! Бу жүк ле санаамда андый ине. Чынынча, эмди бистин журтыбыста жыргал тын ла болор. Түниле улус кожондожып, колтукта-

жып, чубажып турар. Клубта улус — тен кара-бајырт эмей. Јаңы жыл. Байрам. Школдын балдары ойын белетеген — көргүскилеп јаткан болор.

Карган Абай өрөкөн балдардын јыргалын көрөргө јаткан улусла кожо байрамга база келер. Ус сабары чала коркок не, Абайдын. Өрөкөн ус сабарыла нени де уулап, сарбандап, куучындап ла турган эмей. Эбиреде улус јир-р, јир-р эдип турган болор, тен быжу. Кыстарга чарльстон керек. А Жора — музыкант, бир арганы таап ийер. Абай дезе отурар эмес, корчондоп тура ла јүгүрер. Јииттердин ортодо јиидиркей берер кижии. Айткан бир сөзи бар: «Бис озо тушта... Бис јиит тушта сүрекей болгон»—ло деер. База бүктелбес ле өрөкөн. Эмди де тогузонго шыдарлажа берген болор керек. Бот кыстарга чарльстон керек, Абай өрөкөн омордын ортозында тен-таң туружа бербей, а полды тизиреде тееп ле јат, тееп ле јат. Куучындап ла јат, айдып ла јат: «Бис озо тушта кайдан — мынай бийелеген деп не? Јо-ок, бис кара-күрен јиит тушта кызыл-марал кыстарла кожо ойногон ло эмей. Бис мынайып эмес, бис чалый тееп, чалый тееп бийелегенис». Өрөкөн анайда куучындап, залдын ортозында тизиреп ле јат. «Бот мынайып-мынайып, балам. Анайда эмес. Анайда кайткан кижии бийелегенин көргөн? Бис чалый тееп, чалый тееп».

Музыка токтоп калган, улус үзе ле каткыда. Абай бир куучындаза, керек көп лө болор. Бир катап күйүзи Экинурдан келерде, Абай айткан: «Бис озо тушта агаш көлөсөлү мотоциклле мантатканыс». Күйүзи Абайды мотоциклге отургузып, мантадарда, ол анайып куучындаган эмтир. Өрөкөн билбей айдып турган деп не? Кайдан, карындаш. Андый улус јок болзо, бистин јүрүмис те эмеш јоксырай берер.

Өрөкөн кандый отурганын билбезим. Је ииним: «Абай өрөкөн эзен-амыр јүрген» — деп бичиген эди. Абай керегинде не айдып турганым дезе, атанып јадарымда, ол мынайда јакыган: «Јакшы туруп, јанып келзен, мен сенин тойыңды башкаарым, уул. Мотри, сөс уккур бол»—деген эди. «Бис озодо јарман јуузында, Оршада болорыста...»—деп куучындаган эди.

А той? Онызын соңында көргөй. Озо јаңы јүрүмди јартап албай. Энем де мени сакуп, сананып отурган болор. Энем жаңыскан. Ииним эмди јетиде. Урензин. Мен оны үредерим ле. Уредер, өскүрер учурым бар. Бойым ас үренгем, ол үренип алзын.

Энеме күч болгон. Черүде болорымда оноң күч болгон. Тууразынан, улустан, военкоматтан болуш болзо до, түней ле уулы јокко јадарга база күч ле. Одын-сууны белетеер керек. Эки-јаңыс уй-малдын јийтенин белетеерге база керек ле эмей. Эмди капшай ла айлыма, энеме једейин деп.

Кижии мынан озо журтында јүрерде, чала көп неме сананбай, кезикте энезине күркет сөс тә айдып ийетен туш болгон ло. Сананзам,

ичимде эмди не де јимиреп јат. Тенек болгондо кижи. Эмди андый немени ооско јууктадардан болгой, энеме бир кату сөс тө айтпазым.

Энем мени сакуп ла јат. Је кайдан билзин, уулы айла ла түнде кирип барар деп. Јок, мен ылтам кирип барбазым. Токуналу базып келерим. Кем де мени көргөлөктө, мен эжикте турарым. Эжикти араай токулдадып ийерим. Сенекте кар кыјырт-кыјырт эдип калар. Мен энчикпей, база бир катап токулдадарым. Энем: «Анда кем?» — деп унчу-гар. Мен чала унчупай турала, үнимди өскөртип (јок, өскөртпөзө дө, өскө болуп калган болор): «Бу мен» — деерим. Энем: «А бу кем?» — деп таныбай сураар. Мен: «А бу мен, бир јаман неме» — деерим. Энем айдар: «Бу мындый орой кем бу? Эзирик кижи эмес пе?» Мен бу тужунда тыг кыйгыраарым: «Бу мен, мен ине! Слердин уулаар». Энем тура жүгүрер. Курчек калт эдер. Ачылар...

Амурдын јаказында отургамда, көзиме јерим көрүнетен. Энем эмди чанакту одынга бараткан болор. Энем эмди тогмок суу дөөн карамысту араай јайканып бараткан болор деп.

А сен, иним, эмди чек јаанап калган болбойын. Айса, сен ол ло бойын, оогош по? Сенин письмоннын сөстөрүн ундыбагам: «Јаңы јыл удабас једип келер, Онкыраштын он төрт јажы толор, он беш јажы кирер. Мен кем јок үренип турум. Немец тилден эмеш шыралап турум. Бу јуукта «З» алдым. Је энем база кем јок жүрү. Ойбоктогы өлөнгисти Михаилдин тракторыла тарттырып алдыс. Санааркаар неме јок. Менде андаарга бош ой јок. Јаңыс ла ак койон өлтүрдим. Мени качылар јакшы үренип, сегисти божотсон, онон ары город төөн ийерис деп айдышты. Мен бого сүүнип ле оморкоп жүредим. Је, ака, биске күч болзо, мен иштеерим. Энеме болуш эдерим. Малта тутсам — строитель, мылтык тутсам — ангчы, ат минзем — пастух, така кийзем — койчы... Је мен иштеер күчим једер ле, ака. Сен јакшы служить эт. Сен јанып келзен, мен ойто үренерим...»

Јск, Онкыраш. Мен слерге јанып келдим. Уренерин, иним. Городтордо до болорын. А мен јастыргам. Меге күч болгон. Энеме күч болгон ол јылдарда. Је мен де үренерим. Эмди улус үзе үренип јат ине.

А той? Тойды эмеш кийининде эткей. Абай өрөкөн ол өйгө јетире база чыдажып, чырмайып ийгей. Јаан ла болзо, бир төрт — беш јыл. Мен бир кысты билерим, эне. Ол сүрекей кыс. Кару, јалакай, эрке көстү көөркий. Ол фабрикада иштеп јат. Энгирде үренип јат. Мен база заочно үренерим, эне. Бу јаңы јылда мен слерге јанып јадым, энем, иним ле эбиреде јаткан улус!

Эне, билереер бе, ол кыска мен оозим бергем. Ортобыста ончозы јаңы ла башталып јат. Јолыс јаңы ла башталган деп, мен ого атанып јадала, кыйгыргам. Саку дегем. Ол мени сакуп јат. А билереер бе, эне, ол кысла мен база ла бу киреде, мындый ла кар айланып, јаап

турарда, туштагам, танышкам. Келеделе, мен ого јолуккам. Јакшы
џыс. Көстөри кап-кара. Апагаш кар кара кирбиктерине келип, араай
конуп турган. Мен дезе кайкап, узак көрүп тургам...

Је, карындаш, јол узун, куучынымнын учы эмди де узак. Түкү ол
отторды көрөдін бе? Меге эмди түжер керек.

Ада күүни

Кичинек тужумда сен барган,
Барган качан да жанбаска.
— Кызым чыдап келдин! — деп
Чыккан кўнимде айтпаска.
Энем ле мени таштадаар деп,
Слерди бурулаар кўўним жок.
Жўрўмнинг жолы кандый ла,
Жамандап айдар аргам жок.
Жылдын ла билегерле айылдап,
Тўрўндўрўўргў келедеер.
Кўзнўгистинг алдыла
Ўрў-тўмўн ўдўдўўр.
Балдараарла кожо жанымла
Билбеечи болуп барадаар.
Таштанчы мен кийнеерден
Кўрўп турадым, канайдар.
Менинг айтпаган «ада» деп сўслў
Слерди адап болбозым.
Кийим, аш-курсак сурап,
Алдаарда качан да турбазым.
Жангыс ла кезик сурактар
Жўрегимди сыстатат.
Канча ла кире сананзам,
Каруузы жок — кайкадат.
Ары болуп барараарда,
Канайып жангыс адаар арткан?
Карузыйтан ада кўўни
Канайып чек артпаган?

Кышкы турлуда

(ОЧЕРК)

Эртен турадагы чап-чанкыр айас тенери түштин кийининде кенетийин бүркелип, эниргери дезе шуурып, карлай берди. Тойотов Желмек меесте кабырып жүргөн койлорун ыжык кобынын ичи жаар айдап, элгектин түбинен буркурап төгүлүп турган, талкан чылап, үзүгү жок урулып жаткан карга ачурканып кими ректенет:

— Бу быжыл тенеринин түбинин тежиги жабылбас болуп канайда берди. Жаска жетире мынайып карлаза, койдон болгой, жылкы мал да одорлоп албас болбой. Ончо койлорды кабырбай, тургуза өлөңдөзбө, не жедетен? Бу ла бойынча болзо, агаш күрөк өңөрүп алала, койлош болот по?

Баштаган койлор кобынын ичине кирип, кырлакта кезек ле койлор артты. Бир кой бойы чапчып отобой, койлордын ла чапчып отогон жерлердеги өлөңдөрдү терип жүрү.

— Э-э калак, азырантылардын тоозы база бирге кожулып жат. Мынайып жүрүп, канайып жыл чыгатан эди? Аргалу болзо, ончо до койлорду эртен-энгир эмештен азыраар керек. Жаңыс ла азырал ас ине. Ого үзеери, жас та кандый болор?

Кышкы энгир узак сакыдар эмес, жаан удаган жок Каннын элбек өзөгинин ичине өңөлөп түжө берди.

Жалба кабыруда жүргөн койлорды сугатан чеденнин эжигин ачып, кар шигип калган түгүн көдүрүп албай ба айса кере түжүнө чапчышка чылаганына ба, уур базытту келип жаткан койлорды көрүп, күүн-күн жок турган Желмектен сурады:

— Же, бүгүн кандый койлодун?

— Кем жок, жаңыс кедери кардын жаанап баратканы ла коркуш. Бу бойынча болзо, удабас одор до артпас болбой.

— Күчи уйдап турган кой бар болгодый ба?

— Былтыр эки чоокыр кураан чыгарган кертек мойынду ак кой

уйадап турган ошкош. Эрте он азырантыларга кожор керек — деп. Желмек јобош ўниле эрмектенди.

Кан-Оозы аймакта КПСС-тин јирме бир съездинин адыла адалган колхозтын озочыл иштў койчызы коммунист Тойотов Желмек Тойотовичтин уур-кўч ойдоги ижинин база бир кўни мынайып божоды.

Кере тўжиле койлоп, соокко тогуп, чылаган да болзо, айылга кйрип келеле, амырап јада берер бош ой јок. Тойотов Желмек ле онынг уйи Тойотова Јалба — беш баланын ада-энези. Јаан кызы Клава областной национальный орто ўредўлў школо онынчы класста ўренип јат. Эки бала Кўзўлдин сегисјылдык ўредўлў школында, Саша деп уулчагы дезе Каннын Кара-Суузынын баштамы ўредўлў школынын экинчи классында ўренип јат. Ада-энезиле кожо айылда артып турган кйжи — тўрт јашту Коля. Тўрт бала ўч јара ўренип јат. Олорды кйиндирип, кичеейтени јенил эмес. Ого ўзеери, Сашаны кўнўн сайын школо јетирип, соок кўндерде барып экелер керек. Јылу кўндерде не болзын. Бойы ла школо барып, јурттан ыраак эмес бу турлуга бойы једип келер.

Кышкыда Сашаны ары-бери чанакту тартатаны чаптык та болзо, јайгыда ол ада-энезинин кой кабыратан јаан болушчызы. Откўн јайда Желмек ле Јалба бала-барказынын болужыла јўс центнер ълўн эдип, эмди арык-торыктарын азырап јат.

Откўн кышта койлор јакшы турган. Алты јўс јетен тын койдон бир де кой коробогон. Јўс койдон орто тооло тогузон јети курааннан алынган. Тўктин де планы бўткен. Быјылгы кыш сўрекеј кату. Онынг учун сўрекеј ле кичеенер керек.

Желмек чайлап алала, школон келген уулчагынын тетрадьтарын ачып кўрѡлў, айтты:

— Бўпўн мында бичилген оценкалар јакшы эмтир. Журналдагызы кандый болды?

— Журналдагызы база јакшы, эки «тўрт» лѡ бир «беш».

— Јакшы эмтиринг, уулым, мынайып кичеенип ўрензенг, тўрт классты божодоло, городко барып ўренеринг.

Адазы Сашаны мынайда айтканы тегиндў эмес болгон, ол јаан-тайын городко баратам, анда ўренерге јакшы деп айдатан. Качан эјези Клава келгенде, город керегинде сурап божобойтон.

Желмек бу јуукта јурт хозяйствонын озочылдарынын областной јуунына барып јўрген. Онынг учун Саша город керегинде эрмек боло берерде, адазынан сурады:

— Ада, слер городто кўргўн-укканыгарды кучындазагар, анда јўреле, солун нени кўрдигер?

— Меге солун неме областын озочылдарынын куучыны болгон. Быјыл кар кайда ла јаан тўшкен, малга одор, азырал јок, сўрекеј кўч болуп турган эмтир. Је андый да болзо, улус карды кўрел, јыраалар-

ды керттип, оодып, малын кыштадып жат. Малда турган улустын ижи де күч, ологго аяру да тыгып жаткан эмтир. Көп улуска грамота, баалуу сый берди. Малчылардын ыраак жайлуларында ла кыштуларында магазин, медпункт ачып, кино көргүзөтөн жерлер эдер иштер темдектелип жаткан эмтир. Кош-Агаш аймакта малчылардын туралары барын уккан бедигер, бот андый.

— Онын кинозын, концертин кайдат, Таркаттуга магазин аясту неме ачып, бир медишчи болотон болзо, кандый жакшы болбос эди. Жайгыда ого не аайлу көп малчылар жайлап жат — деп, Жалба адалу-уулдунун куучынына кирижиپ айтты.

— Көксуу-Оозы аймак сегис жерге малчылардын тураларын төзөп, анда магазин, клуб, улус жадатан туралар, библиотекалар, медпункт эдетен дежет.

— Андый болзо, бистинг де аймакта эдилер болбой — деп, Жалба иженчилү эрмектенди.

— Эдейин дезе, анда не бар. Бистинг колхозко андый неме жангыс ла Жайлуда керек. Бис канайып ак малысты айдап, айылы-журтысты коштоп алып, тайгага барала, жайлап турус, садучы, медишчи улусты ийзе, бисле кожо жайлайла, түжүп ле келгей.

— Андый болотон болзо, жакшы туру. Анайткан кийининде малчылар ары-бери азык-түлүктөп жоруктабай, малын да жакшы кичеер ине. Керде-марда кижии оорыза, медпункттан болуш та аларга жакшы.

— Экинурдын колхозы быыл бойынын койчыларынын жайлузына тура тудуп, анда аш-курсак садар магазин, кино көргүзөр, жуун, беседа өткүрөтөн жер эдер деп жөп чыгарган эмтир — деп, Желмек куучынын оноң ары уалатты.

— Онызы чын, туку Мөндүр-Сокконнын ары жанында тайгадан түжүп, Экинурга жедетени не аайлу ыраак. Жакшы ла атту кижии күнине жөдөр. Айылына барала, бир конуп ийзе, азыкка барган кижии үч туш өткүрөр.

— Былтыр олог тайгага жетире жол жазап, күрлер эткен эди. Тура тудуп ийзе, ого машиналу белен барып келер. Кижиге килемжинин жаа-нап баратканы ол туру. Баштап одуда жайлайтаныс, онын кийининде айылдар тудулган, эмди дезе тура тудуп, кино көрөр болуп барадыс.

— Андый болзо, жайгыда мен слерле кожо тайгалап барарым — деп, байа бойынча унчукпай отурган Саша ада-энезинин куучынына киришти.

— Көрзөң күлүкти, алдында тоолу да күнге тайга барарынан мойножып туратан, эмди күүнзеп жат — деп, энези күлүмзиренип айтты.

— Ол тушта тайгада кино көргүскөн эмес, эмди тайгада да, журтта да гүней.

— Акыр, балам, ол тураны бистинг эмес, Экинурдын колхозы тудуп жат. Качан бистинг колхоз тутса, сен тайгалаарын.

— Экинурдын колхозы тудуп јатканда, бистийи де тудар, — деп, Саша омок айтты.

Јелмек өрө туруп, толукта турган столдын үстүндө јаткан газеттерди алып, эрмектенди:

— Јаңы бешжылдык план керегинде уктыгар ба? Кече келген газеттерде јарлалган турган. Темдектелген иштер сүрекей элбек. Олорды бүдүрген кийининде јадын-јүрүм эмдигизинен артык јаранар.

— Јаранбай кайтсын, амыр-энчү ле болотон болзо, кандый ла иш бүтпей. Кичеенген кийининде бүтпес иш јок — деп, Јалба айтты.

Онызы чын. Кичеензе, кандый ла иш јенүлү, једимдү бүдөр. Партиянын XXIII съездинде јөптөлгөн бешжылдык план ончо советский улустан кичеемелдү иш некеп јат. Онын јенүлү бүдери кажы ла кижинин ижинен камаанду, онын једимиле, јенүзиле колбулу.

Тойотов Јелмек быјыл јүс койдон јүс кураан, кажы ла койдон 2200 граммнан түк кайчылап алар деп молјонгон. Јыл кату, алынган молјуны бүдүрери јенил эмес те болзо, бу кичеенкей, уур-күч айалгалардан күчсинбес, јалтанбас койчы, коммунист амадаган амадузына једерге кичеемелин там тыгыдып туру.

Каннын элбек өзөгине өнөлөп түшкен тун там койылып, эниргери килеје айаза берген тенериде жылдыстардын мызылдажы курчый берди. Айландыра кандый да табыш јок — тымык. Јаңыс ла чеденде койлордын кыртылдада кепшенгени угулат. Олор до удабай токтоп, койу тунге кожулала, тымый берди.

Најылыктын' агажы

Бистин санаторийде амырап тургандар отурган автобус Гагры городтон чыгып, Сочи јаар көндүгерде ле, санаторийде экскурсовод болуп иштеп турган Иван Петрович Сагайло Болгариядан келген нөкөрлөрдөн сурады:

— Слердин реопубликада канча район?

— Јирме јети — деп, саамайы буурайып жүрген болгар өбөгөн бойынн јажын айткандый бүдүмчилү айтты.

— Јок, јирме сегис болбой — деп, Иван Петрович эрмегин онон ары улалты.

— Јок, јок, јирме јети, бүтпей турган болзогор, бу отурган нөкөрлөрминен де сурагар.

Автобуста отурган болгарлар нөкөрине јөмөжип, баштарын кекидилер. Бир үй кижии Иван Петровичле эрмектежип турган болгар өбөгөн јаар кол уулап јартады: «Георгий Делуш — райкомнын баштапкы качызы, бүдүмчилү кижии. Ол темей неме качан да айтпайтан».

— Болгариянын жаңыс ла башкараачылары эмес, тегин де улузы ончозы бүдүмчилү ле биске сүрекей жуук. Байла, онын учун јирме сегизинчи районугар Сочиде тӱзӱлгӱн болор.

— Сочиде?

— Байла, амырап турган улус болбайсын.

— Айса качан бирде кӱчӱп келгендер болор бо? — деп, жаңыс уула ӱч ӱн угулды.

Иван Петрович бу солун суракты јартабай, кӱлӱмзиренип айтты: «Бистинг экскурсиянын тӱс учуры жаңыс ла Сочи городты кӱрӱри эмес, бирлик амадулу, ак-чек санаалу улусла таныжары, најулажары болуп јат. Онын учун Сочиге барзабыс, жаңыс ла јирме сегизинчи районугардын улузыла эмес, ӱскӱ дӱ најуларла, нӱкӱрлӱрлӱ таныжарыгар најулажарыгар. Јолугышсагар, слердинг улус бого качан, канайып келгенин, јирме сегизинчи район неден улам тӱзӱлгӱнин олор јартап айдып бербей».

Бу карындаштык орооннын јирме сегизинчи району Сочи городто канайып тӱзӱлгӱни жаңыс ла болгар најуларысты эмес, олорло кожо барып јаткан бисти, советский ле улусты, сүрекей сонуркатты.

Автобус чанжыр тенериле ӱги биригип калган Кара талайды јакалай барган јолло јӱс бурылчык ӱдӱп, Кавказтын кажады бийик сууларын кечире салган тӱмен тоолу кӱрлер кечип, кипарис, чиби, карагай ла ӱскӱ дӱ јажын-чакка јажыл турар агаштарга кӱмӱлген боомдор ӱдӱп, Сочи городко жууктап келди. Он жаңыста сӱӱри бажы булуттарга сӱзӱлип калган кырлар, сол жаңыста учы-кыйузы кӱрӱнбес Кара талай, ичкери алдыста бозогозы талайда, бойы кайа ташта 3—4 этаж туралар. Олордын кандый бүдүмдүзи јок! Кажызы ла кайкал. Кажызынын ла тӱс амадузы бого келип амырайтан улусака эптӱ, јакшы, јараш болзын деп эдилген. Кандый да арыган-чылаган кижии мындый айалгага келгежин, эмденбезе де, јазылар, амырабаза да, амырагандый болдор.

Јаан удаган јок бис кайкамчылу ӱзӱмдер, агаштар ӱскӱрген садка келдис. Экскурсовод келген айылчыларды чыт эдип калган бамбук агаштын ортозында серӱӱн кӱлӱткӱдӱ турган тегерик столды эбиреде отургузып, эмеш тыштанып алыгар деди. Танкычылар танкы камызып, эки-ӱч эрмек ле айдып јӱрерде, јажы јетенге једип те калган болзо, је бүдӱми чоң, сыны јенил орус ӱбӱгӱн келди. Бистинг ончобысла колдон гудуп эзендежеле, болгар најуларыла азийдан бери таныш немедий изӱ-јылу, ачык-јарык эрмектеже берди.

— У-у, слердинг албаты сүрекей буурзак, јалакай. Онын учун мен слердинг орооннон келген кажы ла делегацияны бойымнын балдарым, тӱрӱӱндӱрим келгендий сӱӱнчилӱ уткыйдым. Бу жаңы ла Тӱндӱк Вьетнамнын айылчыларын ӱйдештим. Олордын албатызынын јӱрӱм-јадынын, американский олјочыларга удурлажып турган тартыжу-

зын угуп, жаңы айылчылардын уткуулына арай ла оройтыбадым. «Jүс салковой акчалу болгончо, jүс наjылу бол» — деп, албатынын кеп сөзи тегиндү айдылбаан. Американын империалисттеринин акказы көп болзо, Вьетнамнын jайым учун тартыжып турган албатызынын наjылары көп. Олор кыйалта jок jенер.

Карганнын бу куучынын угуп, кезек ойгө бистин отурган садыбыс Түштүк Вьетнамнын партизандарынын jажынып, онон Сайгоннын садынчыктарына, американский олjочыларга кенетийин ле сакыбаган jанынан табару эдип турган jыштый билдирип, кажыбыс ла атакага барар алдында «Орооныс, jайымыс учун ичкери!» деген команда сакып турган juучымдардый отурдыс. Чындап та, Вьетнамнын албатызынын jайымы, ырызы учун туружыгар дезе, бу отурган улустаң, мойножордон болгой, аланзыыр да кижичыкпас болор.

Карган өбөгөннинг соой берген чырайы эрип, онон ары куучындады.

— Бистин бу отурган садыбыс Сочинин научный шинжү өткүрөтен институтудынын ченемел өткүрип турган участогы. Институттын өткүрип турган ижинин төс амадузы — изү jерлерде өзүп турган агаштарды соок jерлерде өскүрер эп-арга табары. Төс буудагыс, тартыжып турган өштүбис — кыштын соогы. Кезикте ол jенип, кезикте бис оны jенип, улай ла тартыжып jадыс. Jенген jенүлерис, jедип алган jедимдерис көп, олорды ончозын тоолозо, слерге, сад өскүрөөчи эмес улуска, угарга кунукчыл болор. Онын учун мен ижисте jедип алган jедимдеристин бирүзи ле керегинде айдайын. Бистин бу садта jерден өзүп чыккан сыны жаңыс, je онон чыккан jиилектери 45 бүдүм агаш бар. Жаңы ла будакта индийский лимон ло китайский мандарин, итальянский апельсин ле американский грейпфрут ла өскө дө бүдүмдү jиилектер өзүп jат.

— Бир ле агашта 45 бүдүм jиилек! — деп, отурган jас сонуркажа бердилер.

— Эйе, 45 — деп, сад өскүрөөчи чокумдап jартады. — Ол агашты бис наjылыктын агажы деп адаганыс. Ненин учун дезе ачы өскүрерге бистин наjыларыс болушкан.

— Байла, көп ороондордын ученылары биригип тапкан эп-сүме болбайсын — дежип, отурган нөкөрлөр кайкажа бердилер.

— Наjылыктын кучи коржушту jaан неме. Албаты наjылажып бириксе, жаңыс агаштаң 45 эмес, онон до көп бүдүм jииле лар арга табылар. Je бистин агашты өскүрерге жаңыс ла сад өскүрөөчи ученылар эмес, өскө дө улус турушкан.

— Мындый түмдү ишти эдерге, байла, аңылу үредү өдөргө керек болбой кайтсын — деп, менин jанымда отурган өбөгөн эрмектенди.

— Андый эмей а — деп, сад өскүрөөчи jөпсинди. — Бу амадула бистин садта аңылу академия ачылган. Оны jылдын сайын jүстөр эмес, муңдар тоолу улус үренип божодып jат.

— Ого үренерге кирген кижн канча жыл үренер? — деп, бир иит болгар келин илбиркеп сурады.

— Өскө академияларга көрө узак эмес, 2—3 ле минуттын туркунына кажы ла үренеечи керектү билгирди јеткилинче алып, практиче-ский иште тузаланып ийер аргалу. Бүтпей турган болзогор, эми ле — дейле, карган стаканда турган корболордын бирүзин алып, сад өскү-реечининг коркок бычагыла јандай кезеле, база бир корбого улай ту-дуп, јелимдү чаазынла тангып ийди.

— Андый болзо, бис те өскүрип ийетен неме туру ине — деп, отур-ган улус сүүниже бердилер.

— Ондогон болзогор, академический билгирди алганыгар ол. Бис үредүни божоткон улуска диплом база берип јадыс — дейле, карган садовод карманынан јаан эмес коробка чыгарды.

Диплом аларга тургандардын илбиркеп тургандары коркуш. Он-чозы ла өндөйижип келдилер. Карган коробказын ачып, чычалкай са-бар кирези сынду бычак чыгарды.

— Ба чаалда, мыныла нени эдетен? — дежип, ончо улус кайкажа бердилер.

— Бу тен јеткил-бүткүл бычак турбай, керек дезе «Сочи» деп бичип салган танмалу — деп, одоштой отурган болгар өбөгөн јоон үниле эр-мектенди.

Карган садовод ончобыска бир бычактан үлейле, бир бычагашты јаны ла көргөн немедий ајарулу ајыктап, куучындады:

— Слер бу бычакла нени эдетен деп айдыштыгар. Онын учуры мындый: најылыктын агажына өскө орооннын улузынан эн ле озо баш-ка бүдүмдү агаштын корбозын колбоп өскүрген кижн — Американын телекейде јарлу кожончызы, амыр-энчү учун ат-нерелү тартыжаачы Поль Робс. Ого бис кереес сый эдип берер неме чат таппай турала, сад өскүреечининг бычагын сыйлаганыс. Кезик улус најызына бычак сыйлаарга јарабас дешкендер. Је сад өскүреечининг бычагында каршулу учур јок, оныла кижн телекейге өлүм эмес, өзүм јайып јат. Өзүм — ол албатынын јуруми, ар-бүткеннинг кеен-јараш кебедели. Өзүм өскүрге-ни — албатыга агару керек эткени.

Сад өскүреечининг бу кичинек бычагынын ийде-күчи де јаан. Ол атомный бомбадан да күчтү — деп, карган садовод куучынын онон ары көндүктирди. Сананып көрзөгөр. Биске келип, најылыктын садын өскүрип, мындый бычак тудунып баргандардын тоозы ума јок көп. Кан-дый орооннон келбеди деп ајдар, јаныс ла күнде 5—6 орооннын улузы келип јат. Је куру куучында јаан бүдүмчи јок, академияны божоткон-дор јаны бүдүмдү иилек өскүрген ајас најылыктын агажын барып көрөктөр.

Карган садовод бисти ээчидип, пальма, мандарин, апельсин ле өскө дө көп бүдүмдү агаштар өскөн садтын ортозыла барала, будактарына

түмен тоолу тегерик шаајын этикеткадар илип койгон агаштын јанына токтой түшти. «Најылыктын агажы» деген агаш бу болуптыр. Кажы ла будактын јиилеги башка-башка. Апельсин, мандарин, груша, яблоня ла өскө дө бүдүм јиилектер јангыс тазыл ажыра јерден чык алып, јангыс будактын јулугыла курсактанып өзүп јат. Этикеткаларда оны колбоб өскүрген улустын ады-јолы. Мында Демократический Вьетнамнын президенти Хо Ши Миннинг, музыканттардын Москвада Чайковскийдин адыла адалган конкурсынын лауреады, американский пианист Ван Клиберннинг, герой-космонавттар Герман Титовтын ла Валентина Николаева-Терешкованын, советский ученый академик Отто Юльевич Шмидтин, Болгариянын коммунистический партиязынын Тос Комитединин баштапкы качызы Тодор Живковтын ла ады-јолы телекейде јарлу өскө дө көп улустын ады-јолы бичилген.

Карган садовод Тодор Живковтын колбоб өскүрген будагын көргүзип, анда тизилип калган јиилектерди сыймай тудуп, айтты:

— Слердин орооныгардын башчызынын өскүрген будагы сүрекей јакшы өзүп јат. Јиилектерин де көрзөгөр, не аайлу көп. Бу агаштын бүткүл бөлүги. Бис оны кокур эдип Болгариянын 28-чи районы деп адап турганыс.

Келген туристтер 28-чи район кайда болгонын, канайып табылганын угала, сүүнгенине кол чабыштылар. Телекейдин албатызынын најылыгынын колбузы болгон агаштын бүткүл бөлүти төрөлинин адыла адалганына кандый кижы сүүнбес, олордын ого оморкооры, сүүнери јолду. Бого келген кажы ла кижы јангыс ла бойынын төрөлинин ады-јолын көрөлө эмес, элден ле озо јакшынак најылык учун сүүнет. «Телекейдин албатызы кожо чыккан карындаштардый, бу агаштын будактарындый журтайтанына мен бүдүп турум»... «Ончо ороондордын албатылары кырмакташпай, јуу-согуш чыгарбай, амыр-энчү јадар арга барын бу турган агаш иле-јарт керелеп туру». Мындый шүүлтелер, амыр-энчү күүнзеген амадулар бого келип жүрген улустын кереес эдип бичип турган бичигинде сүрекей көп.

Телекейге — амыр-энчү, бого келген улустын амадузы јангыс андый.

Качан бистин делегациянын адынан Георгий Делуш најылыктын аллеязынын бир агажына будак улаган кийининде ончобыс көргөн, уккан солунысты бадырып болбой сүүнчилү јанып јадарыста, карган садовод күүнзеп айтты:

— Эзенде ойто келигер, өскүрген агажыгардын јиилегиле күндүлээрим. Менин кару најым Тодор Живковко эзен айдып бараар, быјыл онын өскүрген будагы сүрекей түжүмдү деп айдыгар.

Кару најым. Бу карган садоводтын, ол ажыра амыр-энчү күүнзеген Совет орооныстын најылары кандый көп! «Јүс салковой акчалу болгончо, јүс најылу бол» деп алтай албатынын кеп сөзи кандый јаан учурлу айдылган! Најыларыс көптөзө, најылык тынгыза, амыр-

энчүнинг де ийде-күчи тыгыыр. Сад өскүрөөчинин бычагы атомный бомбадан күчтүү — деп, карган садовод жолду айткан. Ненин учун дезе телекейдин албатызы наҗылажып, бирлик амадула амыр-энчү учун тартышса, оорды кем де женип болбос.

«Наҗылыктын агажы» — амыр-энчү учун тартыжуда база бир жаан ийде-күч. Онын жиилеги көптөп, өзүми жаранганы ажыра телекейдин амыр-энчү күүнзеген албатызынын наҗылыгы тыгып, амыр-энчү учун тартыжунын ийде-күчи тыгыырына мен де бүдүп турум.

Байрам СУРКАШЕВ

Соок эн'ирде

Апагаш сүмерлер суркуражат бийикте
Бу соок энирде,
Бу соок энирде,
Айдын энирде.
Телекейдин үстүндө костый жылдыстар,
Костый жылдыстар,
Жангыс ла жылдыстар
Телекейдин үстүндө.
Санаам менин бу соок энирде
Жангыс ла сенде,
Жангыс ла сенде,
Сүүген албатым,
Сенде.

Күдүчи ай

Эгир кирерде,
Ай-жаражай
Тоозы жок жылдыстарды
Айдап алала,
Тенери одордо
Түниле кабырган.

Тан адарда,
Ай-жаражай
Кабырган жылдыстарын
Жылыйтып салала,
Ээн тенериде,
Эригип арткан.

Поэзия керегинде

Поэзия деп
Сөсти кычырзам,
Алты буквадан
Алтын чачылат.
Кажы ла буква
Кайкамчылу бијелеп,

Жараш сыркынду
Сөстөр ачылат.
Жарамыкту айдылган
Жаркынду сөстөргө
Жалкындый ийделү
Шүүлте кожулат.

Јус письмо

(ПОВЕСТЬТЕН АЛГАН ҰЗУК)

Баштапкы письмо

Мениң Алтайымда катап ла кўс...

Ажын жунадып салган Кулундуның буурыл чөлдөринен ала сыраңай ла Монголдың пранына јетире кўски бұрлер Чуйдың трагы өрө шылыражып, мендештү жүгүргилеп браадат. Олор алтын өңдү кичинек анычактарга тўнгей. Түндүк таладан келип јаткан соок булуттардан качкылап брааткандый, олар куйруктарыла чычаңдадып, саргарып калган кобыларла, ээн јаландарла, орук јолдорло өзөкти өрө мендештү жүгүрүжип брааткылайт...

Јорук жүреле, јолдо конорго келишкенде, олар сениң јаныңа шылыражып, энмектеп келеле, өскүзиреп, койныңа киргилейт. Кўски айдың түндерде Кадынның шуулаган тунгак табыжы өткүре олардың кайдаар да шылыражып, шакпыражып брааткандарын уксан, санааңа сүрекей көп немелер кирет.

Үстүнде энчейижиپ алган јебрен кайалар, толу айдың өчөмик чоғына јалтырап јаткан јол, чактарды ла телкемдерди көндүре ага берген Кадын бу чаңкыр башту тууларда јуртаган мениң кичинек албатымның узун историязын эске алындырат... Јебрен өйлөрдөн ала... Историяның кажы ла соккон казыр салкынына чыдажып болбой салала, мениң албатым, бу кўски бұрлер чилеп ок, јер үстүле таркай берген. Корум таштарга, кобы-јиктерге кысталып арткандары корболоп ойто өзөлө, эрикчилдү узун кожонғын чүмдеген. Оның учун мен кайда да жүрген болзом, кандый да јаан јыргалда отурган болзом, мениң кулагымда јаантайын эрикчилдү узун төрөл кожонның күүзи шынырап турат. Бу кожон, байла, мениң кулагыма јаштан ала томулып калган болор. Төрөл кожондорды уккамда, мениң көзиме нениң де учун сүрекей јаан, алтай чөрчөктөрдө айдылган тогузон айры будакту темир теректий, салкынга тилирәп турган терек көрүнөтөн.

Je төрт таладан соккон салкындарга ла тоозы жок жоткондорго ол терек чыдажып болбогон. Онын бүрлери саргарып, салкынга алтай үстүлө айдада берген.

Менин Алтайымнын историясында жас та, жай да болбогон. Жагыс ла күс болгон. Онын учун күски бүрлердин жолды өрө баргылап жатканын көргөмдө, менин жүрегиме сүрекей ачу.

Азия деген улу материктин чике ле ортозында жылыып калган менин кичинек алтай атту албатыма жас 1917 жылда келген. «Аврорадан» аткан пушканын уни биске жаскы күкүрттий болгон.

* * *

Күски бүрлер...

Мен, нөкөрүм чилеп ок, озор керегинде көп үлгерлер бичигем, же кажы ла келген жагы күсте озор меге жагы санаалар, жагы амадулар экетет. Күскиде кижининг санаазы сүрекей курч, жүрегинде ару ла жеңил. Ол ок өйдө кижининг жүрегинде кандый да туйка сыстаган сус бар.

Төрөл жалаңдарла, ээн жолдорло бараткан күски кургак бүрлерге көргөмдө, жүрүмнөң ыраган жуук улустарым, ыраак нөкөрлөрүм, жуук нажыларым ла өштүлөрүм эске алынады. Бу тужунда озор меге ончо-зы түнөй деп билдирет. Бу мындый өйлөрдө мен нажыларымды тын мактабай да жадым, өштүлөрүмди тын жамандабай да жадым...

Ар-бүткеннинг ичинде, жер-алтайдын үстүндө жакшы да, жаман да бар. Же оноң ар-бүткенге түнөй ле. Кижининг жадын-жүрүминде мындый өйлөр болгондо, ол ойгорып турган ар-бүткенге түнөй. Же жагыс ла баштары эр жагына жалтыражып турган мөңкүлөргө көрө, кижининг жүрүмү сүрекей кыска, санаазы сүрекей кичинек. Же мен ого бир де ачынбай, бир де санааркабай жадым. Менин ордыма келген кижининг жүрүмү менин жүрүмүмди оноң ары узадар, менин жетире айтпаган санааларымды оноң ары улалтар. Онын учун меге бу жаркынду күндү, кеен жалаңдарлу жүрүмнөң айрыларга бир де ачу эмес.

Алтайдын түбин өдө берген жүрүмге көрө, бир кижининг жүрүмү сүрекей, сүрекей кыска болгонун мен жакшы билерим. Менин сүрекей кыска жүрүмүм бу качан да түгенбес жүрүмде бир де тузазы жок болгон болзо, меге бир ле катап берилген бу жүрүмде амадуларым, санаама жединбеген болзом, мен бойым бурулу. Бу бир катап берилген жүрүмнүн ээзи мен.

«Жүрөк күүним бар» деп, өлүм алдына айтпай, жүрүмнүн алдына айдар керек. Ол тушта кижининг кыска жүрүмү узун да, бийик те болор деп бодойдым.

Мен жүрүмүмде көп улустын өлүмүн көргөм. Олордын ортозында кару улустар да, жуук нажылар да, таныш та улустар болгон. Жүрүмүмде ондобогом улусты олордын өлүмү алдында учына жетире ондоп тураттам. Кезик улустын өлөр алдында сего калганчы катап көргөн көстөри

оның жүрүмүндө айткан бастыра сөстөрүнөң артыкты айдып беретен. Андый улустын жүрүмүн сананзаң, сүрекей эби жок немедий. Же тирүү улус андый немени нениң де учун сөспей жат. Сескилеп те турза, же капшай ла ундып саларга албадангылап жадылар.

Жиitte өлгөн улус меге сүрекей ачу. Канайдар, ол арга жоктын кереги. Жууда өлгөн адаалардын жүрүмиле мен оморкоп жадым. Олор бойларынын жүрүмдерин бистинг жүрүмис учун бергендер. Онын учун жүрүмүн билип тура берген кажы ла жуучылды мен Советский Союзтын, улу советский албатылардын Геройы деп бодоп жадым.

Же мениң айдарга турган сөзим өлүм керегинде эмес. Мен жадын-жүрүм керегинде санаадым. Кажы ла кижжи жадын-жүрүмди бойынын билери аайынча ондоп жат.

Бис ончобыс жадын-жүрүмди, улустын кылык-жанын бир аай ондоп. бойыстың билеристи, күчибисти ле талантыбысты бириктире тузаланган болзобус, бойыска жеңил болор эди.

Же жадын-жүрүм бир кижинин санаазыла барбай жат...

Бу учы-түби жок ару, көк-чанкыр тегериге, чубажып бараткан турналарга ла жүгүрүжип бараткан күски бүрлерге көргөмдө, мениң санаама өткөн жүрүмим, көп наýыларым ла жүрүмимде туштаган улустарым көрүнөт...

Экинчи письмо

Көп жылдар кайра Москванын алдында түштүк темир жолдын жанында турган кичинекей станция санаама кирет.

Бийик эмес төңинин үстүндө өскөн чаал кайындардын ортозында турган озогы-озогы алтын баштуу церкве, оңоң ыраак жок кыйын-тейин турган кресттер, паровозтордун сыгырты, эртен-эңир сайын шандардын шыңыраганы ла тымык кобылар көзиме эмди де сүрекей жакшы көрүнип тургандый. Кичинекей суунын түштүк жанында өскөн койу карагайлардын ортозында турган жаан көзнөктү дачалар, күрдин ол жанында турган кичинекей деремне ле жаан эмес тегерик көл — бу ончозы, байла, мениң жүрегимде эр жажына артып калар. Нениң учун дезе мениң жиит жылдарымнын туй ла беш жылы мында өткөн.

Үредүге мен күнүн ле сайын нөкөрүмле кожо жирме беш километр жол өдөтөм. Бистинг институт Москванын чике ле ортозында турган озогы үч этаж турада болгон. Озогыда ол турада атту-чуулу бай кижжи журтаган.

Бу тураның эжигинин алдында өскөн жоон-жоон теректер жайгыда чечектелип, сүрекей жеңил вата ошкош чечектерин салкынга учуртып ла турган өйдө мениң жүрегим коркушту эригип баштайтан.

Бу тушта мениң ыраак Алтай жериме жанатан өйим болгон. Калганчы экзаменди сакуп, мен чечектерин тогул турган бийик теректерди

калын шилдү көзһөктөр өткүрө ајыктап туратам. Бу сйлөрдө менин санааларым сүрекей ыраак, Уралдын тууларынын ары јанында, болотон.

Менин көзиме төрөл туулар, Кадыннын ак көбүктү чакпындары, ыраак боочылардын ары јанында турган кичинек деремнем, эски айылым, карган энем ле болчок турам көрүнетен.

Је менин көзиме ол тушта ончолорынан озо кара көстү, Барнаулда үренип турган алтай бала көрүнетен. Бис канайда тушташканысты мен мун катап санаамда, мун катап түш јеримде көрөтөм.

Экзамендердин каботозын табыштырып ла ийгемде, менин жүрегим, ал санаам төрөл јериме менен озо јана беретен. Онын учун мен эмди де «экзамен», «зачет», «профессор» деген сөстөр уккамда, жүрегим кенете сыстап, сагыжым уурлай берет. Ол тушта эн ле кырмакчы, кары јажы једе берген профессордон мен канайып коркып туратан эдим!

Мендий ок јиит уулдарды ол канча кыйнабаган деер. Уулдардан бир ле экзаменди он бир катаптап алганы санаама кирзе, эмди де сагыжым караңуылайт. Је меге он бир катап экзамен табыштырарга келишпеген.

Эки карган профессор бир ле шүүлтени биске эки башка јартагылап, бой-бойыла јаантайын тартыжып туратандар. Олордын кемизи чын јартап турганын мен ол тушта билбейтем. Је качан олордын бирүзине экзамен табыштырганыста, бис экинчи профессордын теориязына тийбейтенис. Экинчи профессормо экзамен табыштырарга келгенисте, эки күн кайра айткан сөстөрести ойто тескери айдып туратаныс. Је олор экилези бистин мындый кылыгысты јакшы билетен.

Эки карган профессор биске экилези келишкедий темдектен тургузып бергилейтен. Олор, байла, биске килеп, «төртти» тургускылайтан ошкош деп бодойдым. Ненин учун дезе «үч» темдектү студентке ол өйлөрдө стипендия бербейтен.

Онон база бир сүрекей карган профессор санаама кирет. Качан билет аайынча сурактарга каруу берип отурап болзон, ол чырышту алакандарыла жүзин јаба тудуп алала, араайын уйуктап отуратан. Бу сүрекей јакшы, интеллигент кижиде бир ле једикпес бар болгон. Ол жууда турушкан ордендү, медальдарлу студент уулдарды коркушту сүүп туратан. Фронтвик уулдар материалды коомой до билгилеер болзо, је карган профессор уйкузынан ойгонып келеле, алдында отурган студентти боромтык көстөриле ајыктап, сүүне берген үниле сурап туратан:

— Слер фронтвик пе?

— Чып-чын, һөкөр профессор! — деп, студент военный јанжыганы аайынча каруузын јандырып, медальдарын шыгыратканча, бут бажына туруп келетен.

— Отураар, отураар! — деп, профессор манзаарып, ого колыла јангып ийеле, јангы сурак беретен:

— Кандый фронтто турушканаар?

— Эне-Москваны корыгам, нөкөр профессор! — деп, студент уул күйүргөнгөн үниле каруузын жандырып, катап ла бут бажына тура жүгүрөтөн.

— Молодец, молодец!—деп, карган профессор араайын шымыранып, жуунун өйлөринде Москвада кандый уур болгонун, сүрекей баалу көп бичиктериле канайда от салып, квартиразын канайда жылыдып, түнү-түжиле иштегенин ол эске алынып, анайда сүрекей узак отуратан.

Барарга чыдажып болбой турган студенттин жөдүлүн угуп ийеле, ол кандый да бурулу үниле студенттен мынайда сурайтан:

— Мен слерге «төрт» тургузып берзем, слер, байла, ачынбас болбойоор?..

— Ачынып не ачынатан? — деп, база сурак берип ийеринен жалтанып турган студент капшай ла барарга мендеп, каруузын түргөн жандыратан.

Онон зачетный бичигин профессордын колынан арай ла суура тартпай алала, эки, үч жаан алтап, эжиктен чыга конотон. Ол эжиктен чыгып ла келгенде, сакып отурган студент уулдар онын үстүнө тургуза ла чурап келетен:

— Мишка, медальдарды капшай суур, күрүм! Эмди меге барар керек. Капшай, капшай!

— Же сеге бу да медальдар жөдөр эмес пе?

— Жетпес дейдим, күрүм! Билеттерди талортозына ла жетире үрөнгө өй жеткенин сен бойың билерин ине!

Э, калак! Ол уулдын эки медалини меге де тагынарга келишкен. Канайдар база? Ол тушта менин жүрөгүм, ал сагыжым Уралдын тууларынын ары жанында болгон...

Үчинчи письмо

Москвадан атанар алдында Огаревтын адыла адалган оромдо жаткан нөкөрүм менин жолго жийтен курсагымды чотойло, кандый азык алатанын меге ак чаазынга бичип берген. Онын учун менин агаш чемоданымда, батон-калаштан, колбасадан ла бичиктерден өскө, не де жок. Москва — Владивосток деп жолду поездке канайып отурганымды билбей жадым. Жаңыс ла вокзалдан поезд атанбай, коркушту удап тургандый бодолгон!

Паровозтын сыгырты меге жер үстүндө ончо ло музыкадан артык деп бодолотон. Паровозтын кыйгызында кандый да жажытту кычыру бар. Жайгы тынчу түндөрдө Москванын алдында турган станцияла ыраак жорукту эшелон өткүн-өткүн үниле сыгырып, күзүрөп, тирсилдеп

көндүрө өдүп жүрө бергенде, менин жүрегим жаңыс ла сыстап калатан. Темир жолдыг жанында сок жаңыскан артып калган семафордын өчөмүк одын аяктап, бу поездке отурган улус кажы алтайга баргылап жады не деп санааркап тура калатам.

Мен качан бирде жолдо жаңыскан турган семафор керегинде, жайгы түндерде өткөн түргөн жорукту поездтер керегинде, табышту вокзалдардын жаркынду отторы ла кыска жылу тушташтар керегинде нени-нени бичиир санаам бар.

Эмди мен вагоннын көзнөгинен элбек чөлдөрдү аяктап браадырым. Кече Волганы энирде кечкем. Волганын жарадында турган кичине станцияда беш минуттын туркунына чурана тартып отурган солдатты, оны эбире турган кыстарды, Волганы өрө баргылап жаткан жарык отторлу парохотторды көрөлө, кандый бир туйка санаалар сананар күүним келген. Санаама та нениг де учун узун кышкы түндер, ээн общежитие кирген.

Уулдар вечерге жүргүлөй бергенде, мен общежитиеде сок жаңыскан артып калала, таг атканча письмолор бичип отуратам. Барнаулда үрөнгөн кара көстү балала мен, бойымнын толугыма отуруп алала, анайда куучындажып, ойди өткүрөтөм.

Үредү божой ло бергенде, мен бойымнын толугыма мендейтөм. Жүрегимде, санаамда бар немени ак чаазынга бичип, орой түн киргенин сеспей калатам. Бичиген письмомды катап кычыргамда, ол меге жарабайтан. Баштапкы бичигенимди болчоктой тудала, форточкадан чыгара мергедөп ийеле, жаңыдан бичип баштайтам.

Менин жүрегим, сананган санааларым чаазынга бичилген сөстөрдөн бийик ле ару деп бодолотон.

Көзнөгөтүн алдында бийик, бийик карагайлардын ортозынан көрүнгөн тенериде жылдыстар өчө бергенде, мен отты өчүрүп, орынга тыг арыган кижиге түнгөй жыгыла беретөм.

Эртенгизинде, баштапкы лекциянын кийининде, почтаны көрөргө мен ончозынан озо жүгүрөтөм. Менин адыма келген неден де кару письмону алала, нени де укпай, лекциялар божогончо туйка кычырып отуратам. Общежитиеге жапып келеле, ол ок письмону түннө катап-катап кычырып, кажы ла сөстин учурын жартап, шинжүлөп туратаным эмди де санаама кирет.

Же Барнаулдан келген письмо сүрекей, сүрекей кыока болотон! Мен ол ок күнде бир жылу сөскө удурат жус сөслө жандырып, бир амадуны жус амадуумла уткыйтам.

Бир катап кару письмону алган бойыча төрт лө катап кычырала, таппай калгам. Мен бойымнын жүрүмүмде анайда нени де бедребеген болорым. Ол письмолу кожо мен сүрекей көп немени жылытып салгам деп бодойдым.

Письманын сөстөрүн эмди де билерим, же письмо жылыып калган.

Оноң улам мен жүзүн-базын темдектерге де бүдөр боло бергем. Анайда айдарга эби жок то болзо, же онызы чын болгон.

Же бир неделенин бажында жаңы письмо келген. Мен сүүнгенимнен ле жаан ырызымнаг торт лб эзирик кижидий болгом. Ол письмодон эзирген чилеп качан да эзирбегем.

Ол тушта Москванын бульварларында тымык-тымык кар жаап турган. Кычырган письмодон, коштой өткөн улустаң, тымык кардаң менин бажым тың айланып та турза, же көксимде сүрекей жарык ла сүүм-жилү.

Баштапкы кар,
Баштапкы кар,
Араайын, араайын
Айланып түшкүлейт.
Ырысту менин
Санаамды уткып,
Удура меге
Бијелеп келгилейт!..

Көндүрө коштой өткөн улус меге сүрекей кару, сүрекей жуук билдирген. Олордын кажызына ла кандый бир кару сөс айдар күүним келип туратан. Ол күн мен түжүне ле метроло јоруктап, карган улуска јер јайладып, анайда соодонып жүргем.

Оноң метродон чыгып келеле, катап киретен бир де акча карманымда жок болгонын билеле, јойу јанып келгем...

Эртенги күнде Барнаулга јетире барып келеле, ойто једип келер күүним келген. Же кижиди андый тушта акча ненин учун жок?

Поезд түрген де барып јаткан болзо, же меге коркушту араай деп билдирет. Оок-теек станцияларга поезд токтой бергенде, мен отурап јеримди таппай турадым.

Оок станцияларды эмди де көрөр күүним жок.

Менин текши вагонымда јык ла толо улус. Коркушту изү. Оок балдардын ый-сыгыды, карган эмегендердин калыражы. Көзнөктин алдында тактада балазын уйуктадып, кече түнде Казань деп городтон отурган татар келин татарлап чөлдин салкыны ошкош кожон кожондоп јадыры. Ол бу балазын сүүген кижизинен тапты не, жок не? Айса онын кожондогон кожонгы ненин учун узун, ненин учун эрикчилдү? Јаш балазын алганча, бойынын јеринен кажы алтайды көстөп браады не айса јакшыны көстөп браады не?

Менин кажы ла кижинин санаазын билип, ого не ле де болзо болужып берер күүним бар.

Учы-кыйузы жок чөлдөрдүн үстүне јаан тегерик ай чыгып келди. Поезд кандый да түрген бараткан болзо, же толу ай көзнөктөн эмдиге ле көргөнчө. Таарларын јастанып алган эмегендер, татар келин, онын ыйлак балазы түкү качан уйуктагылап калган, же менде эмдиге ле уйку жок.

Уйуктап жаткан чөлдөрдү, темир жолдун жанында турган кичинекей станцияларды жаңыс ла паровоздун кыйгызы чочыдат.

Төртүнчү письмо

Эмди ле, эмди ле менин узун кыжыла сакыган станциям көрүнүп келер! Бу станцияны мен сүрекей узак сакыгам. Бу станцияны мен түш жеримде сүрекей көп көргөм. Мен мында сүүгенимде санаамда мун, мун катап тушташсам.

Же чын туштажу кандый болор? Менин салган телеграммаларды ол алды не, жок не? Мени уткырга ол бери келди не, жок не? Мен оны мун да улустун ортозынан танып ийерим!

Вагондун эжигинен не де көрүнбей жат. Кондуктор кыс эжикти жап деп мени үч катап кезеткен, же мен онын оозун укпай жадым.

Кондуктор кыс сары флажогун тудунганча вагондон чыгып келди. Поезддин жоругу араайлай берди.

Кудайга баш! Бу станциянын оттору мындай жаркынду деп, мен качан да бодобогом. Перрондо кандый сүрекей көп улус!

Мен вагондон түжө секиреле, узун перронго улуска согулып, поездди кууй жүгүрүп браадым. Жүрегим эмди, эмди ле жарыла бергедий! Менин вагоным мени озолоп жүрө берген, ол туштаарга, байла, менин вагонымдын эжигине келер. Мен оны билбес кандый тенек!

Менин вагоным бу. Уткып турган улустун көби коркуш. Ол кайда? Перрондун учында, колында чечектер тудунап алган кыс бала ол эмеш пе? Жок, ол эмес.

Кенетийин менин жүрегим ол клумбанын ары жанында туру деп айдып бергендей болды. Мен улуска согулып туруп, чечектер өскүргөн клумбага жүгүрүп келеримде, көстөрүм карануйлай берген.

— Лена!

Онон ары не болгонун жакшы билбей жадым. Ол тушта мен бир секундтун туркунына мун сөстөн айткам. Менин жүрегимде, менин санаамда анча кирези шүүлтөлөр, ол кирези изү сөстөр бар деп, мен качан да билбегем.

Мен оныла кожо мында артып каларга санангам, же ол мен городто болбозым, эртен бир айга чөлдөр жаар практикага жүрө берерим деп айткан.

Кенетийин, сакыбаган жанынан, поезд чөйө сыгырып ийген. Менде кандый да арга болгон.

— Канайдар? Нени эдер? — деп, ойто вагон жаар жүгүрүп браадырымда, перрондо турган кандый да кыстар: «Байла, бу уул санаазын ычкынып ийген болор» — деп айдышкан.

Канча кирези сакыган станциям кийинимде суркурап артып кал-

ган. Канча катап амадаган туштажуум ла сакыган частарым одус ла минут болгон.

Поезд бир эмештег јоругын тўргендедип, ичкери бир эмештег барып ла јат, барып ла јат. Ичкери Алтайдын туулары.

Бабырганнын казыр чырайы булутка тартылып калган, бойы јалан јерге токтой тўжеле, јангыскан та нени де терең сананып тургандый. Мен база ла бу кыр ошкожым.

Эки јыл кайра уренген школым, туулардын ортозына кысталып калган кичинек тўрёл городым кандый да кичинек, сўрекей ээн немедий билдирет. Туштаган азий нокорлоримле сўунчилу јолугып та турзам, је јўрегиме кандый да јуук, кару кижі јетпей тургандый. Мен мында нени эдерим? Энеме капшай јанар керек. Эмди олон чабатан ой једип калган, энемнин јангыс уйына олон чаап берер керек.

Чуйдын трагы. Јаш-Турадан Монголдын границазында турган Ташанты деп јуртка јетире брааткан машинала јанып браадым. Кадыннын кок-јажыл толкузы, карагай ла аспактар, сўрекей јажыл кайындар ла теректер.

Мени тартып отурган шофер бу јолдо одус јылдан ажыра иштеген. Бу јолло онын тарткан кошторын чотоорго до куч. Ол бу беш јус километрден ажыра тракт јолдын кажы ла бурылчыгын, кажы ла тажын бойынын беш сабарындый билер. Узак јорукка јангыскан јўруп темигип калганынан улам коп куучындашпай турганы меге јарт. Чуйдын ла Монголдын чолдоринин кургак салкындарына тотоп калган токуналу ла керсу чырайы кулерден урган памятникке тўней.

Одус јылдын туркунына ол кандый ла улусты тарткан. Онын учун ол эки-уч ле сурактын бажында оныла кандый кижі браатканын тургуза ла билип ийер. Јолдын белтиринен онын кабиназына отурып аларымда, ол менен эки ле сурак сураган:

— Студент пе?

— Студент.

— Ыраактан ба?

— Москвадан.

Онон сыраңай ла Кадыннын боомдорына јетире бир де сурак сурабаган. Мен узак корбогон јериме јилбиркеп, кабинанын козногинен арай ла ажа конбой клееткениме ол јангыс ла туйкайын кулумзиренин келеткен. Онын меге берген калганчы сурагы мени тын јилбиркедип те турза, је мен бойымды тудунып клееткем. Учы-учында чыдажып болбой салала, сурап ийдим:

— Слер мени ненин учун «ыраактан ба?» деп сурадыгар?

— Танылу — деп, ол бир ле сөслө каруузына айткан.

Онон эку сыраңай ла Кадыннын јарадында турган кичинек дерменин чайныйнан пелмен јакыдып ажанганыс. Тапчы чайныйдыг ичинде толтыра улус болгон. Менин јангы плашымды олордын та ке-

мизи де уурдай берген. Бис эжиктен чыгып келеристе, шофер эбире турган улустарга:

— Студент баланын сок жагыс кийимин уурдап... эх, слер улус эмес! — деп ачурканып айдала, колыла жагып ийген. — Мен бу жолдо одус жыл... Уйат. Эмди качан да бого токтобозым, өскө дө шофер-лорго анайда айдарым!

Мен ол жакшы санаалу кижини качан да ундыбазым. Качан бирде меге бу журтла өдөргө келишсе, мен ол учуралды жаантайын эске алы-нарым.

Бөжинчи письмо

Бистинг тушташканыстан бери сүрекей көп ой өткөн. Бүгүн жүк ле-жирме бежинчи число, је меге бу өткөн ой жылдан узун деп билдирет. Онын бичиген письмолорын алала, каруузын тургуза ла ойто бичип жадым. Бичиген письмозы сүрекей кыска болгоны меге сүрекей ачу. Канайып бир де бичипир неме жок?

Чөлдөги жүрүм, онын нажылары, кыс баланын амадузы, сананган санаа-шүүлтелери ончозы меге жилбүлү. Катап бичизе, ончозын бичип тур деп сураар керек. Практика божозо, база письмо салып ийер. Ол тушта городто жолугуп, бис экү куучындажар эдис. Ого телеграмма салып ийер керек. Менинг деремнеме почта сүреен тутакту жүрүп жат. Бийик боочы ажыра күнүн сайын жүрерге, байла, күч. Ого үзеери, эмди өлгөн ижи баштала берген, ончо ло улус жалаңда. Почтаны үч күннин бажында учетчик кыс бала экелип жат. Ол учетчик, почтальон, стенга-зеттин редакторы. Же эм тургуза газетти мен чыгарып жадым.

Почтальон баланын бир ле келишпес кылыгы бар: ончо ло пись-молорды кычырып салар. Онын письмозын база ачык экелген. Канай-дарын оны: деремне жердин балдары жилбиркек ине. Ончо ло жерлердег келген солундарды билерге жат.

Меге мында сүреен жакшы. Төрөл кобыларга ла жалаңдарга, суунын ол жанында турган койу аркага, жажыл жалаңдарга көргөмдө, санаама кичинек тужым кирет. Качан да жуунын кату ла соок өйлөринде бу ла кичинек көзүктинг алдына бис, төрт карындаш, бир эски тонды жабы-нып алала, курсак бедреп барган энемди сакып отуратаныс. Түнде суунын ол жанында караңгуй аркада үкү эткенде эмезе жемзенип жүргөн түлкү ийт чилеп үрүп ийгенде, бис сүреен тын коркып отуратаныс. Энемнин айылында кажы ла неме кандый бир эске алгадый санаала колбулу. Керек дезе агаш калбакты да көргөмдө, санаамз көп неме-лер кирет.

Энем там ла карып брааткан эмтир. Уредүни качан божодып, ка-

чан иштеп чыгарым? Улустын жадын-жүрүмү озогы ла бойы эмитир. Туштаган ла улус менен жүзүн ле базын немелер керегинде сурагылайт. Байла, төс жерде жаан үредүдө үренип турган уул ончозын билер деп бодогылайтан ошкош. Же мен жүрүмдө не ле неме ончозы жакшы болор деп кажы ла сураган кижини токунадып, ижендирип жүредим.

Иштин кийининде энирлер сайын ииттер жуулыжып, ойын ойногылап жат. Олордын кожонун мен, байла, бу жүрүмимде качан да ундыбас болорым. Мен де кожондоп жадым, же менин кожонум, олордын кожонгана көрө, неге де турбас.

Күскиде тракторист уулдын тойы болор, артып кал деп сурагылап жат. Артып калар кууным бар, же мен үредүгө оройтып каларым. Бу письмону кыс балага, жапаштын эжигинде отурала, бичип отурум. Күн ажа берген, улустар кожонго одуга келгилеп жат. Эбире жалаңдар сүреен тымык ла куулгазынду. Мен иштеп база жаңы ла келгем, эмди туулардын бажында кызарган күннин калганчы чогу аяктап отурум.

Көзиме жаркындү отторлу перрон, поездтин сыгырты, студентка баланын кебери көрүнөт. Мен ол тушта, коркушту сүйнгенимнен, ого кандый сөстөр айтканым сагыжыма кирбейт. Поезд атанып жадарда, «стоп-кранды» арай ла кайра тартпагам.

Кече деремнеге керектү барып жүргөм. Радиоло албатынын кандый да кожонун бергилеп жаткан. Сөстөри санаама жакшы кирбейт, же ол кожондо «ол жүрө берген, качан да кайра бурылбас» деген сөстөр бар. Меге ненин де учун ол кожонды студент бала кожондоп жат деп билдирген. Онон Чайковскийдин «Неаполитанский бижезин» угуп, арай ла тудунып отургам.

Меге мында сүреен жакшы. Же онын келерин сүреен, сүреен сакып жадым. Сакыырга, байла, менин күчим жетпес болор. Эмди өскө письмолор бичип жадым.

Алтынчы письмо

Өлөнгин ижи божогон. Кече бистин жерге көп айылчылар келген. Жайдын бу ойинде алтай улустар бойларынын төрөөндөрине айылдагылап жат. Кече энирде айылымда иштенип отууларымда, деремнени өрө чамчалары жок, чарбак карынду жети кирези оок уулчактар сыр жүгүрүклө жеткилеген:

— Төмөнгин айылдарга кө-өп айылчылар келген!

— Кажы айылга түшкүлөди? — деп, каран база айылчылар сакып отурган энем манзаарып сураган.

Уулчактардан жазап ла быжулап туруп угуп алала, энем толголок чапчагында чегенин быжарга айыл жаар жүгүргөн. Онон сыр жүгүрүклө

турага киреле, айылчыларга нени курчайтан деп шүүнип турган: «Бөрүктин камдузын бөлөмгө берзем, кудаайыма нени курчайын, калак?!»

Онон: «Кайран айылчылар, кайран төрөөндөр!» — деп калак-тайла, катап ла чегенин быжарга айылы жаар жүгүрө берген. Мен эдип отурган ижимди токтодоло, энеме болужарга айыл жаар баргам.

«Айылчылараар келзе, неле күндүлейтенеер?» — деп казан шыбап жаткан энемнен суразам, меге кыртыштанып айткан:

— Казнанын калажы бар, кастын-куштын эди бар. Сен меге көп таңаркабай, барып капшай суу экел.

Ол күн мен суу ла тажып божобогом. Эңиргери колтукташкан-јединишкен, кожондошкон-сыкташкан айылчылар бистин айылга јеткен. Айылчыларды төргө отургузып, туттурган тажуурын јандап, јесте ме улуска салзын деп бергем. Айылдын эпши јанында карган эмеендер, келиндер ле кыстар. Оттын бу јанында јаан улустар ла уулдар. Кожон, јаштан ала кару алтай кожонды, менин айылчыларым, кожо јаткан албаты-јоным энемнин эски айылында кожондой бергенин кижии канайып ундыыр? «Кайран төрөөндөр, карындаштый улустар» деген энемнин сөзин мен јаны ондоп јадым.

Алтай улус јыргал тушта кижини көдүрерге чөөчөйин амзап берип јат. Кажы ла чөөчөй: «тапканым бу ла эди, үлежип ичек, карындаш» деген учурлу. Јердин үстүндө јуртаган көп албатылардын ортозында јүргөм, көп кылык-јаң көргөм, је алтай улустый төрөөнзөк улусты көрбөгөм.

Төнөн койдын түгиндий.
Чип-чичкечек төрөн.
Төрбөттөн келген торкодый,
Кып-кылбыркай төрөн.

Бу кожонды тындап, мен сүрекей ырысту отургам. Менин бажым јайгы сүттин аракызынан араай-араай айланып та турза, је мен кажы ла кижини столго отургузып, кажы ла кижиге чөөчөй салып, јаан улусты јаан деп, јаш улусты нөкөрим деп, энемнин эски чобрала јапкан агаш айылында отургам.

Јаштан ала неден де кару эбири турган унчукпас туулар... Мында мен колхозтын койлорын кабыргам. Бсднө кожонду кобылар ла јажыл јаландар, алтай јанын эмдиге јандаган карган улустар, көкурчы, иштенкей јииттер ле кожоңы качан да түгенбес алтай келиндер ол тушта менин јүрегиме көп немени айткан.

Мыны ончозын билип, јүрегине ончозын јаштан ала тартынып алган кижии бойынын јерин, бойынын төрөл албатызын качан да ундыбай, эр јажына бойынын јүрегинде алып јүрөт.

Меге јүк ле јирме јаш. Менин санаамда көп немелер јарт эмес, мен көп немени билбезим. Је мен төрөл јерим, төрөл албатым өрө өзүп.

јаранып ѓнжизин деп кўўнзейдим. Мен бойымнын бастыра кўчимди, бастыра билеримди качан да кысканбазым.

Меге јўк ле јирме јаш. Мен јадын-јўрўмди де, јаан шўўлтелерди де јакшы билбезим, је ончозын билерге мен эртен бу ла орук јолло ойто барарым. Көден таарга энем меге јолго јийтен азык берер, мен дезе бу ла јолымла, јут та болзо, кўч те болзо, ойто барарым. Мен јолымнын учына чыгарга албаданарым, мен качан да токтобозым:

Эзен болзын, эбире туулар!
Эзен болзын, туманду кобылар.
Эзен болзын, кечеги кундерим,
Эзен болзын, кару улустар!

• Јетинчи письмо

Төрөл город... Тууларга кыстадып койгон кичинек город. Мында одус ла мун кижи јуртап јат. Бу алтай албатынын төс јери. Јўс јыл мынанг озо мында бир ле болчок тура турган. Суунын јанында турган сок ло јаныс турачакта Чевалков деп ѓбскөлў јокту алтай кижи јуртаган деп, мен качан да архивтинг материалдарынан көргөн ошкош эдим.

Онон бери көп тө јылдар өтпөгөн, је эмди мында элбек төс оромду город туруп јат. Мен мында эки јылдын туркунына ўренгем. Школды сўўген кысла кожо јаныс јылда божотком. Байла, јадын-јўрўмге мен јолымды бу городтон баштаган болорым. Ороон ичиле тарап-таркай берген најыларым, школдо кожо ўренген нөкөрлөрим ончолоры бойларынын јолын бу кичинек городтон баштаган.

Эки нөкөримле кожо мен эки јыл кайра бу бийик теректердин ортозында турган эки этаж агаш турадан баргам. Бу бўрлери тылыражып турган јоон теректинг төзине кыс балала кожо јаантайын бичижип турарыс деп чертенгенис...

Онон мен ишеп алган акчамды майкамнын ичи јанына јаба көктөйлө, Москвага нөкөрлөримле кожо атана бергем. Уч нөкөрдө јалбак јарчагадаг эткен бир чемодан болгон. Уч нөкөрдин кийими ол чемоданга да толбогон ошкош эди. Чемоданысты јолой жуликтер уурдабызын деп, кендир буушла чыт ла ороп алала, барганыс. Вокзалда ол чемоданды бирўбис каруулдап турганда, экўбис столовый бедреп јўгүретен.

Бис ўчўлебис комсомол уулдар болгоныс. Эки нөкөрим комсомолго мененг озо киргендер. Комсомолго мен база бу ок городто киргем. Ол тушта эрте јаскы кўндер турган. Кырдын эдегиле аккан сууны јараттай јодролор чечектеп турган сй болгон. Суунын ол јанында турган кыр кўн келди деп чечектерден төрт ло кызарып тургандый көрўнген.

Ол ок күнде мени комсомолдың городской комитетине кычыргандар. Горкомнын коридорында база мендий ле сегис уул сакылтада отургандар. Олорго көрө менин билерим сүрекей ас ла тайыс немедий болгоны сагыжыма кирет. Меге анчадала уятту неме — ол боро штанымнын тизезинде эки жаан кара жамачы болгон. Бажы жыргылып калган брезент батинкамнан будымнын жаан сабары көрүнүп турган. Же бу тушта ол керегинде ас сананып отургам. Менин бажымда ол тушта сок ло жаңыс сурак айланып турган: «Комсомолго мени алгы-лагай не, жок не?» Онон Уставтын параграфтарын бажынан ала учына жетире эске алынып отураарымда, соок чырайлу жинт кыс бала эжикти ачып ийеле, меге андый ок соок үниле айткан:

— Киригер, нөкөр!

Кабинетке кирген бойынча мен отургушка түргөн отура түжеле, жыргык батинкалу будымды отургуштын алды жаар жажырып, эки тиземдеги кара жамачыларды алакандарымла жаба тудуп алгам. Устав аайынча ончо сурактарга карууны канайда бергеним сагыжыма жакшы кирбейт. Столдын кийининде отурган соок чырайлу ол ок кыс бала менен кенетийин.

— Гран ары жанында төрөөндөрин бар ба? — деп сураарда, менин сагыжым кенетийин каранулай берген. Баштапкы ла сананган санаам «казынгылап жат, же божодым ошкош» деп санаа болгон.

— Жок, жок, мен крестьян биледе өскөм! — деп капшай ла каруузын береле, онон кенетийин коркый бергем. Угы-төзимде гран ары жанында журтаган кижин бар эмеш пе? Энемнен ончозын сурап алар керек болгон. Же энемнин айтканыла болзо, менин төрөөндөрүм, угы-төзим жаргак штанду өрө лө чыкпас немелер болгон.

Комсомолго киреле, мен эки күн эзирик немедий жүргем. Урокто до отургамда, чыткыдыма соккон каным: «Комсомол, комсомол, комсомол!» —деп тургандый бодолотон.

Бу ок шуулап турган жоон теректинг төзине мен кыс баланы сүйп жадым деп акту комсомольский сөзүмди бергем. Ол тушта бу теректинг сыны эмеш кыска болгон, төрт жылдын туркунына эмди ол кандый бийик болуп калган!

Төзине турала, онын бажы жаар көрзөн, бажын айлана берер.

Узак, узак өйлөр өдөр, жадын-жүрүм бир эместен там ла кубулып турар, менин де жүрүмүм торт башка жолло барар, же бу терек озогы ла бойы бүрлерила шуулап турар деп санангам. Онон төрөл школымды көрөргө баргам.

Жайдын учы. Балдар үредүге туулардан келгелек. Ээн класстарды айкап жүреле, кандый да жарт эмес санааларга бастырткам. Мында кажы ла парта, кажы ла толук көп-көп немелерди эске алдырткан.

Тымык коридорлордон, ээн класстардан меге кожө үренген балдардын үндери угулып тургандый билдирген.

Буурайпан чачту үредүчи мынан
Ыраак жерлерге санаамды апарган
Баштапкы катап жаш жүрегим
Жилбиркеп, мында ойноп согулган.

Турна үнин, суулардын кожоңын
Узак угарга жеримде үренгем.
Баштапкы ла катап тележей жаражын
Жаан көзүңктү школымнан көргөм

Элбек төрөлимнинг сууларын, жалаңын
Улузын билерге мында үренгем
Баштапкы ла катап жүрегим бадышпай,
«Төрөлим!» — деп, мен мында үнденгем...

Эмди мында үренгилеп турган балдар мени база мында үренген деп билгилеер бе? Кайдан билгилезин. Олордо база бойлорынын таң алдынан жүргөн жүрүмдери бар, бойлорынын сананган санаалары ла келетен өйлөрдө амадулары бар.

Жүрүм деп неме, байла, андый неме болбой кайтсын. Мен жүрүмди жүрөргө коркушту мендеп жадым. Менин санаамда ончо ло жылбүлү немелер ончозы менин алдымда деп бодолот.

Сегизинчи письмо

Бу не? Мен чын ла түш жеримде эмеш пе? Бийик теректер, музыка, бије... Түргөн ойногон вальстан теректердин баштары тенгериле кожо түргөн-түргөн айланып тургандый. Городской паркта жуулышкан ончо ло улустын омок жүстери, кыстардын чокту көстөри ле тенгери-деги койу, жаркынду жылдыстар — ончозы менин көстөрүмнүн алдында түргөн-түргөн айланыжып туру. Мен буттарымды чек сеспей жадым. Бу жайылган музыканын алдына жыгылганча ла айланыжар күүнүм бар.

Менин жүзиме одоштой чике ле Ленанын сүүнчилү кара көстөри суркуражат. Ол мениле кожо айланыжып турганын мен кичинек те сеспей жадым. Мере сүрекей жеңил.

Чын ла, мен түш жеримде эмеш пе?

Лок, бу түш жерим эмес. Оркестр, бије, тоозы жок отторго бүрлери жалтырашкан бийик, бийик теректер, жазанып алган көп жниттер, Ленанын сүүнчилү кара көстөри ле тенгериде мызылдашкан жылдыстар — бу ончозы түшке түнөй эмес.

Түргөн биједен, жүректе ойногон музыкадан, Ленанын көстөрүнөн, бийик теректерден менин бажым айланып турганын мен билбей турум эмеш пе?

Мениле кожо бу жаан площадьта жүстөр тоолу уулдар ла кыстар айланыжып јат. Олор ончозы бис экүдий ок сүүнчилү, бистий ок сүрекей ырысту.

Мен эртен бу јииттерди, бу бийик башту теректерди, бу садты, бу төрөл городты, Ленаны таштап, ойто үредүге жүре берерим. Мен жүре берерим, олорго десе, бу айланышкан жүстөр тоолу кыстарга ла уулдарга, бу садка, бу городко мен јогынан не де болбос...

Олор күнүн ле энирде мында катап айланыжар, катап тушташкылаар, је мени, байла, бирүзи де эске албас болор.

Ончозын сананзам, кайдаар да барар күүним келбейт.

Ой түннинг он эки чазына јууктажа берген, јииттердин көп сабазы јангылап јат, је бис эмдиге ле бијелегенчебис. Менин санаамда кажы ла кижиле, кажы ла агаш, отторы јарык туралар — ончозы бу өйдө кожоңдоп тургандый.

Музыка токтој берген, оромдо туралардын отторы бирден-экиден өчкилеп ле јат, бис десе эмдиге ле оромдо турганчабыс

Јайыла түшкен көпөгөш оромло
Јайкана базып, бис кожо барадыс.
Оромдо күйген отторго көрөдис,
От-јалбыштый күүнисти айдадыс.

Аба јышта туралар тудадис.
Айлу-күндү алтайлар ачадыс.
Салымга тееркеп, каткырып турадыс,
Сананып таппас немелер айдадыс...

Јер-тенгери, оттор ло јылдыстар коркушту айланыжып тургандый. Кыс бала үйге түкү качан кире берген, је менин барар күүним јок. Је меге гостиницага барар керек. Јайканыжып турган оромло араайын-араайын таралжып, кичинекей эки этаж агаш гостиницага келедим. Де-журный үй кижиле меге эжикти ачып береле, мени кайкаганду көстөрилө ајыктап, менин јаткан кыбымнын ключин берет. Кичинекей, тапчы кыпта коркушту тынчу ла сүрекей изү немедий билдирет.

Көзнөкти кайра ачып ийеримде, јаан теректердин араай шуулаганы ла кайда да ойыннан јангылап бараткан јииттердин кожонгы угулат. Мен чечинбей ле ачык көзнөктин алдында турган диванга јадып, олордын там ла ырап бараткан кожонгын тындап, бойымнын жүзүн-јүүр ырысту, сүрекей јарык санааларымды сананадым.

Бу јердин үстүнде, бу жүрүмде ончо ло немеге менин күчим једер, менин амадуум бүдер.

Ачык көзнөк өткүрө бийик јылдыстар, менин бу шүүлтелеримди јарадып тургандый, меге араайын-араайын имдегилеп тургулайт.

„Кокойок“

(КОКУР)

Самай өбөгөн турага жаба жортып келеле, камчынын сабыла көз-нөккө токулдадып, кыйгырды:

— Э-эй, Лайкаш!.. Капшай, мендеп турум!

Эжиктен каткак сынду эмеген чыгып келерде, ол айтты:

— Сен, јаланга баратан кижии, андагы бургаданын улузына јар-лап ий... Энирде Теркишевтин алты таманду машиназыла клубка кел-гилезин. Куучын болор... Јаңы ла ыспач Чатпаковтын айылына э-лектир келген.

— Кем, кем? — деп, кулагы јетире укпас Лайкаш сурады. — Кан-дый электрик?

— Бастыра Союзка политический таркадар э-опчийдинг члени — деп, өбөгөн барарга мендеп, јастыра-мыстыра јартап берди.

— Ады-јолы не кижии?

— Кертек Элдесов ошкош эди.

— Керекбилбесов по?

— А керекти билер-билбесин кайдан көрөйин... Чу-чу! — Самай аттын оозын бура тартып, оромло мантада берди.

Оостон ооско көчүп барган јар бир ле кижинин эмеш јастыра айт-канынан улам јүзүн-башка кубулып турды. Бир кезек улус лекторды «Кертек Келбесов», өскөлөри «Кертип Кеспесов», «Тертпек Этпесов» деп адап тургулады. Лайкаш дезе бригадазына келеле, «Бастыра Союз-тын службазына турган Билер Билбесов» — деп јарлады.

«Јаңы јол» колхоз аймактын төс јеринен ыраак та турган болзо, лекторлор ого тудуш ла келип туратан. Керек дезе каа-јаа колхозчы-лар бойлоры да клубта куучын айдып, кандый бир сурактарды алба-ты-јонго јартап беретен. Онызында кижии кайкаар неме јок. Билген су-ракты өскө улуска ненин учун јартап бербес?

Колхозчылар јилбүлү куучындарды угарга сүүп туратан. Тоолу ла улус жүзүн-базын шылтактар таап, лекцияга келбейтен. Је бүгүнгү жарды уккан кийининде олор до оонуркап, айылдарында отуруп болбой салгандар.

Клубта отурар јер једишпей барды. Эмеш орой келгендери ле јииттер стенеге јөлөнип тургулады. Самай өбөгөн, лекторды бойынын көзиле көргөн кижии, јаан улустын ортозына отурала, олордын сурагына каруун јандырып турды.

— Тегин, су ла алтай кижии — деп, ол чаганактарыла тизелерине тайанып, куучындады. — Је сүрекей јаан јамыга турган болгодый... Алтын тиштү, кап ла кара очкалу. Керектү чаазындар салатан туткалу сумкалу.

Бу өйдө, Самайдын сөзин керелеп тургандый, эжиктен избач Чатпаковло кожо једеген портфельдү, галифе брюкалу течпек кижии кирип келди. Очказынын кара шилилери боро шляпазынын алдынан электрический отко јалтырап турды.

Лектор ичкери өдүп, сценага чыккан бойынча, портфелин ле шляпазын столго салды. Онон очказын чечпей, эмеш буурайа берген чачын тарайла, стулга отуруп, жуулган улусты ајыктай берди.

Избач керекти узатпай, кыскарта јарлап ийди:

— Бу отурган лектор, нөкөр Элдесов, куучын айдарга келген. Лекциянын адын бойы айдып берерге турган ошкош... Јазап угалдар.

— Јок, анайда јарлаарга јарабас, нөкөр Чатпаков, — деп, лектор турала, узун сынду избачтыг жүзин алдынан карап, он колун залдагы улус јаар уулады. — Быларга ончо немени точно, чип ле чике айдып берер керек... Мен олордын санааларын јарыдарга, мыслительный аппарадынан бор-ботко шүүлтелерин чыгарарга келгем. Учтите, па-нимаешь.

Чатпаков унчукпады. Столдын учындагы отургушка барып отурды.

Лектор колхозчыларга баштанып айтты:

— Менин точный ады-јолым Кестек Элдесович Элдесов. — Ол кезек өйгө та нени де сананып, унчукпай турган. Онон торбокчо портфелин ачып, сурады:

— Је, кандый лекцияны угараар? Бойоор айдып берер.

Колхозчылар тым отуруп, бой-бойларына көрүшкиледи.

— Менде всевозможный, не ле талдама лекциялар бар — деп, Кестек Элдесович столго чыгарып алган чаазындарын ылгаштырып, куучындады. — Темалар толтыра!.. «Империалисттердин филантропиязы ла инсинуационный измышлениялери». — Ол та ненин де учун тоолоп, сол колынын чычалыгын бүктей тудала, улус кайткай эмеш деп, залды карап көрди.

Бир де кижии үн чыгарбады.

Кестек Элдесович онон ары куучындады:

— «Гарпунный пушкала кербалыкты андаар ченемел». Ценнейший опыт!.. «Такаалардын жымырткаларын көптөдөри»... «Этнический историкографиянын проблематиказы»... «Ультрамаринди черетке кожорынын дозировказы». Бытовой тема...

Кестек Элдесович бир канча минутка чыгара лекцияларын тоолоп, кажы ла теманы адаган сайын бир сабардан бүктеп турды.

Алдындагы скамейкада отурган суйман сагалду апшыйак каткызы келерде, жүзүн жажырып, жабыс энчейеле, кимиренди:

— Колындагы сабарлары једишпей барза, өдүгин уштыйтан туру, калак...

Кестек Элдесович тоолоп божойло, алаканыла портфелине тажып, айтты:

— О-о, мынын ичинде база да он кирези отборный, талдама, лекциялар бар. Темдектезе, «Скрытошейный, мойынын жажыраачы, черепаханын биологиязы». Интересный биологический тема!.. Је көрзөм, јуулган улустын көп сабазы, анчадала каргандар, дедушка-бабушкалар, кудайзак улус болгодый...

Зал күүлей берди. Кем де ачынып айтты:

— Очкагардын кара шилилери өткүре анайда көрүнип турган болбой...

Залдын учынан бир эмеген көдүрилип келеле, электеп сурады:

— Ол шарапакагар мойынын ненин учун жажырат не? Кандый бир кижи комут кийдирип береле, оныла јоруктабазын деп пе?

Кестек Элдесович эмегеннин сөзүн кокурга бодогон ошкош. Байла, онын учун каткырды:

— О, точно!.. Је черепахалар ончозы түней эмес. Олордын ортозында скрытошейный да, змеиноголовый дейтен јылан баштулары да бар...

— Јылан башту шарапака мойынын жажырбай турган болор — деп, ол ок эмеген јара киришти. — Ого комут-эш кийдирерге кем де болзо коркыыр: ачынза, чагар.

Ончозы каткырышты.

Улустын табыжы эмеш серий берген кийининде Кестек Элдесович ол куучынды улалтар күүни јок болуп, эрмектенди:

— Черепаха чакса да, чакпаза да, жүргей ле ары. Слерге кудай јоктын керегинде лекция какрас ла келиже берер деп бодоп турум.

Ол көп чаазындардын ортозынан керектү лекциязын јүк арайдан таап алды. Кара очказын чечеле, боро шляпазынын төбөзине салды.

— Ноко, бу отурган карган улус айдып берзин... Кудай ненин учун јок болды? — деп, ол сурак береле, бажын канкайтып алды; бир колын зал јаар уулай тудала, көзинин јыкпыктарын типилдедип, каруузын сакый берди. Је суракты јастыра бергенин билген соңында катап сурады: — Кудай деп немени кем тапкан, а? Је-је!

Колхозчылар унчукпай отуарда, каруузын бойы берди:

— Слердий ок, эш ле неме билбес карануй албаты. Точно!

Зал база ла күүлей берди:

— Бу канайып турган кижиде?

— Ол лектор эмеш пе?..

— Байа сүтфермага кирип барган эди. Айса болзо, ачу немеден... ха-ха-ха!..

— Слер, нөкөр Элдесов, куучын айдарга келген болзогор, бисти жамандабай куучындагар — деп, байагы эмеген турала, эмеш жүрексиреп эрмектенди. — Каргандар да, жииттер де ачынардан айабас. Ол тужунда мойынаарды, слердин жангы ла айткан шарапака чылап, жажырып болбозоор...

Кестек Элдесович ойиненг өткөнүн жангы ла билди. Ол кемзинип каткырып, бир колынын алаканын көксине жаба тудала, айтты:

— Чуулданбагар, өрөкөн. Шутуовство подводить эткен, эмеш жастыра кокурлагам... Же мен молодой поколенияга, жашөскүримге килеп турум. Коммунистический обществодо жадатан уулдарга ла кыстарга.. Олордын мыслительный аппаратадын бор-ботко шүүлтелерден корып аларына кичеейдим. Карган улусты түнөй ле үредип алар аргазы жок. Олор, керек болзо, темиккен аайынча крестенип те жүргей...

Кестек Элдесович сананып көрди. Онон ус сабарын өрө көдүреле, айтты:

— Нн-но! Иконаларды, кудайлардын сүрин, пожалуйста, балдарга көргүспезин. Олорды бойлорынын религиозный баткагына тартпазын. Бажыраар күүндери бар болзо, таң эртен, балдар уйкудан тургалакта, крестенип алгай. Мүргүүл божозо, иконаларды печкенин алдына эмеже потпойлого сугуп сатзын. Балдар школго жүре берзе, ойто чыгарып та алза, жаан каршу болбос.

Улус каткырышты:

— Ол каргандарга физзарядка аайлу неме болотон туру!

Суйман саалду апшыйак турала, каткыдан жашкайактып келген көзин арчып, сурады:

— Анайда шыралаланганча, кудайларды печкенин алдына сукпай, ичине салбас па?

— Точно! — деп, Кестек Элдесович сүүнгөн бойынча өрө секиреле, колын апшыйак жаар уулады — Бот, бот. Өртөп салзын!

— Агаштан эмеже чаазыннан эткен кудайларды отко салза, күйбей кайтсын — деп, кандый да уй кижинин араай үни угулды. — А жес кудайларды канайдар?

Кестек Элдесович айтты:

— Жес иконаларды балыкчыларга берип салар керек.

— Бажыргылазын деп пе?

— Жок, балык... бел тудатан блесналар эткилезин. Точно!

Каткы текши јиркирей берди.

Избач Чатпаков ойдин калас ойдуп турганына ачынып, чала эмеш кизиредип айтты:

— Болор, болор, нөкөрлөр! Лекцияны баштаар керек.

Кестек Элдесович трибунага чыккан кийининде, тилин јудуп салгандый, унчукпай турды. Ол кичинек јуртта сельпонын садучызы болуп иштеп, каа-јаада улустын ортозында беседалар өткүрүп туратан эди. Је лекция деп немени колына да тутпаган. Бу јуукта отпускка чыккан... Амырап турган кижиге акча керек болуп турганын айтпаза да, јарт... Башка-башка специальностьту улустаң јууп алган лекцияларын портфелине сугала, көндүрө ле «Јаны јолго» келген. «Машинкала соккон лекцияларды чаазыннан көрүп куучындап бербей» — деп ичинде сананып, бу ойго јетире јук ле бажалыктарын кычырган... Улус чын керекти билеле, јуулбас болор деп коркып, төгүндөп ийген. Бойын политический ле научный билгирлер таркадар Бастырасоюзный обществонын члени деп јарлаган. Избач Чатпаков эмес болгон болзо, ол байагы ла аайынча улусла куучындажып, бир-эки часты өткүрүп салар эди. Је эмди, арга јокто, лекцияны кычыргадый болды.

Кестек Элдесович эмеш энчейеле, тумчугыла чаазынга кадалгандый, бир часка чыгара бажын өрө көдүрбей кычырды. Кезикте кудай јоктын керегинде куучынында өскө дө лекциялардын страницалары учурап турган. Је ол ондобой, јаныс ла эпјоксынып, кызарып, терлейле. учына чыгарга мендеп, түргөн кычырып турды.

Лекция там ла булгалып браатты.

— «...Ар-бүткенде кайкамчылу керектер — јааш, јалкын, күкүрт ле оноң до өскө явлениялер неден улам болуп турганын јебрен чактардагы бичик билбес карануй кижии ондоп болбой турган. Кудайды кижии бойы сананып тапкан. Кийининде чын ла андый неме бар деп бүде берген... Александр Македонскийдин бүдүми башка... Аттын јалындый чачту, бир көзи тууда, бир көзи сууда... Је бир кезек үй улус бала табарынан мойноп турганы бар... арткан-калган абыстардын сөзине киирип, бойлорынын балдарын школго божотпой турган кижии бистинг обший керегиске јаан каршузын јетирип јат. Абыстардын сөзин укпас керек... Озочылдар ол куштарды јакшы кичеегенде, оло јымырткаларын көптөн салатан. Је каа-јаа улус та кудайдын болужына, та өскө немеге иженип, анаар-мынаар ла иштеп, бийинен өткүрө азыраганда. оло коркушту семирп, јымырткаларын салбай баратан. Кезикте, пөтүк чилеп, столмо бажына учуп чыгала, кыйгырып ийетен: «Кокойок!»

Кестек Элдесович «кокойок» деген сөсти кычырган кийининде сертес эделе, эмеш буурайган кабактардын алдында тазырайып келген сур көстү кара јүзин өрө көдүрүп, кайкай берди: «Бу мен нени айттым не?»

Ол минут кирези öйгö унчукпай турала, пунгаксый берген ўниле айтты:

— Танкылап алаар. Перерыв.

Перерывтын кийининде избачтан öскö бир де кижии ойто кирбеди. Избач Кестек Элдесовичке жууктап келеле, айтты:

— Путевкагарды бери бөрөөр...

Je Кестек Элдесовичте кандый да путевка жок болгон. Ненин учун дезе оны лекция кычырзын деп кем де ийбеген. Ол алдынан бойы келген.

Чатпаков алаң кайкап, айдар сөзин таппай барды.

Кестек Элдесович торбокчо портфелии колына туткан бойынча эжик жаар ууланып басты...

Эзөндөй ТОЮШЕВ

Чечек

Кайанын кыбында турган чечек,
Кыскылтым өңдү жаражай чечек,
Алдыма араай не эңилдин,
Ал санаамды неге түйметтин?
Сендий ок чечек жалаңда турган,
Сендий ок өңдү жайканып турган,
Же сен бийикке не чыктың, чечек?
Жер-алтайды көрөргө бө, чечек?
Мындагы алтай бийик эди,
Мөңкүлөр тыныжы соок эди,
Чыдашкайын не, жаражай чечек?
Чалыган күнгө сүүнгөн чечек...
Койу туманга ородып алып,
Каран онуп каларын ба, чечек?
Куйун-салкынга жалмай соктырып,
Куучын болуп каларын ба, чечек?
Айса таштын кыбына жайылып,
Жүрүмнүн учурын билерге бе, чечек?
Кыскылтым өңдү, жаражай чечек,
Чалыган күнгө чалдыккан чечек...

1964 ж.

Кӧргӧйим не?

Айдын энир,
Тымык энир...
Тымык тууларда
Одулар кӧнжийт.
Сӱӱнчилӱ оттор,
Сӱӱмјидий оттор...
Анда кокур,
Анда каткы...
Эрикчили јок
Откӱн кӧстӧр,
Чокту костор...
Суркураган оттор

Сӱре ле алдымда,
Сӱре ле алдымда,
Амадуумдый
Чедиргентип кӱйет,
Чагылыжып кӱйет.
Уул ла бойым
Уделӱ јерге
Јеткейим не?
Кару кысты,
Койчы кысты,
Кӧргӧйим не?

1964 ј.

Өткөн бир тегин ле кўн

Кўнчыгыштан кўн чыгат,
Кўнбадыштан кўн ажат.
Жүрүмде база бир кўн өдөт,
Жүрүмде кандый да иш бүдет.
 Жүрөккө толо ырыс артат,
 Жүс амаду ичкери кычырат.
 Эдилбеген иштер энчиктирбейт,
 Эртенги кўн эжикте турат.
Кижининг жүрүминде, жүрегинде
Өткөн кўн нени артырат?
Айса ашкан кўннинг чогыла
Айрылып, бистенг жажына барат?
 Өдүп барган тегин ле кўн
 Ойин бойынын иштейле, барат.
 Жаш корбоны өскүрип салат,
 Жаны туралар тудуп салат.
Жагыдан жолдор жазап салат,
Жаан сууларды күйрлеп салат.
Жагыдан страница бичип салат,
Жажына историяда ол артат.
 Өчүп калган одуда оттый
 Өткөн кўн ундылбас.
 Карга баскан аңдар изиндий,
 Кайылып качан да жыыйбас.
Иштинг тегин ле өткөн кўнин
Иле жөнүлөр, једимдер керелейт.
Көмгө де ол ырыс экелген,
Көмгө де ол түбек јетирген.

Кайда да каршулу кылыктар
болгон,
Кайда да кайкалду керек өткөн,
Кайда да жаңы кижиге табылган,
Кайда да жажына жүрүм өчкөн.
Тегин ле өткөн бу күн
Телекейде теренг изин артырат.
Онын солынтызы эртенги күн
Оройтыбай, озолобой эжикте турат.
Ээчий-дечий күндөр өдөт,
Элен-чакка эбиреп бурылбайт.
Агару, каршулу онын керектери
Албатыда узак ундылбайт.

Николай МАЙМАНОВ

Кымыскай

Эбирип келзем,
Кымыскай,
Эзенде кўсте,
Кымыскай,
Ойноп эмес,
Кымыскай!
Ойын жоктон,
Кымыскай,
Кадыннын чоокыр
Таштарын
Карманыма саларым.
Эгеп, экчеп олордон
Линји эдип
Аларым.
Сары торко учукла
Ол линжини
Тизерим.
Санаам салган
Кёөркийдин

Мойынына чебер
Илерим...
Сўўп турган
Болгожын.
Сўўнип оны
Тагынзын.
Сўўбей жүрген
Болгожын,
Сууга ойто
Таштазын.
Сакырын ба,
Кымыскай?
Салымым сен,
Кымыскай!
Ойноп эмес,
Кымыскай!
Ойын жоктон,
Кымыскай.

Роберт БЕКЕНЕВ

Орында жатсам,
Оромло тенизем —
Иштенип отурзам,
Кыс кеберинг
 Жолымда,
 Жүрегимде,
 Санаамда...

Күндер өткөй,
Айлар баргай,
Айланып жылдар
Жашты кошкой.
 Коо сынын,
 Көзинг,
 Чачын

Ичкерлеген жолымда
Амадуумда, амадуумда.
Ойлөрис кубулгай,
Жолдорус узагай,
Сүүштинг оды
Жүректе артар.
Сенинг кеберинг
Жүрүм-жолымда,
 Салымымда,
 Бойымда,
 Санаамда
Артар.

Јан'ы кафе

(КОКУР КУУЧЫН)

Терең јаан суунун жаказында кичинекей город турган. Онын ол жа-
нында жыш агаш ыраакка чөйлип барган. Агаштын ортодо ан-куш,
сууда балык көп болгон учун, анчылар ла балыкчылар көптөн жуулып
турат. Ан-куш адып, балык тудуп жиирге күүнзегендердин тоозы көп
болгон учун, олар бойларынын обществозын төзөөргө жөптөшкөндөр.
Обществонын члендеринен жууган акчала моторный кеме, тегерик пе-
чать, Остап Вишнянын бичиктерин садып алгандар.

Обществонын уставын Сөлөм Секиртишев тургузарга алган. Ол
совхозтын көп тиражла чыгып турган 3 газетинде «Көп балык тудары-
нын жажыды» деп толукта чыгып турган материалды жал жогынан беле-
теген. Бу бөлүктөн балыкчылар балыкты кандый эп-аргаларла тутса,
мөрлү болорун кычырып алар аргалу болгон. Анда бичиген эп-сүмени
тузаланып балыктаган балыкчылардан кемизи де мүн де кайнаткадый
балык тудуп албаганы керегинде айдыжадылар.

Уставты шүүжип турганча, бир канча болуштоп «Столичный» аракы
ичеле, учында «Камыш шуулаган» деп кожондой бергендер. Жөпсиниш-
пес ундычактан улам ундылган сурактан башталган. Сөлөм Секирт-
кишев ол атту-чуулу балыкчы, керек десе онын өбөкөзи де балык кар-
мактайтан секиртиштен улам анайда адалган деп айдала, кыйгырган:

— Нөкөрлөр, бис бойыска кафе ачактар ба? Кандый болорун са-
нанып көригер: күн ажып жат... Балык тын тиштейт... Жаратла базып ба-
ратсан, музыканын ойногону угулар... Онызы балыкчылардын ла ан-
чылардын оркестри болор. Кафеде ичер аракы, кадыра каарган балык
болор.

Чүчкүриштин ортодон үндөр угулды:

— Жарайт!

Байрыш Балыктударов бойынын шүүлтезин нөкөрлөрине каа-жаада

ла айдатан. Секиртишевтин айдып турган шүүлтелерин жарадып турганын көргүзөргө ол сөс айдарга оозын ачып ла ийгенде, тазымай жыткарып, бойынын ойинде чүчкүрөтөн. Байрыш бойынын шүүлтөзүн анайда айдатан.

— Кафеге анчылардын биледи жок кижини божотпос—деп, Майныс Мактанчыков жөптөгөн. Ол өткөн жылда ууры алты килограммнан ажыра чортон туткан деп мактанып, онон улам бойынын өбөкөзүн Чортон деп кубуларга шүүнип алган.

— Кафе кандый өйлөрдө иштеер?

— Кере тўжўне бөктөш жогынан иштеер — деп, Секиртишев каруун жандырган.

— Ол жогынан жарабас эмей — деп, кемизи де ўшкўрип айткан.

— Кафеде не болор? — деп, Майныс Мактанчыков сураган.

— Жагыс ла талдама кызыл аракы болор!

— Кабактын жыды да жок болзын!

— Курсак-тамак балыктан, ан-куштын эдинен белетелер. Онызын бойыс табарыс!

Ончозы жарт, шүүжер артык неме жок деп бодогондор. Же Байрыш болгонуп келеле, сураган:

— Кафени канайда адаарыс?

Узак өйгө бир де ўн угулбайт. Андый суракты Балыктударов берген кийининде анда кандый да учур бар болгоны жарт.

— Чындап та, канайда адайтан?

— Чортон деп адазаас, кандый болгой не?..

— Ненин учун Чортон деп адайтан? — анчылардын кемизи де жаратпаган. — Адаза, кандый бир куштын адыла адабай. Мен бодозом, Тарал деп адаар керек.

Блааш-тартыш тыный берген. Бастыра андарды адагандар. Же каланы улустын санаазына ончозына жарагадыйы кирбей турган.

Сөлөм Секиртишев блааш-тартышты токтодорго, мынайда айткан:

— Кафенин ады балыкчыларга да, анчыларга да жарагадый эдип, кандый бир балыктын ла куштын адын бириктирип адайлыктар. Темдектезе, тарал ла сыгынды бириктиреле, «Тартын» деп сөс бүдүрер.

Онызы балыкчыларга да, анчыларга да жараган. Магазиннен аракы экелерге кижин ийерге келишкен. Онон «тартын» деп сости «тартынганыс» эдип алгандар.

Обществонун члендери бой-бойлорынан мынайда суражатандар:

— Эртен балыктаарыс па?

— Тартынарыс!

— Кече андап жүреле, канча бөрү өлтүрдин?

— Тартынгам.

Жагы кафе амыраар күн жогынан кере тўжўне жабылбай иштеген.

Кафеде улус жык ла толтыра болотон. Анчадала воскресен күнде.

Вл. КАЧКАНАКОВ

Керек мындый болгон

Уч картиналу комедия

ОЙНООР УЛУС:

Желеш — 23 жашту зоотехник.

Санат — колхозтын председатели, 28 жашту.

Курданай — парторганизациянын качызы, 24 жашту.

Жалмаштай — уй саачы, 23 жашту.

Алымчы — механик, 25 жашту.

Марес — уй саачы, 18 жашту.

Санабас — жарган колхозчы.

Керек Туулу Алтайдын колхозторынын бирүзінде бдүп жат.

Баштапкы картина

Колхозтын конторазы, стенелерде портреттер, лозунг, жүзүн-жүүр диаграммалар. Жаан стол, отургуштар. Столдын үстүндө телефон. Курданай Салымович нени де бичип жат.

Санат Күрешевич ары-бери басып, шыгыраган телефонго жууктап келди.

Санат *(телефон ажыра куучындажып жат)*. А-а, жакшылар ба? *(Тындайт.)* Иван Иванович, мен онызын жакшы ондоп турбай. Билерим. Кукуруза ба? Кандый деп айдар? Байла, өзөр. Жирме гектар үрендедис. Же оңоң ло жаан туза болор деп иженип турганым жок. Күс келзе ле, көргөй.

Курданай *(Санатка жууктап)*. Сен анда механизаторлор једишпей турганын айтсан. Аймак болужар учурлу.

Санат. Акырган, куучынга жара киришпезен. Жок, жок, мен мында Курданайла куучындажып турбай. Иван Иванович, биске база эки трактор садып алар деп турус... Ага, жарт... Зоотехник пе? Жок, келгелек. Сакып турус. Удабас келер болбой. Желешти бис жакшы билерис. (Курданай жаар сүймөлү көрөлө.) Кайдан көрөр, айса, күскиде той эдерге келишпезин.

Курданай. Бу сен канайып турган, уул?! Ээ, Санат, Санат...

Санат (каткырып). Жок, коштой турган Курданай Салымовичтен сурагар. (Курданайга.) Той качан болор деп сурап жат.

Курданай (трубкины алып, чуулду). Тенек немени бажыр дезе, бажын жарар дешкен. Онын бирүзи сен... (Трубкага.) Слер Санат Күрешевичтин кейин укпагар. Бүгүн жетире уйуктап албаган ошкош, онын учун таппасты ла таап жадар... Желешти бе?.. Билерис... Слер бойыгар качан келеригер? Же, же, сакыырыс. (Трубкины салып, Санатка.) Кейкебизинделгенче, уйлардын двoryн жазаары керегинде санангадый эмитринг, күндүлү председатель.

Санат. Двор бистен качпас, уул. Онын ордына Желешти канайда уткыйтанысты сананып көрөли.

Курданай. Уткыган чылап ок уткыгай... Жок, Санат, мен сени көрүп, чек кайкап турум.

Санат (папирос чыгарып, Курданайды күндүлөп). Же, кайкаардын ордына эмеш танкылап ал. Сенин жүрегинде кандый санаалар бар болгону мен чек өткүрө көрүп турум, уул.

Курданай. Бу немени табат не?..

Санат. Же, же, унчукпа, уул. Слер Желешле экунинг көрүшпегенинен бери канча жыл өдө берди не? Унчукпай турун ба? А бүгүн дезе... ары көрзө, ай кеберлү, бери көрзө, күн кеберлү Желеш деген көөркийек жанып клеет...

Курданай. Же, Санат, болор эмес пе? Ух, тен чуулым тутса, сени конторадан чыгара чачып ийерим.

Санат. О-о жайла, «Тан чолмон» колхоз база ла председатели жокко артып калатан жат... Акыр, мен нени айдарга сананган эдим? А-а... Желеш төрөл колхозына иштеерге келип жат. Канча жылга көрбөгөн Курданай дезе сүүген кызына кандый да уткуул белетебей турганы кайкамчыкту. Бир кичинек вечер эдер керек болгон. Не де болзо, специалист келип жат не.

Курданай. А мен бодозом, кандый да вечер керек жок.

Санат. Онызы ненин учун?

Курданай. Бис экү ортодо сүүш керегинде сурак эмдиге ле жетире жарталбаган. Бис Желешле экү бир оңду куучындашпаганыс та. А сен дезе — вечер өткүрер керек...

Санат. Же, онызы бойында ла туру. Мен сеге ок жакшы болзын деп, вечер өткүрерге санангам.

Санабас кирди.

Санабас. Жаан жамылулар конторада турбай.

Санат. Не керектү жүрүгөр, өрөкөн?

Санабас. Конторага кижини жаныс ла кереги бар тушта келетен бе? *(Отуруп, кангазын азат.)* Эңирде карган кижиге жаныскан эрикчил болордо, базып жүрбей. Бүгүн Желеш келетен деп, акыр, байа кемизи айдып ийди?

Курданай. Удабас ла једер керек.

Санабас. Је ол келзе, конторадан кыйып барар эмес. Ого јолугар керек болгон. Жаан городто не солундар бар болгонун, байла, куучындаар...

Санат *(Курданайга көстөрүн сыкыйтып ийеле, Санабастын жанына отуруп)*. Слер, өрөкөн, алдында кандый бир кысты сүүдигер бе?

Санабас *(чочып)*. Бу нени табат не?! Кандый кысты?

Санат. А кандый кысты деер?.. Кыстый ла кысты.

Санабас. Э-эй, э-эй, уул, јажы јаанды электебе... Сөөктү баштык боло берген кижини кысты сүүп туру деп, сенен угатаны арткан туру. *(Туруп.)* Акыр, мен барып серүүн кейге танкылап алайын.

Курданай. Өрөкөн, слер Санаттын сурагын оңдободыгар. Канчын-јиит тужунда слерди кандый бир кысты сүүген бе деп билерге турган кижини болтыр.

Санабас. Бу оууш керегинде сананып турган кижини председателге кем тутты не?

Курданай. А јуун өдүп турарда, слер Санат учун колыгарды эн озо көдүрүп јатпайтыгар.

Санабас *(кайкап)*. Чын эмеш пе?.. Бу мен кайттым не?.. Колымды чып ла чын көдүрдим эмеш пе?

Санат. Чын, чын. Мен де оны көргөм...

Санабас. Је ол тушта мен сенин курту санаанды јакшы билбеген турум... А куда-ай, арай ла мендегенимди... О-о јайла, јайла...

Курданай. А слер тон өткүре кунукпагар, өрөкөн. Эмди де орой эмес. Председатель коомой иштезе, јуунды јууыла, оны ижинен чыгарып саларыс.

Санабас. Э-э, Курданай, сен тон ло өткүре мендебе, уул. Председательди коомой иштеп јат деп, көм айткан? Иштегей. Кижини алза, сүүш керегинде санаазы јоголо бербей.

Санат. Ой, Санабас өрөкөн, тын айда салдыгар. Је, серүүн кейге чыгарына мендебей, онын ордына бойыгардын јиит тужыгарды, кижини алганыгарды куучындап берзегер.

Курданай. Отуруп куучындагар, өрөкөн.

Санабас *(күйүн-күй жок отуруп, Санаттын берген папирозын алып, камызала)*. Онын кийининде кижини андыжып жүрерге. Менин

кижи алганымды укпаган немелер чилеп... Опсыркак ла немелер бол-
тырыгар.

Кур дан ай. Укпаганыс та, билбезис те. Чып-чынын айдадыс.

Санабас. Же, же, куучындап та бергейим. Тилде сөөк бар эмес.
Эмеш кейлеп те ийзе, оноң не боло берер деер... Мен јиит тужумда ба-
за бойым киреме кезер ле болгон эмейим. Јаргак штанду да болзом, је
јайзандардан јалтанбайтам. Эмди бу отурып турган јымжак јериме
канча кирелү чыбык тийбеди эмеш. Бир катап мени арай ла өлтүре
чыбыктаарга јаспайты... Акыр, мен нени айдарга сананган эдим?.. А-а,
кижи алганы керегинде бе? Же бот угугар. Мен ол тушта аргалу јаткан
Стапаштын јылкы малын күдүп тургам. Јирме јашка јангы ла кирген
уул не! Стапашта үч кыс болгон. Кичүлери кижиге салгылай берерде,
је сыранай ла јааны — Сарыкыс кижиге баргалак болгон. Чындап та
айтса, оны кем алатан эди? Же бойоор до бодозоор, ал санаазы јетпес,
аамай немени кем алатан эди?..

НБТ

Кур дан ай. Же, слер оны алып, јурт кондыгар не...

Санабас. Мен бе?

Санат (*каткырып*). Слер эмей база, кем деп туругар?

Санабас (*папирос камызып*). Акыр, мен нени куучындап тур-
ган эдим?.. Јакшы ла куучындап браадарымда, јара кирижетен дегени
немези...

Санат. Сарыкыстың јаражын мактап јатпайтаар.

Санабас. Же кысты сыранай ла јаман деп айдарга болбос. Ја-
ныс ла семис болгон. Кере тужүне нени де этпес; көргөн лө кижиге кү-
лүмзиренип, болор ло болбос куучын айдар аамай кыс болгон. Бир ка-
тап Стапаш мени алдырып келди. Көрзөм, Сарыкысты јараштыра кий-
индирлеп салтырлар. Онызы дезе мени көргөн бойынча, каткыра са-
луйбезин бе. Стапаш турада јаткан. Мени төргө кычырып, столго бо-
луштоп тургусты. Неден улам Стапаш күндүзек боло бергенине кай-
кап, менен ыраак јокто отурган Сарыкысты араай чымчып саладым.
Онызы дезе чочко чылап чыгырып ийет. «Ах, сени, мындый семис бүде-
ринде, эмеш сагышту болгон болзон» — деп бойымда сананып калдым.

Чөөчөйди ээчий чөөчөй болды. Стапаш кызын мактап отурарда,
мен де јөмөжип саладым. Анай ла турганча аракы башка чыга бербе-
зин бе... Стапаштын тили торт сарјудый болбозын ба... «Сен, Санабас,
керсү уул» — деерде, мен торт өзүп чыктым. «Мен сени бай эдерге ту-
рум» — дейт. Менин, чып ла чын бай болор күүнним келди. Сарыкысты
меге јондоор санаалу болгонын мен јакшы билгем. Уурлай берген ба-
жымды көдүрип, калангылай берген көстөримле Сарыкысты көрөр бол-
зом, кем јок ло кыс ошкош, јымжак та, јараш та. Стапашта не бол-
зын — эртенгизинде ле той эткен. Бойымнын јастырганымды мен ја-
ныс ла тойдын кийининде билиндим. Же кайда-а-ан, орой эмей. Аткан

ок — аткан сөс. Анайда сүүбей турган Сарыкысла бир жылга улай шыралай-боролой жаттым. Карын, кудай болужып, онызы эртип калбазын ба.

Каткы.

Курданай. Ох, өрөкөн, өрөкөн! Кижн бойынын эмегени өлгөни-не сүүнетен бе?

Санат. Стапаш слерге энчи берди бе?

Санабас. Кайдан! Кожо жатканыс. Качан Сарыкыс јада каларда, мени айылдан чыгара сүргүлөп ийген. Же мен ого тын кородободым. Бу өйдө жуу башталган.

Санат. Байыр деген санаадан неме болбоды ба, өрөкөн?

Санабас. Кайдан!

Курданай. Же, онын кийининде не болды?

Санабас. Не болор. Совет жан келерде, Базымашты алып журтай бердим.

Курданай. А слер оны сүүп, айыл-журтту болдыгар ба?

Санабас. Же болор. Төртөн жаштан ажа берген тужунда айыл туткан улуста сүүш бар деп айдар ба?

Санат (*каткырынып*). Же, айдарда, Базымашты не алдыгар? Не? Өскө келиндер жок болгон бо?

Санабас. Канайда жок болотон?.. Болгон. Же Базымаш меге жаран туру.

Курданай. Же, айдарда, слер Базымашты сүүген туругар?

Санабас. Же, же болор. Эмди Базымашка барала, «Слерди Санабас сүүген» — деп база айдып ийзегер. Жок, бу куучынды та не керек баштадым болбогой. Кары жажым жеткенче, сагыш алынбас та кайткан кижн болотом... А, Курданай, мен слердин сүүш ле деген немегерге бүдүп турганым жок.

Курданай. Ой, өрөкөн, слер жастырып туругар.

Санабас. Кайдан көрөр. Жастырам, жастырып та турум не. Сүүш жанынан академик эмезим. Эмдиги өйдө сүүш жанынан академиктер — жиит улус не. Угар ла болзон: «Сүүп жадым». Угар ла болзон, сүүш керегинде кожонг.

Жалмаштай кирди.

Санат (*Жалмаштайга*). Өрө өт, Жалмаштай. Бистин мында сүүш керегинде лекция өдүп жат. Санабас өрөкөн бойынын ченемели керегинде куучындап туру.

Санабас. Жо-о калак, таппасты ла тапты. Жок, барып танкылап албаганча неме болбос. (*Барды.*)

Жалмаштай. Менде сүүш керегинде кейлежетен өй ас, нөкөр председатель. Мен катап ла уй саайтан агрегат керегинде келдим.

Курданай. А не болды? Агрегат иштебей турган ба?

Жалмаштай. Онызын күндүлү нөкөр председатель сүрекей жакшы билер. Кече ле жазадып салар болгон жок по? Же эмдиге ле жетире нени де этпеген.

Санат. Ол бу ла деп, санаамнан чыгып калтыр. Эртен ле жазап саларыс.

Жалмаштай. Эртен база ундып саларыгар. Бир онду механик те үреткилеп алгылабас.

Курданай. Механик болор...

Санат. Кем механик болотон? Сен болорың ба?

Курданай. Керек болзо, мен де болбой, а-а. Кайткан деп тургар?

Жалмаштай. Бис мындый механиктен мойношпос эдис.

Санат. Жок, Курданай Салымович, мен сенин шүүлтенди жаратпай турум.

Курданай. Мен бодозом, ологро механик эдип Алымчыны ийер керек. Ол бойы суранып турбай кайтты.

Санат. Алымчыны... Бу сен канайып турган, уул? Мен ол тушта шофер жок нени эдетем?

Жалмаштай. Бойыгар шоферго үренип алыгар.

Курданай. Шоферды сен таап аларың. Ондозон, Санат Күрешевич. Алымчы механик болорго бойы суранган. Онын колы ус болгонун бойың билеринг. Оны эртен турадан ла фермага ийе берер керек.

Жалмаштай. Ненин учун эртен турадан. Бүгүн ле барзын. Эртен таңда бис уйларды колло саайтаныс па?

Санат. Мен оны божотпозом до, табым...

Жалмаштай. Же, айдарда өскө кижини беригер.

Санат. Кемди?

Курданай. Алымчыны фермага ийериненг кыйышпа. Бу күндерде фермадагы иштер сенин газигиннен баалу эмей. Шофёрды таап аларың.

Санат. Акыр, Алымчы келзе, онын бойынан угалдар. Ол мени таштап барар эмеш пе?

Жалмаштай (сүймөлү). Барар. Онын жүреги бистинг фермада болгонун слер билбес бедигер?

Курданай. А-аай, а-аай, кизи кайкап угар неме болтыр. Баатыр механизатор уул жүрегин фермада канайда таштап ийген болотон?

Санат. Жалмаштай, сен ферманын жааны болуп жатканда, бу мындый подпольный ишти таштап салгадыйың. Бүгүн Алымчы жүрегин фермада артыргызып салар, эртен Курданай, сонзун мен. Ол тушта уулдар ончозы фермада иштеер деп таба бербезин...

Жалмаштай. Же биске жаңыс ла механик керек. Онон көпти кайдалык. А жүрегеерди фермада артыргызып салзагар, энирде, бош өйдө, келип тургайыгар.

Тышкары машинаның табыжы.

Курданай (*көзнөк жаар болуп*). Келгилеген жат.

Санат (*ого жууктап*). Же, уул, жүрегин канайда согулат не?

Курданай. Болор, Санат, болор.

Жалмаштай. О-о, Желеш келген. Желеш, Лена! (*Эжиктен чыгари жүгүрдү.*)

Санат. Зоотехник келген. Ол Желеш болгонына мен сүйүнип турум. Оскө кандый бир неме келген болзо, мынызы анайда эмес, онызы мынайда эмес деп табар эди. Желеш бойынын кижизи, бисте не барын, не жогын ондоор эмей.

Курданай. Жок, сен сүмөлү ле тагма. Жаңы зоотехник сеге амыр берер болор деп иженип туруң ба? Көрөрис.

Желеш, Жалмаштай, Алымчы ла Санабас кирдилер.

Жалмаштай (*Желешти кучактап*). О-о, Желеш, бис эмди катап ла кожо...

Санат. Жакшылар ба, күндүлү зоотехник. Колхозчылардын адынанг сени уткып турум.

Алымчы (*күлүмзиренип*). Колхозчылардын адынанг... Бойоордын адыгарданг не уткыбас?..

Жалмаштай. Эмдиги жамылулар...

Желеш (*йүрезин токтодып*). Же болор, Жалмаштай. Жакшылар ба?

Санат (*колын сунуп*). Жакшы. (*Айыктап.*) Кандый сүрекей кубулган, Желеш? Чек ле барышня боло берген.

Желеш (*кемзинип*). Слердинг ле таппазыгар жок.

Санат. Жок, жок, чынын айдадым. А сен, парторг, не унчукпай туруң? Көрсөн, биске кем келген?

Курданай (*жууктап*). Жакшы ба, Желеш. Уредүни жакшы божот-тың ба?

Желеш. Кем жок. Же кандый жадаар? Не солундар бар?

Санат. Солундар көп. Жаан иштер бүдүрер керек. Же мен жангыс ла слердинг бу мындый туштажугарды жаратпай турум.

Желеш (*кайкап*). Кандый туштажуны?..

Курданай (*бултаартып*). А-а, Санат сени чөөчөйлү уткыыр керек деген. Же онызы, мен бодозом, темей неме. Онын ордына, Санат, Алымчы мындада механик керегинде суракты жартап ийели.

Жалмаштай. Чын да дезегер. Уйлар саар агрегат үрелген. Эртен таңда канайда иштеерис?..

Санат (*Алымчыга*). Ой, уул, сен мени таштап барар эмежинг бе?

Алымчы. Мені механик эдип ийзин деп туку мындадан бери сурандым не. Мен барарым.

Курданай. Чын. Барзын. Сен бойыңа шофёрды таап аларың. Керек болзо — бойың үренип ал.

Желеш. Алымчы јолой меге фермадагы иш керегинде куучындаган. Онын амадузын јарадып турум.

Јалмаштай (*Алымчыга*). О-о, Алымчы, сенин биске келеринге мен иженгем.

Санат. А-а, иженбей. Алымчы сенен тўни-тўжи айрылбас кўўндў болбой. Мен слерди ончогорды өткўре кўрўп гурум. Кўрзўн, бистин јангы зоотехнибис Курданайды база ферма јаар тарта бербезин.

Желеш. Слер нени айдып туругар?

Курданай. Санат, сен эмеш сананзан.

Алымчы (*Јалмаштайга*). Бис экў мынан баралы. Агрегатты барып јазаар керек.

Јалмаштай (*Желешке*). Је мен барып јадым. Фермага кел. Анда јакшы ла куучындажып аларыс.

Алымчы ла Јалмаштай баргылайт.

Санат. Мен де слерге незин чаптык эдейин... Акыр, база баратам.

Желеш. Слер не мендеп туругар? База кандый бир агрегат ўрелди бе?

Санат (*кўксине согуп*). Мотор ўрелген деп чала сезинип турум. Је, ырысту артыгар. Эртенге јетире. (*Барды*.)

Эп јок пауза.

Курданай. Сен, Желеш, бўгўн кандый да кунукчыл бўдўмдў.

Желеш. Је слер табарыгар ла. Немези кунукчыл?

Курданай. Бис экў мынайда јолугарыс деп, мен сананбадым. Сен билеринг бе, мен бу кўнди канайда сакыгам? Је јўрегинг меге соок болгонын баштапкы ла тушташтан ондодым. (*Барып јат*.)

Желеш. Курданай, турзагар да... Јўре берген. Чын да, мен мындый тушташ болор деп чек сананбадым. Кандый уур кўн. Тенери јалкындап, јааш уруп ијетен болзо кайдат. (*Отурып, араай ыйлайт*.)

Санабас кирди.

Санабас (*ары-бери ајыктанып. Желешке јууктайт*). Э-эй, э-эй, балам. Мындый ајас, мындый јакшы энирде ыйлаарга чек јарабас эмей.

Желеш (*тура јўгўрип*). Мен ыйлабадым. Бажым оорып јат. (*Эмди ле ондонып*.) О-о, Санабас абаайым, јакшылар ба? Јакшы јўреер бе? Базымаш јенем кандый јўрў?

Санабас. Мунг сурак. Каруун айылда јандырар турум. Је сени кандый санаалар тўй базап јат?

Желеш (*бажын онын тўжине салып, ый өткўре*). Ой, абаай, ол мени сўўбей јат.

Санабас. Кем сүүбей жат?

Желеш. Ол, ол... (Чыгара жүгүрөт.)

Санабас (жангыскан, алаатый берген). О-о жайла... Бистин журтка
Желеш келди деп сананзам, база бир сүүш келген турбай. Тегин де бол-
зо, сүүш бисте ас болгон чылап...

(Көжөгө)

Экинчи картина

Сүттоварный фермадагы амыраар кып. Столдын үстүндө газет-журналдар. Толук-
тагы столдо чурана ла балалайка.

Жалмаштай көзүнөктүн жанында неге де санааркаган отурат. Марес балалай-
канын кылдарын араай согуп отуру.

Марес (частушкалар кожондойт).

Эгир кирзе, киргей ле,
Эрикпезен, Жалмаштай.
Көксиндеги санаанды
Лажырбазан, Жалмаштай.
Сүүген уулын фермада,
Агрегатта ол иштейт.
Лартын айтсаң, Жалмаштай,
Эмди сеге не жетпейт?

Жалмаштай. Сен, Марес, балалайкага бүгүн амыр береринг бе?
Марес (кожондойт).

Эки кылду топшуурум
Эгир кирзе, коо үндү.
Марес деген кызычак
Кунук билбес жүрүмдү.

Жалмаштай. Же, болор эмес пе? Бу сен не болгон кыс?

Марес (ойынын токтодоп). Жалмаштай, бис кайда? Бис амыраар
кыпта эмезис пе? Сен көзнөк жаар көрүп амырайдын, а мен дезе ко-
жондоп амырайдым. Мен бир ле эмеш кожондобозом, амырап алдым
деп сананып болбозым. (Ойноп жат.)

Жалмаштай. Марес!

Марес (ойынын токтодоп). Не болды, Жалмаштай?

Жалмаштай. Сен торт ло кичү кызычак...

Марес (чуулданганду). Кем кичү? Мен бе? Торт айга улай уй
саачы болуп иштеген кижини кичү деп айдар учурын жок.

Жалмаштай ого жууктап, онын колынан балалайканы алала, жерине тургузуп
салды. Марес унчукпай отурат.

Жалмаштай. Же, чуулданба. Сен кичү эмезинг. Онын ордына ме-ге каруун жандыр: уй саары куч болтыр ба?

Марес. Сеге чып ла чынын айдайын ба?

Жалмаштай (*күлүмзиренип*). Чынын эмей база.

Марес (*үшкүрүп*). Чынын болзо — куч. Мен школдо болорымда, агрегатла уйлар саары неме эмес деп санангам. Же эмди көрзөм, андый ла женил керек эмес болтыр.

Жалмаштай. Сен баштап ла иштеп келеринде, чыдашпай, бу иштеп кача береринг деп санангам.

Марес. Мен бе?! (*Балалайканы ойто алып, кожондойт*).

Кичү болгон мен Марес
Качар жагын чек билбес..

Жалмаштай. Ох, Марес, сен омок ло бүткен кызыкчак. Бош ло ой болгондо, сен сыр кожондо.

Марес. А сен, Жалмаштай, бүгүн не кунукчыл? Алымчыла өөр-көшкөн бө?

Жалмаштай. Жок. Алымчыла не өөркөжөйин? Удабас бисте той болор, кел, Марес.

Марес. О-о, Жалмаштай! Кайда, мен сени окшоп ийейин. (*Окшойт*.) Мен тойго жаңы платье көктөп аларым. Андый платьени мен Желештен көргөм. Жалмаштай, тойдо Желеш база болор бө?

Жалмаштай. Менинг эн жуук үүрө-желем болбозо, кем келетен? Мени бүгүн не кунукчыл деп сурайдын? Желештин кыйналып турганын көрүп, канайда кунукпайтан? Колхозко келгенинен бери эки айдаң ажа берген. Же ол дезе Курданайла бир де онду куучындашкан да жок. Желештин биске келерин Курданай кандый сүрекей сакаган. Же эмди дезе Желешке жолугарынан кыйып турат.

Марес. Айса, ол өскө кижини сүйүп жат?..

Жалмаштай. Жок. Онын сүүгени — Желеш. Көстөринен көрбөйдиги бе?

Марес. А Санат Күрешевич кемди сүйүп туру не?

Жалмаштай. Санат па? Санат сүүген. Же оны сүүбеген.

Марес. Кем болотон ол?

Жалмаштай. Ол кыс городто жадып жат. Олор алдында институт-та кожо үренгилеген. Кыс Санатты баштап сүүген ошкош. Кайдан көрөр?.. Же Санат городто иштеерине жөпсинбей, төрөл колхозына келген. Экономист кижиге городто до иш табылар эди. Же колхозчылар оны председатель эдип тудуп аларда, ол мында артып калган. Кызын эке-лерге городко жүрерде, ол жөпсинбеген. Онон бери эки жыл өдө берди.

Марес. Жо-ок, мен андый кысты чек сүүбес эдим.

Жалмаштай (*Марештин чачтарын сыймап*). Эх, сени! Сүүш келзе, сени бойынды көргөйм.

Марес. Чынын айдадым. Ол кыс бистинг Санат Күрешевичтин чычалыгына да турбас.

Жалмаштай. Же, акыр, мен дворго барып келейин. (Барды.)

Марес. Эх, жүрүм! (Балалайканы согуп, кожондойт.)

Сүүген уулым, сүүген уул.

Кайда жүрүң, сен айтсан.

Менин берген суракка.

Каруун түргөн жандырзан.

Мени Жалмаштай торт ло кичү бала деп бодоп жат. А мен дезе эмди база жаан кижн. Мен база сүүп жадым... Бүтпей туругар ба?.. База! Же онызын мен кемге де айтпазым. Ого до айтпазым. Ол өскө кысты сүүп турганда, незин айдатан... (Кожондойт.)

Сүүген уулым, сүүген уул.

Кайда жүрүң, сен айтсан.

Менин берген суракка

Каруун түргөн жандырзан.

Кожон башталарда ла Курданай кирип келген.

Курданай. Мен эмезим бе, Марес?

Марес (чочуп). Ой, бу слер бе, Курданай Салымович?

Курданай (бойын аяктап). Бу жуукта ла мен болгом, эмди өскө кижн боло бердим бе?

Марес. Слерге Желеш керек пе? Ол двордо болор. Мен барып айдып келейин. (Барарга жат.)

Курданай (оны токтодып). Мендебе... Желеш керек жок.

Марес. Айдарда кем керек?

Курданай. Сен керек.

Марес (коркый берген). Мен бе? Ой, Курданай Салымович...

Курданай. А сен коркыба, Марес. Бис сени агитаторлордын семинарына ийерге турус. Барарың ба?

Марес (бир кезекке унчукпай). Барарым...

Курданай. Эртен танла барарыс. Бүгүн шыйдынып ал. Мен сеге эртен кирип барарым. (Барарга жат.)

Марес. А слерге Желеш керек жок по? Мен кычырып келейин.

Курданай. Менде бош ой жок. Же, шыйдын. Эртен танла барарыс. (Барды.)

Марес. Эртен танла барарыс. Эку барарыс. Эх, кандый жүрүм! Ырысту жүрүм!

Санабас кирди.

Санабас (ары-бери аяктанып). Бу мында улус жок турбай...

Марес. А мен не, кижн эмес пе?

Санабас. Меге жаандар керек болгон. Сендий чыйкылдуушты тайайын ба.

Марес. Кем чыйкылдууш? Мен чыйкылдууш па? Билерге турган болзогор — ол мени сүүп жат! Онгодыгар ба? Сүүп жат!!!

Санабас. Көк жарамас! Бу немени табат не? Кем сени сүүп жат?

Марес. Ол, ол! Менинг сүүгеним. (*Алаатый берген Санабастын жаагына окшош ийеле, чыгара жүгүрдү.*)

Санабас (*жаагын тудунып*). Ой-ой, окшош дезе окшош! Торт ло эди-каныма жайыла берди. Эх, сени! Јинт болгон болзом кайдадым... (*Отургушка кўч жок отура тўшти.*) Акыр, бу мынызы кемди сүүп турум деп айдып барды? Кемди болотон?

Јелеш киреле, колындагы халатты илип салды

Кемди болотон? А-а, чорт көргөн; анда менинг не керегим бар чылап...

Јелеш. Слер, абаай не кими ректенип тураар? Кандый бир керектү жүрдигер бе?

Санабас. Керектү, керектү эмей база. Је жаңыс ла келген керегимди чек таап болбой турум. Бу бастыразы ла Марестинг ижи не. Опу неме карган кижининг санаазын бош энделтип ийбезин бе... Тыфу, чорту...

Јелеш. Менинг нени де ондоор кирем жок туру. Не керектү жүрген эдигер, абаай?

Санабас (*Јелешти укпай*). Баргаадан бажы көрүнбес бойы сүүш керегинде куучынданбазын ба. Эйт, эндрези калзын сенинг сүүжинге...

Јелеш. Кем сүүп жат?

Санабас. Кайдаг көрөйин... Бу жаңы ла «сүүп жат» деп секирип, жүре берди не...

Јелеш. Кем жүре берди?

Санабас. Кижининг айтканын ондобос бу кайткан улус болотон? «Сүүп жат» деп, Марес тапты не...

Јелеш. Кемди, слерди бе?

Санабас. Јок, бу улусла кижн түбекке кирер болор. Кемди сүүп турганын кайдаг көрөйин? Меге сүүш керек бе ди? Сүүш керегинде угар деп турала, келген керегимнинг учурын да бош ундып салдым. Бу таңмалар качан бирде кижининг бажына суу урар болор. (*Эжик јаар базат.*)

Јелеш. Је слер келген керегеерди айтпадыгар не.

Санабас. Тышкары серүүнде таңкылап алзам, санаама, байла, кирер болбой. А-а, таңманы сени, таңманы сени... Кижини окшош, тегин де тежик-жыртык меезинде ас-мас санааны јер башка тоскурып турганынды... (*Барды.*)

Јелеш. Ох, каткымчылу ла абаай болзон... Акыр, Марес ого нени айткан болотон? Марестен ле чыгар. Јакшы кызыкчак. Иштеңкей, јаантайын ла болзо омок жүрет. Ого эмди канча јаш? Јаан ла болзо — он

сегис. Менен јук ле төрт-беш јашка кичү. (*Кармандарынан чаазындар чыгарып, столго жайа салала, күндүк отчетты белетеп туру.*) Бистин фермада бастыра кыстар жакшы. Жалмаштайды алзагар. Колында 60 уй. Кажызынан ла бу жылда 2 мун 700 литрден сүт саап аларына мол-жонгон. Билип жадым — молжузын бүдүрер. Жакшы кыс. Алымчы оны канайда сүүп жат! Ырысту биле болорына иженип турум.

Санабас кирди.

Санабас (*сүйүнчилү*). Таптым, таптым...

Желеш (*ондобой*). Нени таптыгар?

Санабас. Келген керекти эмей база.

Желеш (*жаны ла ондоп*). А-а... Же, же, айдыгар. Не керек болды?

Санабас. Мареске керектү жүргем...

Желеш (*күлүмзиренип*). А Марести слер көрдигер не...

Санабас. Көрөрин көргөм лө... А бу учкан кайдаар тайыла берди? Эртең аймакка барар дешкен. Очка жакыдып ийерге санангам.

Желеш. Очканы кайдарга турганаар? Слердин көзигер эмди де чокту ине...

Санабас. Чокту эмей база! Бистин журтта не болуп турганын мен ончозын көрүп жадым. Кызарба, кызарба. Сенин Курданаиды да сүүп турганынды билерим...

Желеш. Жок, абаай, слер нени де билбезигер.

Санабас (*оны укпай*). Удабас бисте той болор. Алымчы менен жажырага сананган. Же андый жан кайдан келзин!..

Желеш. Айдарда, слерге очка не керек болды?

Санабас. Керек те жок болор эди ле. Же Базымаштын ла таппазы жок эмей. Байа эртең тура мени такааларды ботпуштаң чыгар деп айдала, бойы кайдаар да жүре берген. Мен айылдан чыгып келзем, бистин өткүүлистин жанында очка кийген кандый да солун кижиге туру. Жууктай басып, эзен сурадым. Ол ло, бу ла деп куучындажа бердис. Облысты-таң келген үредүчи мен дейт. Курт-конустар, өлөң-чөп бедреп жүрген кижиге болтыр. Желеш, балам, а не облыстыта курт-конус, өлөң-чөп жок по? Үренчиктерле кожо келгем дейт.

Желеш. Же, озор төрөл жерле таныжар походко жүрген туру.

Санабас. Эйе-эйе, походко деген. Үредүчини айылга кычырала, чайлап, жүзүн-жүүр учунай куучын өткүрдис. Жилбиркеги коркушту кижиге. Табышкактар сураар, чөрчөк айт деер. Туш кыйганча ла куучындаштыс. Үредүчи жүре берерде ле, Базымаш мында болбозын ба... Эжик ачыларда ла, керек коомой болгонын билип, үредүчининг артыргыскан папирозын тартып отурум. «Мен байа нени жакыган эдим» — дейт. А мен кайдан көрөйүн? Апшыйагы учунай кижиге куучындашканын билбес болтыр. Айдарда мен: «Базымаш, сече очкалу кижиге жолукты ба?» — деп сурадым. «Жолуккан» — дейт. — «Же бот оныла учунай куу-

чын өткүргөм». — «Үредүчи амырап, серүүн кей тынып аларга да жүргөн болзо, же чөрчөктөр, табышкактар жуурын ундыбайт, а сен десе такааларды кере түжүне ботпушта торолодып салдың» — деди. Бу ла тушта эмегенимнинг жакылтазы санаама кире бербезин бе. Эжиктен чыга ла кон. Же, кайда, Базымаш ботпушты эртелеп ачып салтыр.

Желеш (каткырынып). А очка слерге эмди не керек боло берди?

Санабас. Кижинин куучынын ондобос бу кайткан улус деер? Ол үредүчинин керсүзи, билгири очказынан да танылу деп, мени Базымаш не аайлу арбады. «Кара көстү как төңөш» десе, жакшы ба? Онын учун база очка алдыртып алайын деп турум. Ондодың ба? Акыр, Марести барып бедрейтем. (Барды.)

Желеш. Жилбүлү өрөкөн... Ончозын билерим деер. Бойы десе мен керегинде нени де билбес. Курданай... Чын, бис жү баштапкы класс-тан ала кожо үренгенис. Жуук најым. Кезикте мен оны сүйүп те жадым деп сананатам. Же жүрегине кизи жакарып болор бо? Ол мени сүйүп турганын бойым да жакшы билерим. Же бу улус менин сүйүгеним — Санат деп канайда ондобойдылар? А Санат десе онызын чек билбес. Керек беги — билбезин. Же мен оны сүйүм.

Жалмаштай кирди.

Жалмаштай. Марестинг уйларын кем саар?

Желеш. Мен саарым. Ол аймакта, жаан ла болзо, эки күн жүрер.

Жалмаштай. Сен фермада ончо ло ишти жагыскан бүдүрер күүндү кизи бе? Эмеш амырап алар керек. «Журтхозтехникада» жагы агрегаттар бар дешкен. Курданайла кожо барып келзег. Онон өскө бистинг Санатты сакып, бу жылда жагы агрегаттарды кондырарыс жок туру.

Желеш. Санат бу жылда эски агрегаттарла иштеер деп жат, же бис ого андый жайды бербес эмейис. Ого үзеери, фермадагы малдын угын жарандыар керек. Ас сүт берип тургандарды этке табыштырып, ченемелдү станциядан жагы уйлар садып алар керек.

Жалмаштай. Бот, бот. Производственный управлениге барып, Чалчыков Иван Ивановичке ончозын жартап куучындап бер. Эртең таңла Маресле кожо атанзан.

Желеш. Же, сүмеленбе, Жалмаштай, ошкош ло сүмеленип билбезин. Мени Курданайла кожо аймакка барзын, анда куучындажып, ончозын жартазын деп сананганыңды мен жарт билип турум. Эх, Жалмаштай, Жалмаштай! Мен оны сүйүген болзом...

Жалмаштай. Бу сен немени табазың? Айдарда, кемди сүйүп туруң?

Желеш. Оны. Билеринг бе, оны. Кем биске агрегат бербейт, мал-дың угын жарандыарына жөпсинбейт...

Жалмаштай. Санатты, Санат Күрешевичти?..

Желеш. Эйе-эйе, оны. Же онызын бир де кижн, ол до билбес учурлу. Онгодын ба, Жалмаштай? Жагыс ла сеге айдып жадым.

Жалмаштай. А Курданай Салымович?..

Желеш. Ол менин кичүдөн ала жуук нөкөрим. Же менин сүүгеним Санат болды. Оны мен экинчи жыл сүүп жадым.

Жалмаштай. О бараксанды сени... (*Көзнөк жаар көрди.*) Санат клеедири. Акыр, мен баратам.

Желеш. Жок, жок. Барба, Жалмаштай.

Жалмаштай. Же, барбайын. Сен отчет тургус.

Желеш (*чаазындарла берижип*). Ох, жүрегимей, жүрегимей. (*Эжик жаар көрди.*) Же, кирер болзон, капшай кир.

Санаттын үни: Санабас өрөкөн, Жалмаштайды көрдигер бе?

Санабастын үни: Байа Алымчыла мында жүргүлеген. Кайда бадеерди?

Санаттын үни: Көрзөгөр, бери келзин деп айдыгар.

Санат кирди.

Санат. А, Жалмаштай, сен мында турун не! (*Желешке.*) Жакшылар ба, күндүлү зоотехник!

Желеш (*бажын чаазындардан көдүрбей*). Жакшылар.

Санат. Слер меге экилегер керек болгоныгар.

Жалмаштай. Керегеерди айдыгар ла.

Санат. Менденкей ок болтырын. Онон до улам үүре-желеннег озо кижиге брааткан турун не.

Жалмаштай. Анда слердин керегеер жок. Мен слерди, Санат Күрешевич, көрөр болзом — слер соок таш жүректү кижн ошкожоор...

Санат (*каткырып*). Онызы неден улам?

Жалмаштай. Слерди кыстардын эн талдамазы...

Желеш (*жара кирижип*). Жалмаштай, тымзан. Айдыгар, Санат Күрешевич, бис слерге не керектү болдыбыс?

Санат. Акыр, акыр, Жалмаштай, айдар санаан чыгара айт.

Жалмаштай. Мен нени де айдарга сананбадым. Ого үзеери, менде бош өй жок. Керегеерди түрген айдыгар.

Санат. Же андый болзо, угугар. Уч-төрт күннин бажында биске областтан жаандар келер.

Жалмаштай. Келгилегей ле. Олорды бруцеллез оорулу уйлардын фермазына апарар керек.

Желеш. Мендебезен, Жалмаштай.

Санат. Олорды ол фермага бис жууктаттырбазыс та. Же агрегат эски деп комудалды жайбагар деп сурап турум. Сен, Желеш, ончо уй саачыларла куучындаш. А сен дезе, Жалмаштай, Алымчыла жөптөжин ал. Ол кайракан тилин тудунбай, айдып та нйерден айабас.

Желеш. Жок, нөкөр председатель, мен ончо жартын айдарым.

Жалмаштай. Слердинг келген керегеер жаңыс ла бу болзо, тегин јерге јобобос керек болгон. Озочыл колхозто кандый агрегат болгонун ончо улус көрзин.

Санат. Эзенде жаңыны садып аларыс. Быјылча агрегат чыдажар. Јелеш. Бир кўн иштеер, эртенгизинде сына берер.

Жалмаштай. Је, мен браадырым. (*Эжикте кайра бурылып.*) Санат Кўрешевич, суббот кўнде тойго келигер, кычырып турум. А эмди дезе јакшы болзын! (*Барды.*)

Санат. Ох, кызычак! Кайран Алымчы эр болгон...

Јелеш. А слер ого не килеп туругар? Айыл-јуртту болгонына сўўнер керек.

Санат. Чын. Сўўнер керек. Акыр, айдарда, слер чек мойножып туругар ба?

Јелеш. Төгўн-мекеге бис качан да кирбезис.

Санат. Је мында ненинг мекези бар? Слер ондозогор, бу керек учун жаңыс ла меге эмес, је Курданайга база једижер...

Јелеш. Меге керек бедн.

Санат. Је слер Курданайды...

Јелеш. Унчукпагар. Слер, слер нени де билбей јадыгар...

Санат. Мында билер де неме јок.

Јелеш. Жалмаштай слерди соок таш јўректў деп чын айткан...

Санат. Менинг јўрегимде не болуп турганын слер кайдан билеригер? Слер бойыгар нени де билбей јадыгар.

Јелеш. Санат... Санат Кўрешевич... Слер билеригер бе... Мен слерди... Јок, нени де билбезигер. (*Чыгара јўгўрди.*)

Бу ойдō Санабас кирди.

Санабас. Јок, бу не болгон улус деер! Араай базытты ундыган, ончолоры сыр јелиште. Јелеш кайдаар јўгўргенин сен, Санат, билерин бе? (*Санат унчукпайт.*) Је ол не. Билбезинг. Дворго Курданай келген. Анаар мендеп барган. Э-э, Санабас ончозын билер эмей.

Санат. Ох, өрөкөн, сўрекей кўч.

Санабас. Немези кўч, кемге кўч?

Санат. Меге кўч. Баштапкы ойдō јўрегим шимиреп турганын керектебегем. Је бу калганчы кўндерде та канайда бердим болбогой. Оны көрзём лō, сўўгенимди билдиртпеске чуулду да сōстōр айдып ийедим.

Санабас. Неме дединг? Ай-ай, база ла сўўш пе?

Санат. Је јўрегим дезе шым-шым эдип турат. Эх, ол менинг эн јуук најымды сўўбеген болзо, мен ого ончо јартын айдып берер эдим.

Санабас. Ол кайда? Городто бо? Јаан песмеденг бичийтен. Песме ончозын айдып барар.

Санат. Эх, өрөкөн, слер нени де ондобой јадыгар. Песмеденг бичийтен... Тын јок чаазын чорты айдар?! (*Барды.*)

Санабас. Санабас көрөрөбүрдө лө нени де ондобос. Ол ончозын билип жат. Городтогы кызынды ундыбаганын меге жарт. Канчазын ого бажыратан? Ары түйүрүп ийеле, бойынын журтынан жараш кысты талдап албас па? Эх, мен ле ийит-канчын болгон болзом... А не? Бүтпей туругар ба? Стапаш байдын кызын бир ле энирде сөстөп албайтым. Же, акыр, акыр. Сен сөстөп алган эмезин, ол сени сөстөп алган эмес пе? Акыр, мен Санатка нени айдарга сананган эдим. Тыфу, карган-тижен танма сүйүш керегинде келленип турала, база ла келген керегимди ундып салдым ба?.. Акыр, барып серүүн кейде танкылап алатам.

(Көжөгө)

Үчинчи картина

Журт клубтын кыбы. Кыптын жазалын көргөндө, мында художественный самодеятельностьтын кружкторы иштеп турганы жарт билдирер. Жарт ла, тунгүр эдип тузаланган бастыра бойы жүзүн-жүүр жаламаларлу барабан. Стенеде балалайка, гитара. Коштой залдан кезекте колчабыжу угулып жат.

Сценада бир кезек ойгө ээн.

Ару чамча-штанду Санабас келип, столдын жанына отуруп алды.

Санабас. Бүгүнгү жуунды жуун дебей. Критика да, самокритика да болды. Санатка Желештен, Марестенг, Алымчыдаг једижерде, кандый ошкош... Јакшы ла кычуун алган! Мен де бир-эки сөс айдып ийер эдим... (Карманынан калта-канчазын чыгарарда, очканы кожо чыгарып келди.) Бу мыны база очка деер бе? Кийип алар болзон, чорт то көрүнбес. Тегин ле јерге алдырткам. (Тындайт.) Жуун божоп клеет ошкош. Кижиге танкылап та аларга бергилебес. (Бу ойдо онын көзи барабанга тийди.) Бу мынызы неме болотон? Э-э, туку-у мында «Ырыстуны» тургузарда, Барбаранын чыйкылдууш уулынын тудунып камдаган барабаны туру не. Акыр, жууннын учына барып туружар керек. Онон өскө кижини актив эмес деп айдыжар јок по? (Түргөн барып жат.)

Сценада бир кезек ойгө ээн. Желеш ле Курданај кирдилер.

Желеш. Ух, чине-чагым торт чыга берди. Көөркий Санат јакшы ла критикаладып алала, бир де неме болбогондый күлүмзиренип жат.

Курданај. Санат—јакшы председатель. Ол бу јылда агрегаттын ордына трактор садып аларга сананган. Байа бухгалтерияны коскорып келеристе, бистинг акчабыс тракторго до, агрегатка да једерин билеле, ол торт кичинек баладый сүүнип турган.

Желеш (нени де сананып, кенетийин). Курданај Салымович, слер билеригер бе?

Курданай. Ончозын билерим. Айтпа, Желеш. Меге уур да болзо, ончозын билерим.

Желеш (*үйшкүрүп*). А ол дезе билбес.

Курданай. Билбеген болзо, бүгүн билер.

Желеш. Кайдан?

Курданай. Мен ого жартап берерим.

Желеш. Жок, жок, Курданай! Ого нени де айтпа. Мен сени жуук нају деп сурап турум.

Курданай. Же сенин кыйналып жүргенинди меге көрөргө сүрекей күч. Сен менин сүрекей жуук најым. Мен сеге темигип калгам.

Желеш. Мен баштап сени сүйүп турум деп санангам. Же онызы кичүден ала кожо өзүп, бой-бойыска темиккени деп билип алдым. Былтыр Санат сенен эзен айдып, бистин институтка келип жүрген. Ол ло туштап ала мен оны сүйүп турум деп јарт билдим.

Курданай. Желеш, залга баралы.

Желеш. Барыгар, мен удабас келерим.

Эжик ачылды. Марестин бажы көрүнди.

Марес. Курданай Салымович, танцевать эдерге келигер.

Курданай. Браадырым, Марес. (*Бардылар.*)

Желеш. Сеге күч те болзо, же сен билдиртпей јадын. Курданай, Марес—јакшы кыс. Сен оны сүйүтен болзонг. А сени Марес сүйүп јатканын мен јакшы билерим.

Санабас кирди.

Санабас. Мен мында улус јок дезем... Желеш, сүрекей јакшы куучындадын. Же Санат коомой председатель эмес. Арай эмеш кату айдып калдын ошкош. (*Отуруп.*) Бир эмеш танкылап алайын. Базымаш качан ок айылы јаар жүре бербезин бе. Јииттердин ойынын көрүп, та не артпас кижн болотон?

Желеш. Јажы јаанай берген туру база...

Санабас. Јаш деп оны кем айдар? Же эмеш культурно амырап албас па? (*Кангазын соруп.*) Мени көрзөнг, мен культурно амырап јадым.

Желеш (*күлүмзиренип*). Культурный абаайыс, клубта танкы тартпайтан.

Санабас. Сен ончо ло улусты критикалап жүр. Санатты критикалаганг, эмди мени критикалап турунг ба? Же, бис сенин критиканнанг тын да јалтанып турганыс јок.

Санат кирди.

Санат. Қандый критикадан? Чын критикадан незин јалтанар? Карын, јастыра, эткенин түзедер керек.

Санабас. Айдарда, мен эмди тышкары барып танкылайтам ба?

Желеш. Же мында танкылагар. Зал јаар канзалу чыкпагар.

Санат. Слерди Желеш база критикалаган туру не. Алдырбас, өрөкөн, кабырга-сөөкти ле сындырбай, критикалаган болзо, эт өзө бербей. Желеш, слердин критика сүрекей чике болды. Колхозтын акча-жөөжөзине карам болгонымды жаратпай турум. Дворды жетире тудар арга бисте бар болгон. Же күске жетире бис оны тудуп саларыс.

Желеш. А агрегат?

Санат. Агрегатты бу ла күндерде «Журтхозтехникадан» аларыс.

Санабас. Бу кайткан улус болтон? Жуунда болзо — агрегат, амыраар тушта — агрегат. Карган бабушкамла јана беретен немени, кайтым деер? Кжи јилбиркеп уккадый-көргөдий чорт то јок.

Каткы-ойынла Јалмаштай, Марес ле Алымчы кирдилер.

Марес (*Алымчыдан Јалмаштайды јажырып*). Јок, јок, бербезим.

Санабас (*качан ок мында*). Нени бербезин? Ары берип ий. Јаңы айыл-јуртту болгон кижиле берижерге јарабас. Онон өскө Јалмаштай оны чек кемирип салар јок по.

Јалмаштай. Кем кемирер дейзигер?

Санабас (*Јалмаштайды јаңы ла көрүн*). Көк јарамас, мынызы мында турбай! (*Јалмаштайга*.) Ары берий дедим, јарабас не...

Јалмаштай. А немени берийзин дедигер?

Санабас. Немени беретенин кайдан көрөйн. Алгај ла.

Алымчы. Уктыгар ба, өрөкөннинг айткан кучынын? Кайда берип ий, Марес.

Јалмаштай. Бербе, Марес.

Санабас. Же бот ол, аларын. Бу быларды кайткан улус деер?..

Марес. Јалмаштай бүгүн менле кожо јыргаар. А сенин иштеер керегин бар болзо, барып иште. Мен оны айылына јетире үйдежип саларым. Андый ба, Јалмаштай?

Јалмаштай. Алымчы, барзан, мен Маресле кожо болорым.

Санат. Слер, кыстар, Алымчыны кайдаар сүрүп туругар?

Желеш. Агрегат катап ок үрелген. Бүгүн оны јазап албаза, эртен уйларды колло саарга келижер.

Санат. Же андый болзо, бар. Бу күндерде ле јаңы агрегат болор

Алымчы. Билерим. Байа Курданай Салымович айткан.

Санабас. Айткан болзо, бар, балам. А Јалмаштайга бүгүн мен де кавалер болгойым.

Алымчы (*каткырып*). Же, слер болзогор, кем јок. Мен слерге иженип турум. (*Барды*.)

Санабас. Көрдигер бе? Алымчы да меге јиит эмегенин иженип таштап јат. Јок, байа Базымашла кожо јанбаганым чике болды. Авторитедим там ла өзүп јат. Же, јаражай кыстар, баралдар. Желеш, бисле кожо барадын ба? Критикалаткан кижиле незин турар?

Желеш. Барыгар, мен удабас келерим.

Санабас, Јалмаштай ла Марес бардылар.

Санат. Чек ле амырын ундыр өрөкөн. Кайда ла көрзөн, кожо коштоныжып жүрер. Мен ле онын ордына печкеге чыгып, кыйынынан жадар эдим.

Желеш. Онын жаш тужы сүрекей уур айалгада өткөн. Эмди ол жииттерле кожо жаш жүрүмин такып өдүп тургандый.

Санат. Желеш... Елена Максимовна...

Желеш. Слер агрегат керегинде бе? Мен Алымчыга иженип турум. Ол оны жазап салар.

Санат. Жок. Бүгүн менин агрегат, трактор, кукуруза керегинде куучынданар бир де санаам жок. Мен слерден бир сурак сурап угарга санангам.

Желеш. Кандый сурак?

Санат. Курданай — менин эң жуук најым.

Желеш. Билерим, ол меге база жуук најы.

Санат. Бот онын учун мен слерди...

Желеш. Слердин сурагаарды билерим. Мен оны сүүп жадым ба деп сураарга туругар. Эйе бе?

Санат. Жаңыс ла оны айдыгар...

Желеш. Бу жуукта ла бис оныла мында куучындаштыс. Мен оны жуук најымдый бодоп жадым. Ол менин карындажымдый. Же менин сүүгеним өскө киж...

Санат. Кем ол?

Желеш. А слерге ол не керек?

Санат. Желеш... Бу калганчы өйдө мен уйку деп немени чек ундып салдым. Көстөримди жумуп ла ийзем, менин алдымда... слер.

Желеш. Айтпагар, Санат Күрешевич. Онон ары айтпагар. Кайда бир кезек өйгө тым туралдар.

Бу өйдө Санабас келди. Ол столдын жанындагы отургушка уур отуруп, унчукпай турган Желешти ле Санатты кайкаганду аяктайт.

Санабас. Же, јарт ла, база ла агрегат керегинде куучын болгон.

Желеш каткырып, эжиктен чыга конды.

Санат (оны ээчиде болуп). Качан да болзо јастырбас, Санабас өбөгөн, бүгүн ле јастырар болдыгар ба? (Барды.)

Санабас. Санабас ончозын билер. Эмди, көрзөн, улус јокто кри-тика өткүрерге менен качып тургандарын. Мындый канчын-јиит тужунда жаңыс ла двор, агрегат дегенин чек ондобой турум.

Марес кирди.

Марес. Ол мени сүүп јаткан ошкош, а, өрөкөн?

Санабас. Сүүп јат. Сендий кысты сүүбезе, кемди сүүйтен? Мен де јиит болзом...

Марес. Жок, өбөгөн, мен слерди эмди де сүүп жадым. Бүтпей тургар ба? Бот. *(Санабастын жаагынан окшоп ийди.)* О-о, жангыс ла кырынып алар керек болгон.

Санабас. Келер субботто кырынып алгайым. Э-эй, балам, Базымаш кырынарга бербес болды ба.

Марес. Жок, кырынбагар. А Желеш ле Санат кайда?

Санабас. Олорды жангы көрдинг бе? Жолугар ла болзо, агрегат-сагрегат, кукуруза-мукуруза дешкилеер. Бу жангы ла блааш-тартышкылап чыккылаган эди. Агрегат ремонтжорго барган болбайсын.

Курданай кирди.

Курданай. Марес, сен кайдаар жажына бердинг? Барып вальс танцевать эдели.

Марес. Ненин де учун менин күүним келбейт.

Санабас. Же ол не. «Ненин де учун менин күүним келбейт». Сенин Желештен де ондуун жок болтыр. Эмди уйлар, бозу, кажаган керегинде куучындана берзег... Чыбык бар болгон болзо, күүнинг келер эди. Барып бијеле дейдим.

Курданай. Менин база күүним келбейт

Санабас. А, бу немени табат не? Айла бойы парторг болбозын ба... Меге агитация өткүрип турган, эмди сеге менин агитация өткүрөрм арткан туру.

Марес. Ой, өрөкөн, бу Жалмаштай кайдаар барды не?

Санабас. Жалмаштай дейзинг бе? Ол сеге не керек боло берди? Айлында не база...

Курданай. А слер оны үйдежип салдыгар ба?

Санабас. Неме деп? Оскө кижининг эмегени меге керек беди...

Марес. Же слер байа Алымчыга сөзигер бердигер не.

Санабас. О-о кудай, бу быларла калыражар деп турала, тос керегимди ундып салтырым не. Жок, бу былар качан бирде менин бажыма суу уары арткан туру. Акыр, барып Жалмаштайды бедрейтем. Көрзөн, мени карган дейле, кача бергенин. *(Барды.)*

Марес. Бүгүн кандый жакшы вечер болды! Жаантайын, жаантайын мындый болотон болзо...

Курданай. Болор, Марес, сенин жүрүмүң жангы ла башталат...

Марес. А слердин жүрүмүңер?

Курданай. Менин база...

Марес. Жүрүм — ол сүрекей жаан ырыс, андый ба?

Курданай. Чын, ол жаан ырыс.

Марес. Слер качан бирде кандый бир кысты сүүдигер бе?

Курданай. Незин жажыгар, сүүгем. Айса болзо, сүүп турум деп санангам. Же чындык сүүш келер деп иженип турум.

Марес. Мен бу жуукта ла бир кижини сүүп турум деп билиндим.

Je кемди сүүгенимди мен кемге де, керек десе слерге де, эмди тургуза айтпазым.

Курданай. Чын. Айтпа. Jүрегинди ченеп көр. Чындык сүүш пе айса тегин ле санаа ба?

Марес. Менин сүүген кижим -- сүрекей жакшы киж. Бастыра телекейде де андый киж жок болгондый.

Курданай. Сүүген кижиге көөркийи качан да болзо ончозынан эн артык деп билдирер. Je, Марес, мынайда жөптөжип алалы. Jүрегин-ди база катап жазап шиндеп көр. Ол чындык сүүш болзо, ол тушта сүүген кижиге жартын айт.

Марес. Мен айдарым. Чын-чикезин айдарым.

Санабас ла Jалмаштай кирдилер.

Санабас (*Jалмаштайга.*) Сен анда бијелеп турзан, мен кожо се-кирип жүрөтөм бе? Калганчы танса-манса дешкилейт. Оны бијелебезен, эрте берер деер бе...

Jалмаштай. Кандый жакшы танцевать эдип тургам...

Курданай ла Санабас туура туруп, танкы тарткылап, куучындажадылар.

Марес. Ол мени сүүп жаткан ошкош.

Jалмаштай. Кем?

Марес. Ол. Не, билбезинг бе? (*Араай.*) Курданай Салымович. Бу жангы ла мен ого ончо жартын айдардан айас калдым.

Jалмаштай. Сен оны сүүп турун ба?

Марес. Jүс жылга улай сүүп жадым. (*Энчигип болбой, жангыскан танцевать эдип.*) Сүүп жадым! Сүүп жадым!

Санабас (*качан ок мында*). Кемди, балам, айдып бер!

Марес (*кемзингенин жажырага Санабастын жаагын окшоп*). Он-чогорды, слерди, жүрүмди!

Санабас (*Курданайга*). Окшош десе окшош!

Jелеш ле Санат кирдилер.

Санабас. База ла агрегат керегинде куучын болды ба?

Санат. Jастырдыгар, өрөкөн. Келер той керегинде куучын болгон.

Санабас. Кемнинг тойы керегинде?

Jелеш. Санат ла бис экүнинг тойыс керегинде.

Санабас. Көк жарамас, бу мен канайып жастырдым не?!

Курданай (*Санабаска*). Уткып турум, нажым!

Санат. Бис качан да болзо чындык нажылар!

Санабас. Бот аларын, агрегат-сагрегат ла болгон, эмди керек тойго једе бертир не. Je Санабаста не болзын -- тойлоор болзо, тойло-бой. Тойлор ло көп болгой.

(*Көжөгө*)

М. БЕДУШЕВ

Сары-Каан

Алтай албатынын «Сары-Каан» деп чөрчөги аайынча бичилген
инсценировка

ОЙНООР УЛУС:

1. Сары-Каан — 55 жашту.
2. Жылкычы — кааннын элчизи, 40 жашту.
3. Кайчы өбөгөн — 68 жашту.
4. Уч жайзан ла кааннын төрт каруулчыгы, кожончы кыстар ла бийечи уулдар.

Керек озогы чакта каан жаңы турган жылдарда өдүп жат. Көжөгө ачылды. Эрин сагалду, соок кептү каан ширеде отуры. Кебис кадаган стенедө карчий-терчий илген кылыш, куйак. Ыдалу эки каруулчык кааннын кийин жагында тым турулар. Полдо, кебистин үстүндө, үч жайзан отуры. Ыраакта кийистин үстүндө кайчы өбөгөн топшуур ойнойт.

Сары-Каан (*маак өдүктү, килин-мандык кийимдү, содон бөрүктү*). Канча албатыны бактырып, кулданган эдим. Эмди карып, күчим де чыкты. Кара жышты албатымды, чымалыдый малымды башкара кижиде чыкпас болор. Канча жылга өштөшкөн Караты-Каанла кабыжатар күчим астады. Уйады жок жеектерге удур барар уулым жок болды. (*Баштапкы жайзанга.*) Сен эптү-жөптү санаанла, курч-чечен сөстөрүңгө меге канча катап болушкан. Бүгүн де болужар турун. Калык-жонды башкарып, канча каандарды мен чилеп бактыра кижиде уктөзимде бар ба?

Жайзан (*кебистин үстүнө жабыланып отуруп алган. Колун жүрегинин алдына салып, каанга мўргүйт*). Санаага тегин жерге бастыртпагар. Карып-артап, күчигер чыкса да, жуулап келген каандардан

слерди айрып алар кал черүгер де, алып баатырыгар да бар. Јер үс-түнде слерди јуулап кирер каан да чыкпас. Кызаар уул бала тапса, албатызын башкаратан киж и ол туру.

С а р ы-К а а н (*күлүмзиренип*). Јастырбадын. (*Экинчи јайзанга.*)
А сен нени айдарың?

Э к и н ч и ј а й з а н г (*мүргүйп*). Онызы чын. Узун куйрук суй салып, алтайаарга бөрү кирбезин, узун јыда тудунып, оштү јуулап кирбезин.

С а р ы-К а а н (*кайчыга*). Чечен сөстү кайчым, нени айдар?

К а й ч ы (*мүргүйп*). Улудан улу кааным, јаш өлөңи саргарбайтан, јайы-кыжы танылбайтан, эдил күүктин үни серибейтен эне-төрөл ал-тайаар элен-чакка эзен-амыр турзын. Јараш бүткен алтайаарга кара бүрүңкүй јабылап кирбезин, алтын чүмдү тайгаарга куу туман јабы-лып түшпезин.

С а р ы-К а а н (*үчинчи јайзанга*). А сен не унчукпайдын, өлөрим-ди билдин бе, өзөримди сестин бе?

У ч и н ч и ј а й з а н г (*мүргүйп*). Көргөн көзимниң оды слер, көксиме толо каным слер. Јаактуга айттырбагар, јарындуга туттурбагар.

С а р ы-К а а н. Айтканыгарга алкыш болзын. (*Пауза.*) Эмди ба-рыгар!

Јайзангар каанга мүргүп, чыктылар. Каруулчыктардың бирүзи кирди.

К а р у у л ч ы к (*мүргүйле*). Түк танышпас малыгарга түмен түктү мал кожуды. Тил ондошпос јоныгарга тилдери башка јон кожуды. Согондый сок јаныс кызыгар балалу болды. Бала болзо, тегин эмес, көкси оның алтын эмтир, көстөри јылдыстый. (*Түргөн бурылып, јүре берди.*)

С а р ы-К а а н (*сүйүнп, ширеезинен түжүйп, ары-бери базат*). Кар-ган бойымды өлүмнен айрып, калык-јонымды баштайтан киж и карын табылган јат. (*Ширеезине ойто барып отурала, эжиктеги эки каруул-чыктын бирүзин колыла јанып кычырат*). Эй, бери бас!

Эки каруулчыгы келип, мүргүйдилер.

С а р ы-К а а н (*баштапкызына*). Кулым Јылкычы кайда, эмди ле келзин.

К а р у у л ч ы г ы. Уктым. (*Мүргүйп, јүре берди.*)

С а р ы-К а а н (*экинчи каруулчыгына*). Меге ачу аракы, аламыр-чикир курсак экелигер. Кожончы кыстар кайда? Кожон-јыргал баш-тазын.

Э к и н ч и к а р у у л ч ы г ы (*мүргүйп*). Уктым, улу кааным. (*Тескер-леп, мүргүйп чыкты.*)

С а р ы-К а а н (*кайчыга*). Санаам јенгилзин, кайла!

К а й ч ы топшуурын согуп, кайлай берди:

Озо, озо, озо чакта,
Отурган улус јок тушта,
Эрте, эрте, эрте үйеде,
Эмдиги бистер јок тушта,
Јер-тенери табышканда,
Кеен чаңкыр алтайда
Тогус сүүри тайгалу,
Тогус кара талайлу,
Тил билишпес јон башкарган,
Тук танышпас мал кабырткан,
Тогузон эки баатырлу,
Тогус түңгей јайзанду,
Одус айры албатылу,
Барбак моштинг төзинде
Алтан эки толукту
Ак череттий өргөдө
Алтын-Чачак абакайлу
Тойбон каан журтап јаткан...

С а р ы-К а а н (*колын јанарда, кайчы токтой берди*). Сен узун чачту кадыт Алтын-Туујы каанды јенгени керегинде айдарга ба?!

К а й ч ы (*мүргүйн*). Албатыдан укканым андый. Артык айдарым јок туру.

С а р ы-К а а н (*каруулчыгына*). Курч үлдү кайда! (*Өрө турды*.)

Каруулчыгы стенедеги үлдүни экилип, тизеленип, берет.

С а р ы-К а а н (*көс-бажын јемирип, үлдүзин ушта тартты*). Өчө-бөсти сен өчөдин, өкпө-буурын ойорым. Базынбасты базындын сен, карган таңма! (*Ичкери басты*.) Бажынг кезип — будыңа саларым. Будынг кезип — бажыңа саларым!

К а й ч ы (*полго јетире мүргүйн*). Эр өлбөскө — эрјине эмес, ат өлбөскө — алтын эмес.

С а р ы-К а а н (*каруулчыктарына*). Бу карган таңманы мынан јоголтыгар!

Каруулчыктар кайчы өбөгөнди сүүртеп чыгарда, Јылкычы кирди.

Јылкычы (*тере тонду, мүргүйле*). Улу кааным, слердин айбыгарды бүдүрерге јердин түбинде Эрликке де, тенеридеги үч Курбустанга да чыгарга белен.

С а р ы-К а а н. Кызым бала тапкан: уул ба, кыс па, барып көрүп кел.

Јылкычы (*мүргүйн*). Уктым, улу кааным. (*Өрө туруп, түрген чыкты*.)

Кааннын курсак белетеечизи табакта эт, аракылу тажуур тургускан кирип келип, мүргүйт. Эжиктеги каруулчыктарынын бирүзи полго кебис јайып, тегерик јабыс стол тургусты. Каан аракы ичип, ажанат. Курсак экелген кижии мүргүйле, јүре берди.

Кыстар кирип, каанга мүргүйдилер.

С а р ы-К а а н (*аракы ичип*). Күўним көдүрилзин, коот-кожонды капшай баштагар.

Кыстар колтуктажып алып, жайканыжып ла жарым үнденип кожондоордо, эки уул бийелейт.

Сары-Каан аракыдан ичип, этти ачаптанып жиирде, кийининде турган каруулчыктарынын бирүзи каанның ийини ажыра билдирбезинен карап, чилекейин ажырат. Экинчиси оны жеңинен кайра тартат. Жылкычы сценанын тууразынан басып келеле, сананып айдат: «Канайдайын? Уул чыккан дезем, Сары-Каан бүдөр, же улус айдып ийзе — бажым кезер». Эмеш сананып турала, каанга барды. Онын кандалып калган көзүн көрүп, коркыганына колы-буды тыркыражып, тиштери тарсылдажат.

С а р ы-К а а н. Кулагым сүүнзин, капшай айтсан, шилемир!

Ж ы л к ы ч ы (*колы тыркыраганына бөрүгүн ычкынып*). Кы-ы-сс!

С а р ы-К а а н. Мен уул деп жадым! (*Эжиктеги эки каруулчыкка*.)

Ол төгүнчи тагманын бажын кезигер!

Кижн өлтүрөөчилер каанга мүргүйлө, малчынын колы-будын күлүй бердилер. Кожончы кыстар ла уулар коркыганына тескерлеп, стенеге жаба тура бердилер. Бу ла өйдө кааннын бажына бөднө отурды.

С а р ы-К а а н (*Жылкычыга кыйгырды*). Бөднөнн капшай тут!

Кижн өлтүрөөчилер Жылкычынын колы-будын буулаган бууны чечтилер. Жылкычы бөднөнн тударга колын чөйдн.

С а р ы-К а а н (*эзиригине каткырат*). Бу сенин тенегинди! Учар кушты колло тудуп жүргенин кайдан көргөн? Ол темир топпокло соксон.

Жылкычы топпокты өрө көдүрүп, Сары-Кааннын бажына согордо, онызы ширеезинен антарылды. Жылкычы коркыганына сиркирейт. Каруулчыктардын бирүзи эки колын тарбайткан, көстөри жалтыражып, Жылкычыга чурап барган.

Б а ш т а п к ы к а р у у л ч ы к. Кудайга түнгөй каанысты өлтүргөн тере тонду тербезен, бажын чачылтарым. (*Улдүзүн уштып чабарда, Жылкычы жыгылды*.)

К а р у у л ч ы к (*кирип, эжиктин жанындагы экинчи каруулчыкка*). Улу кааныстын тогузон башка тилдү түмөн албатызын, кал черүзүн ле алып-баатырларын жуузын деп жарлагар. (*Жылкычы жаар көргүзүп*.) Бу ийтти мынан жыт жок эдигер!

К а р у у л ч ы к т а р. Уктыс! (*Кижини сүйүртей бердилер*.)

Ж а й з а н (*кааннын жанына тизеленип отуруп, кородойт*). Тере тонду тербезен улудан улу каанысты өлтүргөн учун, тил билишпес түмөн албатыны тогузон жылга кыйнап, көстөринин жаштары терең талайлар болгончо төктирерис. Атту жүргендер — жойу базар, жойу жүргендери — сыңар бутту артар. (*Көзинин жажын жеңинин учыла арчийт*.)

(*Көжөгө*)

Кере бичик¹

(ЧЫН БОЛГОН УЧУРАЛДАН АЛГАН КУУЧЫН)

Түндө Актөш атыланып үрүп ле чыгарда, айылга кем де кире конгон. Жаңырткы орында жаткан Бөрсө жуурканын ача тарты:

— Кем бу?

— Жакшылар, тегин ле айылчы кижиге эдим... — деп, кирген кижиге унчугала, киймык жогынан туруп калды. Тышкары ийт бир де токуназы жогынан кемди де торсуктап турат. Эрмек угулат. Олор жаңыс кижиге эмезин Бөрсө сезип, төжөгинен түжеле, өчүп калган оттын турундарын коскоруп ийди.

Бу түймөндү жылдарда ары-бери өдүп турган тоскын-качкын улустын каршу кылыктарын Бөрсө билетен. Онын да учун ичинде коркынып, артык эрмек айтпастан күлгө көмүп салган турунды кодоро тартала, учындагы кызара көрүнүп турган косты үрүп, от салат.

От жалбырт эдерде, Бөрсө кайра кылчайып көрөрдө, ого уулап алган мылтыктын оозы көрүндү. Бөрсө өбөгөн коркыганына эди-канына соок жайыла берди.

— Айылында артык кижиге бар ба?

— Ж-жо-ок. Балдарым ла бойым — деп айдала, өрө туруп келерде, эжиктен база эки кижиге кире конды. Экилези бешадарлу.

— Отур! — деп, кире конгон кижинин бирүзиге кизирт этти. — Актар кайда? Качан болды? Кайда барды?

— Бистин жерде бир де кижиге болбогон. Актар да, кызылдар да билбейтенис — деп унчугала, Бөрсө ойто ло оттын жанына отура берди.

— Төгүндөбө, кара көрмөс! Ол эмезе кызылдар кайда, айт! Айтпас болзон, бу! — деп, табылгы сапту камчызыла Бөрсөнүн жүзине арай ла тийдирбей түртүрүп турды.

¹ Совет жан учун тартышкандардын жүрүмүнөн.

Ол кышкырып турган казак,¹ байла, бийи болгодый. Онын жакыл-тазыла жаңыртыктардын алды-ўстин, орыннын алдынан бери ончозын тинтип ийдилер. Бөрсөнниң аң адатан шыйралу кырлузын алып алдылар. Анайып турганча, тышкартынан база экўзи кире конды. Бийи унчукпай олор жаар кылайып көрөрдө, «Эш неме жок!» — дештилер.

— Якшы көрдөөр бө?

— Якшы көргөнис. Койлоры ла көп эмтир.

— Бир-эки жоон ириктен тудуп келгилеер.

Ого-бого жеткелекте, отты айландыра кандый да санабаган, сакыбаган сан башка улус жуула берди. Бөрсөнниң бала-барказын жаткан жеринен, бойын десе отурган жеринен кыймыктатпай, бойлоры ла иштендилер. Аракы азатан ай-кара казанга эки ириктин эдин керте соголо, тўлўп ийдилер. Казандагы эт кайнап чыкпаганча шылу токтободы. Актардан баштайла, кызылдарга жетти, Алтын-Көлдөн баштайла, Арагол-Оозына токтоды. Бойлоры та не улус болгон, тоны-кебинде жамы да жок, же керектин аайынан сезип отурганда, кызылдар ла эмес ошкош.

— Актар ла кызылдардын аайын билбей турган болзон, армакчыдагы адынды ээрте. Кача берерим деп калас жерге иженбе, айылындагы балдарыңды санан... — деп, байагы ла шылап турган кайракан кыйгырды.

Керектин коомойтып браатканын Бөрсө билип алды, же кайда барар. «Балдарым өлгөнчө, бойым өлөйин» — деп, бандиттерге айдаып алала, Паспарты ашты. Жолой браадып көрөр болзо, олор он жети кижиге болгон, ончозы атту, бешадарлу. Паспартыда Саны-Петрдин айылына жол баштап жетирер эдип некелте болгон. Саны-Петр өбөгөнди анаарыгы жаткан албаты Оможнак дежетен. Ол ненин учун андый десе, Саны-Петр өбөгөн Язарлардын эң жааны эмес те болзо, алдында жайзаңнын болушчызы эдип тудулган кижиге болгон. Онын учун орустап помощник деген сөсти улус жетире адап болбой, оможнак деп адап алган.

Боом-Артын өдўп ле келгилеерде, Тытту-Кемнинг оозындагы Саны-Петр өбөгөнниң айылынын ыжы, эртен турагы ару кейге чанкыр таалыйма кеберлў, өзөкти өрө чөйилип турганы көрўне берди. Озолодо эки уулды ийди. Олордын бирўзи айылга кирди, экинчиси тышкары артты. Удаган жок тышкарызы колыла жаңып ийерде, арткандары жолды өрө сыр желишле жеде конуп келдилер.

Саны-Петр өбөгөн үйде болгон. Оны да көп куучын жогынан бойлорыла кожо алып алала, ойто төмөн алдыра ууландылар. «Оможнак өбөгөнди кожуп алганда, мени, байла, жандыраар болбой» — деп, карандыра иженип, Бөрсө бийдең суранды:

— Же, өрөкөн, слердин некелтегерди бүдүрип салдым. Мени, байла, божодор болбойыгар?

¹ Казак деп теленеттер алдында орус кижини адайткан.

— Көрзөн күлүкти, кандый макалу — деп каткырат. — Алтын-Көлгө жетпегенче кайра бурылыш жок, өбөгөн.

1920—21 жылдарда Алтай жеринде ле Чуй ичинде көп жуулар болгон. Ол жууларда оодо соктырган бандалардын учы-кыйузы жер ле сайын чачылып барган. Чибитте Кызыл Черүнийн заставазы төзөлгөн, олордын бир отряды Арагол-Оозында туруп жат. Чолушманнын ичин Манеевтин бандиттери бийлеп турган. Коммуна божогон. Бу мындый айалганы ончо жанынан шүүп көрөлө, Бөрсө өбөгөн актардын колына киргенин эмди жарт билип алды.

Чындап та, бу кайракандар гран ажарга Чибитти өдүп болбой салала, Кадриннийн тайгазын ажып, Кара-Кујурдын ичин төмөн түшкөн эмтир. Жолой келип жадала, Улаган ичин өрө барар жолдо Кызыл Черүнийн отряды турганын сезип ийген. Эмди Башкушты төмөн барып жаткан эмтир. Же Башкуштын ичин төмөн түжетен жол жок болгонын олор база билер. Андый да болзо, жербойынын анчыларынан, албан-күчле де болзо, кожуп алала, олорго жол баштадып барарына иженген эмтир.

Арынду, Турлу деген жерлерге једип, анда журтап јаткан Чүгреш ле Данийла деген Бөрсөннн эки карындажын база албанла кожуп алгандар. Көрөр болзо, бу бандиттердин колына, өскө улустаң башка, Будычак өбөгөнннн үч уулы кирип калган эмтир. Бандиттер Адак-Кара сууга јетти. Мында Бөрсө баштаган уулдардын адазы Будычак өбөгөн журтап јаткан. Бу капчалдын ичиндеги турган сок јангыс айылга келген бандиттер бойлорынын табынча баш билинип, Будычак өбөгөнннн койлорын блаап сойгылап, азык-түлүк эдип артынып алала, јүре бердилер.

Бандиттердин јакарузы кату болгон. «Артык эрмек чыгарган кижиге килемји јок, бүткүл билезиле кырып саларыс» — дешкен. Же бандиттердин көзинче эрмектежер арга јок то болгон болзо, атанып тура, Бөрсө лө Будычак өбөгөнннн көстөри чокум табарышкан. Бөрсө адазынын көзинен онын карыгып турганын иле таныган. Онын учун ол «меге ижен» деп айткандый, көзиле имдеп, адазына билдиртип салган.

Мынан ары Чолушманнын ичине једип түшпегенче ан-куштан өскө тынду неме туштабас јер. Жолды Саны-Петр өбөгөн баштап барды. Коркушту капчал јерлерди аттарынан түжүп алала, арай ла өткилеп турат. Анчы уулдар айры-тейри эрмек јогынан, олордын айтканынан чыкпай јакшы иштенип турганы актардын бийин сүүндирет. Эки конок јоруктын кийининде, ээн тайганын кобы-јигине иженип, эки конок амыраар тыштаныш јарлалды. Бу амырашта уулдардын адыжын көрөр болуп, актардын бийи бешадарла таңма аттырды. Теленет уулдардын бирүзи де таңманы ойо адып болбоды. Саны-Петр дезе торт ло көк тенери јаар адып ийди. Мындый адыш керегинде ол јардын кечире камчы алган. Учунда Бөрсө атты. Уч ок — үчүлези ойо.

— Бот канайып адар керек, көрдөөр бб? — деп, актардын бийи Бөрсөни мактайт. — Акыр, бу уулдар жондонып турган болбозын, олордын мылтыктарыла таңманы адып көрзөн — деп, Саны-Петрдин аткан бешадарын Бөрсөгө алып берди.

Бөрсө кол бажына уулай тудала, адарда, таңманы ойо тийди. Экинчизиле — ойо, үчинчизиле — ойо, анайып бастыра мылтыктарыла бирден адарда ончозы таңманы ойо тийген.

— Көрзөн, кара кускундарды, мениле чөнежип тургандарын. Нука. Чүңгреш, ат! Онын кийининче сен, онын кийининче сен — деп, бастыразын стройго тургузала, катап аттырды.

Чүңгреш — ойо, Даныйла — ойо, арткандары да ойо аткандар, жаңыс ла Саны-Петр жастыра атты. Ол алдында жаан да жамылу жүрген болзо, коркынчагы сүрекей кижиге болгон. Онын да учун сыркырап туруп, жастыра алып турган болгодый.

Бу күннөн ала Бөрсө актардын бүдүмчизине кирген. Ол ло түнде Бөрсөни каруулда турар эдип жөп берилген. Казандый көө-кара түн капчалдын ичин бүркеп ийди, кату жорукка арып-чылаган улус өлгөнлө түңгей уйуктап калдылар. Улкер жылдыс тегери тазине бийиктеп ле келерде, Бөрсө карындаштарын, Чүңгреш ле Даныйланы, араайынан ойгозып алды. Онын кийининде казанкаптагы патрондорды койындарына толтыра уруп алала, качып жүрө бердилер.

Карындаштардын жааны — Бөрсө. Ол шак мынайда эдетен керекти ажындыра шүүнип алган. Онын учун бу карагуй түнде нени эдетенин ол сүрекей жарт билип турган. Карындаштарын баштап алала, келген жолло кайра барган. Бир жарым беристе кирези жерде манакай ошкош сүрекей эптү төпсөң бар болгон эмтир, ол жерден өзөктөгү улус амырап жаткан тегерик ак жер түште иле көрүнүп турар. Шак бу төпсөңгө жедип чыгала, Бөрсө Даныйлага жакылта берди:

— Сен эмди ле тургуза барала, Арагол-Оозындагы заставага жет. Анда красноармеецтер бар. Олорды тургуза ла биске болужарга экел. Онон башка бу акбандиттерди бис Чолушманга жетирип барзабыс, бойыска да, албатыга да жаан килинчек болор. Жолой бир де айылга кирбе. Адак-Карасууга жеделе, аданнын жер-өлө адын минип ал. Ол аттын турган жерин бойын билерин. Коркобыга жетсен, Буурыл-Абаанын кызыл-буурыл ады армакчыда турар. Аданнын адын солый армакчылап салала, буурыл атты минип, онон ары мантат. Паспарты өрбө барба, Тонлактап ажала, Араголдын ичин төмөн түжө берерин. Жарт па?

— Жарт.

— Же, жүгүр. Соңзун энирде красноармеецтер мында болор учурлу. Бис экү мында ла сакыырыс.

Бөрсө лө Чүңгреш алакандый акты ала көстин чогынан бир де эмеш божотподылар. Жер жарып, таң аткан кийининде бандиттер өзөктөгү акта, колододогы адару чылап, каймыража берди.

— Табылап шыка, анаар ла атпа — деп, Бөрсө Чүңреш карындажын жакып турды. — Мен озо ло баштап казакты адарым.

Узун сынду казак патронду артынчакты алып ла жүрерде, мылтыктыг табыжы капчалдың ичин торгултып ийди. Казак, ол ло јерине сырайа када берген чилеп, көңкөрө жыгыла берди.

— Алзанг эмди кара көрмөстөң — деп, Бөрсө макатып эрмектенди.

Жыгыла берген бийин эки-үч бандит жүгүргөнче келип ала койордо, тепсендеги уулдардың мылтыктары база ла јыңкылдажа берди. Казакты сүүртеп, алыс јер төмөн жүре бердилер, је казактын ордына база бир бандит жыгылып калды.

Эки карындаш бандиттердин барар јолын кезе тозуп алала, кере түжиле адышты. Адыш бүрүңкүй түн киргенче токунабаган. Бир ле канча бандит жыгылган ла шыркалаткан. Түн кире берген. Бөрсө лө Чүңреш сок јаныс орук јолды туй корум таштар чоғоло, бандиттер ого једип келзе, үсти төмөн көчкөлөдип ийдер болуп, белетеп алдылар. Је бу түн табыш јогынан, амыр өтти. Эртезинде бандиттер тозуда отурган эки уулды өлтүрер болуп сүрекей аңдашкандар, је уулдар таштардың ортозына јажынып алала, нөкөрлөри келерин сакыгандар.

Болуш ол күн түнде келген. Уч коноктың туркунына бу ыраактагы Башкуштын капчалында тоозы көп эмес те болзо, тоскын бандиттер ле јуу болгон. Учында бандиттерди јенип, Кызыл Черүний отряды Паспартынын уулдарыла кожо јанып келген. Бандиттерди оодо согорына јакшы болуш јетиргени учун Будычактын үч уулына красноармеецтердин командири кере бичик јазап берген.

* * *

Уч карындаш колхоз төзөлөрдөң лө ала колхозко кирип, иштеңкей колхозчылар болгон. Је арчаланду одус јети јылда коп јетирү бололо. оморды отургузып салган. Шылу тужунда оморды бандит болгон деп бурулагандар. Мындый кату буруга кирген улуска кере болор кижи табылбаганынан улам Бөрсө лө Чүңреш айдуга жүре бергендер. Омор кере бичикти ту качан јылыйтып салган. Јаныс ла Даныйла кере бичикти алып жүргенинин аргазында айдудан кыйыжып калган. Данил Ильич Крюков төрөл колхозында иштеп, јетен јажын ажыра жүреле, былтыр јайгыда јада калды. Уч карындаштын уулдары ла кыстары эмди Карл Маркстың адыла адалган колхозто атту-чуулу малчылар, механизаторлор ло ак-чек иштү колхозчылар болуп иштегилейт.

Туулу Алтайда революционный движение канайып төзөлгөн керегинде

Алтай албаты, орооныстың көп тоолу өскө дө албатылары чылап, кыска исторический өйдүн туркунына, бир үйе улустың жүрөп жүрүмүнө де ас өйдүн туркунына, түрөгидең, бичик билбезинен үредүгө, культурага једип алганы — ол јангыс ла социализмнің јенүзинин шылтузы, КПСС-тин ленинский национальный политиказының ла улу орус албатының акту санаазынан јетирген болужының шылтузы.

Туулу Алтайга революционный шүүлтелер кайдан келгени, революционный тартыжу канайда төзөлгөн керегинде сурак јаан да учурлу болзо, је эмдиге јетире ол јакшы шинделбеген деп айдарга јараар. Архивтердең табылган материалдар аайынча болзо, ол керектер өткөн чактын калганчы онјылдыгында башталган. Онызына, бир јанынан, Алтайда ол өйгө јууктай төзөлгөн социально-экономический ле политический айалгалар, экинчи јанынан, политический айдуул ла Россияның европейский бөлүгинен көп тоолу крестьяндар Сибирьге көчүп келгени јомөлтөзин јетиргендер.

Революционный шүүлтелерди калык-јонның ортозында элден озо таркаткан, революционный движениениң баштапкы алтамдарын төзөгөн улус орус общественоньг озочыл санаалу улузы болгон.

1756 јылда Орус государствого бойының күүн-табыла кирип, алтай албаты жүрүм-салымын улу орус албатының салымыла јажын-чакка бириктирди. Ишкүчиле јаткан орус ла алтай улус көп јылдардың туркунына экономика ла культура јанынан колбожып, бой-бойына јууктап, антыгарлу најылар болуп калган. Орус албаты революциядан озо до болгон өйдө алтай улусты хозяйствоньг јангы кеберлерине (јерди салдала сүрерине, маала саларына, куш азыраарына, адару тударына ла оноң до өскөзине), јадын-јүрүмнің тапту бийик культуразына (печкелү тура тударына, мылчага кирерине ле оноң до өскөзине) үреткен. Оның бичикчи улузы «Алтай тилдин грамматиказын» (1869 ј.) бичигилеген, алтайларды бичик-биликке үредерин эн баштап төзөгилеген.

Каан жаңы тужунда Туулу Алтай орооннын эн ле ыраак ла сондоп калган аграрный јака јерлеринин бирүзи болгон. Је ын-шын јака јер де болгоны, экономика ла культура јанынан сондогоны да, јорук јүрер аргалардын өзүми сүрекей уйан да болгоны Туулу Алтайды орооннын политический жүрүминен бөлип болбогон. Орус ишмекчилердин јетирген салтарынын шылтузында ишкүчиле јаткан алтайлар бойлорынын кулданаачыларына удурлажа революционный эп-аргала тартыжарына көдүрилип тургандар.

90-чы жылдарда, тартыжунун крестьянский кеберлериле коштой, пролетарский кеберлери табылып келген, темдектезе, экономический стачкалар. Бийский уездте Быстрияскта алтын каскан приисктеги стачка ишмекчилердин төзөмөлдү эн баштапкы революционный выступленийлеринин бирүзи болгон. Приискти кааннын билези ээлеген. Ишмекчилердин жадын-жүрүминин ле ижинин айалгалары коркушту коомой болгон, администрация улусты штрафтап, башбилинип өскө дө кылыктар кылынган. Бу ончозы классовой тартыжуга баштаганы јолду.

1894 жылда 13 февральда стачка јарлайла, ишмекчилер онын алдында көндөлөн лө көдүрилип туратан тартыжузынан чокум амаду, некелтелер тургузып турган тартыжуга көчкөндөр. Воскресен күн болгон, онон улам ишмекчилер ишке чыгарынан мойнон ийгендер. Онын учун оморды ээлери штрафтаган. Анайдарда, омор стачка баштап, иштеер күнди кыскартсын, иштин нормаларын јабызатсын, ишти шинжүлөп турган кижини туура этсин деп некеп тура бергендер.

Стачканы Карпов Алексей деп алтай кизи башкарган. Јажи јаан эмес те болзо (ол 23 јашту болгон), Алексей јалтанбас, јака баспас кизи болгон. Бий-ээлери Карповты тудуп отургузарга канча ла катап ченешкен, је ишмекчилер онын адаанын алган шылтузында ол јайымда арткан. Стачка 24 күн болгон. 8 мартта оны туй баскандар. Карпов Алексейди ле тартыжу јанынан онын 6 нөкөрин түрмеде отурар эдип јаргылагандар, 69 ишмекчи ижинен јайладылан. Каан жаңы озочыл санаалу ишмекчилерди орооннын төс промышленный да јерлеринде, јака да јерлеринде кату-казыр истеген.

Быстриясктагы приисктин ишмекчилеринин стачказы төзөмөлдү болгон; оны туй баскылаган да болзо, ол калас өтпөди: ишмекчилердин некелтелеринин бир кезегин јеткилдеерге келишкен. Ол стачка ишмекчилерди мынан ары өткүретен тартыжузында онон чуқ, бирлик болорына үретти.

Ишмекчилердин ле крестьяндардын классовой тартыжузын марксистский үредүле јепсенген революционный партия башкарау учурлу болгон. Алтайда марксизмди калык-јоннын ортозына таркадары, марксистский группалар төзөлөри 19 чактын учы јаар башталган. 1899 жылда Барнаулда «Ишмекчи социал-демократический группа» баштапкы ла катап төзөлгөн.

Алтайда партийный организацияларды төзөөринде, социал-демократический движениени өскүреринде РСДРП-нин II съездинин учуры сүрөөн жаан болгон. Ол съезде, чынын айтса, телекей үстүндө жаңы бүдүмдү эң баштапкы революционный партия, ленинский большевистский партия, төзөлгөн. Съездтин шүүлтөлери ороон ичине, ол тоодо Алтайга да, түргөн-түкөй таркап тура берген.

Буржуазно-демократический революция башталар өйгө жууктай Барнаулда бир канча андый группалар төзөлип, 1905 жылдын август айында социал-демократический организацияга бириктирилген.

РСДРП-нин группазы Бийск те городто төзөлгөн. Барнаулдагы организацияны ээчий ол эң ле жааны, эң ле эрчимдүзи болгон. Группа көп тоолу листовкалар чыгарып, калык-жоннын ортозына таркадып турган. Ноябрь ла декабрь айларда Алтайский округта журт жерлердин яр-маркалары болгондо, листовкаларды анаар экелип, крестьяндарга көптөн берип туратандар. Андый листовкаларды орус-япон жуудан жаңылаган солдаттар да экелгилейтен. Алтайский округтын начальнигинин ижин бүдүргөн кизи 1906 жылда 4 марта кааннын Кабинединин управляющийине мынайда жетирип турган: «Бийскте албаты ортозына бастыразы 100 муннан ажыра листовкалар таркадылган... Листовкалардын чокум-жарт тили... албатыны тартыжуга баштаган...»

РСДРП-нин Бийсктеги группазынын листовкалары уездтин туулу ла талазына жетирилген. Темдектеп айтса, 1906 жылда 16 апрельде Томский губерниянын губернаторына ийген жажытту жетирузунде Бийский уездтин исправниги Ондой журтта бир кижинин айылынан «Где правда?» («Чын кайда?») ла «Народовластие» («Албатынын жаңы») деген эки листовка табылганы керегинде айдып турган. Айла баштапкы листовка Бийскте не-неме садып алар тушта колго учураган, экинчизи дезе Улалу журттан аткарылган болтыр.

Орооннын төс промышленный жерлеринде революционный движениин экинделип табылган толкулары, тын түргөн эмес те болзо, Туулу Алтайга да једип турган. 1905—1907 жылдарда болгон баштапкы буржуазно-демократический революциянын салтары шылтузында Туулу Алтайда, бастыра Алтайский округта чылап ок, крестьяндардын түймеендери өткөн. Анчадала тын тартыжу агаш учун башталган. Алтайдын агашту сүрөөн элбек жерлерин Кабинет ээлеген. Крестьяндарга агаш құрекей ас ла једерге куч жерлерде берилген. Бу өйдө лесничийлер жүзүн-базын буудактар эдип, албанла карын бердирип ле оной до өскө јаман кылыктар кылынып туратан.

1906 жылда 2 январьда Улалу журттын улузы оромдорго чыгып, Кабинеттин Бийский лесной имениезинин управляющийинин болушчызын Борзенконы арадап алала, топпоктоп салган. Полицейский жаңдар Ула-лунын улузынын түймеенин токтодып болбой салала, «онын учун нени де этпей тургандар», Улалунын становой приставы дезе «бойын оору

мен деп жарлаган». «Бийский уездтеги движение жанга удурлажа өткүргөн революционный восстание аайлу» — деп, 1906 жылда 4 марттагы ок жетирүдө айдылат. Крестьяндар бойынын табыла Кабинеттин агажын кезип, тартып тургандар. Ол агашты олордон блаап аларга ченешкилеерде, олор удурлажып, кезик жерлерде колында мылтык-жепселдү де туруп чыккандар.

Алтайдагы крестьяндардын тыгып келген тартыжузы кааннын башкарузын да чочыткан. 1907 жылдын январь айында Бийский уезд «сырангай тыг каруулдын» айалгазында деп жарлалды. Ичбойындагы керектердин министри Столыпин Томский губерниянын управляющийине жажытту мындый телеграмма ийген: «Бийский уездте черүлердин болужыла тургуза ла эрчимдү керектер өткүрзин. Чек жана баспай турушсын, движениени мылтык-жепселдин күчиле туй бассын».

Алтайдагы крестьяндарды ойто колго тудуп аларга, казактардын карательный отрядтары ла «охотниктер» (кулактардын дружиналары) аткарылган. 1905—1907 жылдардагы революция тужунда крестьяндардын движениези жеңдирткен де болзо, алтай деремнедеги улус политический тартыжуга көдүрилеринде онын учуры жаан болгон, ол ишкүчиле жаткандарды байлардын бийлежине удурлажа оног ары канайып тартыжарына уреткен.

Көчүп келген орус крестьяндардын озочыл улузы агитационно-жартамал иш өткүрип, Туулу Алтайдын ишкүчиле жаткандарынын революционный күүн-санаазы тыгырына жөмөлтөзин жетирген.

Баштапкы революциянын кийининде Алтайга база жагы улус көчүп келген. Ишмекчилердин ле крестьяндардыг революционный тартыжузы элбегенинен чочыйла, кааннын башкарузы эрик жокто «жагы аграрный политиканын» жолына кирген. Столыпиннин аграрный реформазы аайынча кажы ла крестьянин общинадан чыгып, бойынын жерин тагынан ээлеп эмезе оны садып ийер праволу боло берген. Сибирь жаар көчүп барары жайым деп жарлайла, кааннын башкарузы онызын ончо аргаларла жөмөп турган. В. И. Лениннин жартап айтканыла болзо, крестьяндарды өскө жерлерге көчүргенин помещиктер «клапанды ачканы», Россиянын төс жеринде аграрный жөпсинишпестерди «мокотконы» деп бодоп тургандар. 1907—1909 жылдардын кажызында ла Алтайский округка 250 мун кире улус көчүп келетен. Туулу Алтайдын түндүк жерлеринде 1910—1911 жылдарда жагы көчүп келгендердин бир канча журттары төзөлгөн: Сугул, Богородский, Тырга, Удаловка, Дмитриевка, Гусевский, Озеро-Куреево ло оног до өскөлөри.

Көчүп келген орус крестьяндардын кезиктери Россиядагы помещиктерге ле капиталисттерге удурлажа классовый тартыжу өткүрип, кааннын башкарузына истеткен революционный ченемелдү улус болгон. Темдектеп айтса, Озеро-Куреевого ло эбиреде турган журттарга (эмдиги Турачак аймакка) көчүп келгендердин ортозында А. Ф. Угро-

вицкий, П. М. Герус, В. И. Якушев ле оноң до ӱскӱлӱри болгондор. Кийининде олоҗ восстаниени башкарып, карательдерге кыйнаттырып ӱлтӱрткендер. 1918 жылдын ноябрь айында Озеро-Куреевоныҗ крестьяндары Советтердин јанын орныктыраы учун ла Сибирьде ак гвардеецтердин башкарузына удурлажа восстание кӱдӱргилеген. Тӱймеенде турушканы учун Сибирь јаар айдаткан Павел Матвеевич Герустыҗ паспортында «тӱймеечи» деп темдек бар болгон.

Политический јанынаҗ азыйда ӱскӱ јерге айдаткандардын ортозынаҗ бир канча кижѝ Успенский, Ыныргинский ле Паспаульский волостьтордо јаткан. Ждановский деп поселоктыҗ кижѝзи Т. Т. Волков Новгородский губернияда шил эдер заводтогы забастовкаларда турушканы учун каанныҗ полициясына истеткен. 1909 жылда билезиле кожо арга јокто Иркутский губернияга кӱчӱп барган. Полиция оны анда да истеп тура берерде, Туулу Алтайга кӱчӱп келген. Волков Туулу Алтайда «Свободный труд» («Јайым иш») деп эн баштапкы јуртхозјайыштенный коммунаны тӱзӱгӱндӱрдин бирӱзи болгон. 1920 жылдын јайында оны контрреволюционерлер тӱйказынаҗ ӱлтӱрип койгондор. Нарымдагы айлуулдын кийининде 1917 жылда май айда Сугул јуртка А. А. Перчик кӱчӱп келген. 1919 жылдын декабрь айында Совет јанды ойто орныктырап тушта ол волревкомныҗ председателине, оноҗ РКП(б)-ниҗ волостной партийный комитединиҗ качысына тудулган.

Јокту орус крестьяндар ла батрактар бойлорыныҗ јутпа-кулактарына удурлажа тартыжып, бу тартыжуга алтай батрактарды тартып алып, олоҗдын классовой кӱрӱм-шӱӱлтезин элбедип тургандар. Ишкӱчиле јаткан алтайлар јербойындагы да кулданаачыларды — байларды, јайзандарды, камдарды, анайда ок каанныҗ чиновниктерин, којойымдарды, кулактарды, абыстарды ла классовой јанынаҗ јаман кӱрӱргӱ ӱренгендер.

Революционный шӱӱлтелерди Туулу Алтайда таркадарында Бийск городтыҗ ишмекчилериниҗ учуры сӱреен јаан болгон. РСДРП-ниҗ Бийсктеги организациясы уездтин јурттарына, листовкалардан башка, бойлорыныҗ агитаторлорын ийгилеп турган. Туулу Алтайдын јурттарына ла ӱзӱктӱрине келгилеп турган слесарьлардын, плотниктердин ле оноҗ до ӱскӱ устардын ортозында Бийсктеги организацияныҗ јакылталарын да бӱдӱрген улус болгон.

Баштапкы телекейлик јууныҗ алдында РСДРП-ниҗ Бийсктеги группазы кӱп тоолу јурттарла колбу тургузып алган. Шебакин јуртта јажытту ишти јербойындагы крестьянин-батрак Василий Иванович Плетнев башкарган. 1909 жылда ол каанныҗ черӱзине барып, большевиктерле јуук танышкан. Черӱдеҗ јанып келеле, ол РСДРП-ниҗ Бийсктеги группазыла бек колбу тургузып алган. РСДРП-ниҗ группазыныҗ бюросыныҗ азыйдагы члени, Бийский совдептин эн баштапкы председатели З. Я. Двойных Бийсктеги организацияныҗ деремнеде

өткүргөн ижи керегинде мынайда эске алынып бичийт: «Плетнев, Сафонов, Похазников ло өскө дө крестьяндар ажыра бис жоктулардын ортозында ижисти өткүргенис». В. И. Плетнев 1917 жылда большевистский партияга кирген, Шебалинский совдептинг төзөөчизи ле эн баштапкы председатели, Кызыл гвардиянын отрядынын жалтанбас командири болгон.

Баштапкы телекейлик жуунын алдында Туулу Алтайдын көп тоолу жаан журттарында революционный күүн-санаалу агитаторлор иштеген. Ондойдо агитационный ишти Петр Иванович Елистратов өткүргөн. Ол слесарь ла мылтык жазаар жакшы ус болгон, жербойындагы улустын ортозында тоомыда жүргөн. Көстөн көскө өткүргөн куучындарда онын ажарынып айткан сөстөри жоктулардын санаазына терең томулып, олорды келер өй керегинде санандырып туратан. Азыйдагы батрак И. И. Тетерников 1912 жылда болгон керектер керегинде мынайда куучындайт: «Мен ого (Елистратовко) бир учурал керегинде, офицер солдатты сокконы керегинде, куучындап бергем. Елистратов менин куучынымды учына жетире угала, очказы өткүрө мен жаар топ көрүп, мынайда айтты: «Сенийинче кандый деп турун, ишкүчиле жаткан албатыны анайып кыйнагылаганда, каанның законы жолду ба, жок по? Көстөн көскө айткажын, саат-маат жоктон эптү өй келзе ле, ишмекчи класс каанның жангын антарала, жанды бойынын колына алар. Шак ишмекчи класс государствоны башкалар».

Ол менле төрт часка жуук куучындажып, революциянын учурын жартап айдып турган. Мен мынанг озо андый куучындарды укпагам, онын учун айылыма келеле: «Чын ла революция бололо, каанды ширеезиненг антаргылап салар эмеш пе?» — деп санандым. Онызына бүтпегедий арга да жок болгон, ненин учун десе Петр Николаевич кату санаалу, бек күүн-тапту, жакшы үредүлү кижиге болгон, ол калас жерге качан да нени де айтпайтан.

Соңында Елистратов Ондойдо Совет жангы тургузарында эрчимдү турушкан. 1918 жылдын жайында ак чехтер ле ичжанындагы контр-революция Сибирьде түймеен көдүргилеер тушта ол Совет жангын көп тоолу өскө дө ишчилериле кожо туттуртып, кижиге өлтүрөөчи Сатунинге эки катап чыбыктадып, түрмелеткен болгон.

Каан жангы баштапкы телекейлик жууда турушканынан, ишкүчиле жаткандардын айалгазы там коомойтыганынан улам черүде ле тылда революционный кыймыгу кезем тыгый берген. Ол Туулу Алтайга да жайылып барган.

Эмдиги Кан-Оозы, Ондой ло Кош-Агаш аймактардын жеринде баштапкы телекейлик жуунын жылдарында албатынын жаан түймеендери өткөн. Олор неден улам болгон десе, 1916 жылда 25 июньда каанның указы чыккан, ол указ аайынча инородецтерди (орус эмес улусты) фронттын жанындагы тыловой иштерге ийер учурлу болгон.

Алтайлардын түймеендерин каан жангы кату-казыр туй баскан. Албаты-жайымдаачы движениенин башкараачыларын ла агитаторлорды (бастыразы 17 кижини) туткулайла, түрмелеп койгондор. Гран жанында журтап жаткан үч жүс биле улус 1916 жылдын июль айында Монголияга качып барарда, оморды ойто бурылтарга казактардын сотнязы анаар өнөтийин ийилген. Көп улус малы жок артып, чыбыктадып, түрмеледип ле өскө дө кыйын-шыраны көргилеген.

Албатынын түймеендери көндөлөңлө, анайда ок кыска өйгө көдүрилип келип, туй бастыратан да болзо, ишкүчиле жаткан алтайларды политический тартыжуга көдүреринде омордын учуры жаан болгон. Омор орооннын национальный жака жерлеринде революционный күүн-санаалар өзүп турганын керелеген. Алтайлар тыловой иштерде туружып, бойынын политический көрүм-шөүлтезин элбедип, классовый санаазын өскүрип, революционный билгирлер алып тургандар. Онын учун 1917 жылдын жайында ол тыловой иштерден жангылап келерде, омор байларга, кулактарга, миссионерлерге де, анайда ок буржуазный удурум башкарунын жербойындагы жандарына да жарабай турган.

Омордын көп тоолузы сонында Туулу Алтайда Совет жан тургузарында туружып, Кызыл гвардиянын, партизандардын ла ЧОН-нын отрядтарында бойынын күүниле жуулажып тартышкан.

Мыйту журттын кижизи М. С. Актелов 4-чи Горно-конный партизанский полктын жалтанбас жүректү жуучылы, омонг десе чоновец болгон. Албатынын түймеендеринде эрчимдү турушкандардын бирүзи, Шиберты өзөктинг жокту кижизи, Апиятов Чилекей тыловой иштерде эс-мас ла бололо, качып жүре берген. 1918—1919 жылдарда контрреволюция удурум өйгө женү аларда, ол башка укту улусты чагыштырып турган каракорумовецтердин албатыга жарабас политиказына удурлажа агитационный иш өткүрген. Кийининде Ч. Апиятов овязной болгон, ЧОН-нын бөлүктерине жаан болуш жетирип туратан, Советтердин 1-кы областной съездине делегат эдил ле облысполкомнын членине тудулган. Эмди Ч. Апиятов — персональный пенсионер.

Баштапкы телекейлик жуунун жылдарында каан жанду Россияда билдирип келген революционный кызалан 1917 жылдын февраль айында экинчи буржуазно-демократический революцияга көчти. В. И. Лениннин жаркынду-чечен сөстөриле болзо, романовский монархиянын канга, кир-балкашка уймалган абразы кенетийин чалкойто барып түшкен.

Февральский революция болор тужунда Туулу Алтайда, бир жанынан, буржуазно-националистический движение тыгып келген, экинчи жанынанг десе, баштапкы социал-демократический группалар төзөлгөн. Омор 1917 жылдын жайында Алтайское ле Улалу журттарда табылып келген.

Социал-демократический группалардын төзөлгөнн Октябрьский

революциядаг озогы ӱйдӱ алтайлардын общественный јӱрӱминде јаан политический керек болгон.

Туулу Алтайдын ишкӱчиле јаткандарынын революционный движениезинин историясында јаңы ӱй башталган, ол Совет јаң тургузылганыла, социализмнин јенӱзиле божогон.

С. ПАХАЕВ

Бистин' наҗыбыс — Чехословакия

Кремльде съездтердин өргөөзинде советско-чехословацкий наҗылыкка учурлалган митингте карындаштык Чехословацкий Социалистический Республиканын президенти Антонин Новотный эки ороон ортодо там ла тыгып брааткан наҗылыкты уткып, «Советский Союзла үргүлҗиге кожо, качан да өскөртө болбос!» — деп айткан.

Антонин Новотныйдын бу сөстөрүн ол јакшынак, сүрекей солун ороонго јоруктап јүргенис керегинде куучыныска эпиграф эдип аларга јараар. Чехословакияда болгон ойдиг туркунына бис, советский улус, карындаштык наҗылыкты јаантайын сезип турганыс.

Мен эмди Прагада ла Брнодо, Банска-Бистрицада ла Татрыда бистин чех ле словак наҗыларыска өткүрген јылу, ачык-јарык туштажуларысты ла куучындарысты эске алынадым. Ол кандый јакшы, ја-лакай ла күндүчил улус болгон!

Ороон ло онын улустары керегинде айдып тура, болгобой ло олорды бойыннын төрөөн-тугандарына түңей деп бодоп каладын. Андый болоры да јолду. Бистин карындаштыгыс бойыннын тазыл-тамырларыла чактардын түбине өдүп калган ине, ол өштүлерге удурлажа кожо тартыжар тужунда бистин адаларыстын ла энелеристин, агаларыстын ла эјелеристин төккөн каныла бектештирилген. Советский ле чехословацкий коммунисттердин идеяный бирлиги бистин наҗылыгыстын, бистин ороондорыстын ла албатыларыстын карындаштык бирлигининг төзөлгөлөрининг төзөлгөзи болуп јат деп, нөкөр Л. И. Брежнев бистин наҗыларыска учурлалган митингте темдектеп айткан. «Бистин амадуларыс бирлик, бистин салымыс јаңыс, келер ойдөги јадын-јүрүмис јаңыс, бистин албатыларыстын ла партияларыстын бирлигин уйадаткадый ийде јок».

Чехословацкий коммунисттер бойыннын албатызынын ла бастыра јер-телекейдеги коммунисттердин ортозында јаан тоомјыда. Ол ком-

мунистический строителствонунг теориязына ла практиказына бойын-нын жарамыкту жөмөлтөзін јетирип турат. Социализмди ле коммунизмди тѳзѳп бѳдѳреринде Чехословакиянын једип алган једимдери коммунистический партиянын ижиле, онын ороонды чын-чике башкарып турганыла колбулу. Экономический ѳзѳмининг кеми аайынча ЧССР эмди телекейде эн баштапкы јерлердин бирѳзинде туруп јат. Экономический ле культурный ѳзѳминг ончо бѳлѳктеринде бу орооннын сѳреен јаан једимдерин керелеп турган бир кезек тоолорды ла керектерди айдып берейин.

1937 јылда, буржуазный јан турган ѳйдѳ, чехословацкий промышленностьынг продукциязынын кеми јуу алдындагы 1913 јылдын кеминен јѳк ле 36 процентке ашкан болзо, эмдиги ѳйдѳ промышленный продукциянын кеми 1937 јылдагызынан тѳрт јарым катаптаң ажыра ѳскѳн.

Ороон капитализмненг социализмге кѳчѳп барган кыска ѳйдиг туркунына революционный кубулталар деремнеде де болгон. Јурт хозяйствонунг текши продукциязы јуу алдындагы ѳйдѳгизинен 2,5 катапка кѳптѳгѳн. Бойынын арбындузы јанынан Чехословакиянын јурт хозяйствозы телекейде сегизинчи јерде туруп јат.

Ишкѳчиле јаткандардын јадын-јѳрѳмининг кеми бийиктегенин кѳргѳзип турган керектер онон до чокум. Темдектеп айткажын, јуу алдындагы јылдарда ичкен-јиген аш-курсактын калорийнозы кѳнине кижѳ бажына 2545 калория болгон. Эмди ол тоо 3100 калорияга једип калган. ЧССР-де аш-курсак кижѳ бажына Швейцарияда ла США-дагызына тѳней дегедий, је Францияда, Бельгияда, Германиянын Федеративный Республикасында ла Швециядагызынан кѳп келижип јат.

1937 јылда кажы ла ѳчинчи биледе болгон радиоприемник эмди кажы ла биледе бар, кийим јунатан машина ла телевизор — кажы ла экинчи биледе. ѳдѳк кийери јанынан Чехословакия јер-телекейдинг эн озочыл ороондорынын тоозына кирип јат.

Арт-учында, Чехословацкий Социалистический Республикада јадын-јѳрѳмининг кеми там ла бийиктеп турганын албатынын тоозы кѳптѳгѳни керегинде бир кезек кѳргѳзѳлѳр јаркынду керелеп јат. ЧССР — телекейде балдардын ѳлѳми сырагај ас учурайтан ороондордын бирѳзи. 1930—1934 јылдарда јангы чыккан кажы ла бир мунг баладан, бир јажына јетпей туруп, 128 бала ѳлѳтѳн. 1963 јылда ол тоо 22-ге јетире астаган. Улустын јѳрѳр јажы јуу алдындагызынан чик јок кѳптѳп калган: эр улустыйы — 67,2 јашка, ѳй улустыйы дезе — 72,8 јашка јеткен.

Чехословацкий Социалистический Республикадагы јадын-јѳрѳмининг кемин кѳргѳскен бир кезек јетирѳлѳр андый. Социалистический государствонунг турган јирме јылына албаты-јон бойынын творческий ийдекѳчтерин бастыра ишкѳчиле јаткандарга јакшы айалгалар тѳзѳѳрине тусаланган.

Чехословакия 1965 жылда база жаан экономический једимдерге једип алган. Эмдиги өйдө ЧССР-дин бастыра промышленнозында албаты-хозяйствоны план аайынча башкараынын жагы эп-сүмелери тузаланылат.

Фашизмди јенип чыкканынан ала 20 жыл болгонын өткөн жылда Чехословакиянын албатызы ончо албатыларла кожо көдүрингилү темдектеген. ЧССР-ге ол күн эки катап байрам, ненин учун дезе 9 май — ол эг жаан ла жаркынду национальный байрам. Бу күнде советский черүлер немецко-фашистский олјочыларга косколонду согулта эдип, восстаниеге көдүрилип чыккан Праганы јайымдайла, чех ле словак албатыларга германский нацизмге удурлажа алты жылга улай өткүрген тартыжузын јенүлү божодорго болужып бергендер.

Анайып, 9 май чехословак албатыга онын эмдиги өйдөги историязынын башталгазы болуп јат. Јенүнинг күни ого социализмнин јолына кирип аларга арга берген.

Чехословацкий Социалистический Республика Европанын төс јеринде туруп јат. Онын площади 127859 квадратный километр. Күнбадыштаң күнчыгыш јаар ол 767 километрге, түндүктен түштүк јаар 269 километрге чөйилип барган.

Чехословакиянын климады јымжак, өйинде континентальный, јайы јылу, ас јааштарлу болуп јат. Июль айдын орто температурасы 19,5 градус јылу. Кыжы јымжак, ас карлу. Кышкы бүркүк күндерде щүлү карлу јааш себилип турар. Ороон ичинде январь айдын орто температурасы 2—4 градус соок.

Чехословакия — тен праволу эки славян албатынын (чехтердин ле словактардын) государствозы.

1960 жылдын тоолоры аайынча, Чехословакиянын албатызынын тоозы 13,7 миллион кире кижии. Ороондогы албатынын национальный составы мындый: чехтер — 66,2 процент, словактар — 28,2 процент, венгрлер ле оноң до өскө албатылар — 5,6 процент.

Албатынын 50 проценттен көби городтордо јуртап јат. Чехословакияда 20 муннан ажыра кижилү 50 город ло 100 муннан ажыра кижилү 5 город бар.

Бойынын экономический бүдүми јанынан Чехословакия бийик өзүмдү индустриально-аграрный государство болуп јат. Национальный кирелтезинин 67 процентин промышленность берип јат. Телекейлик промышленный производство Чехословакиянын үлүзи 2 процент кирези, бу ок өйдө орооннын јеринин элбегии бастыра кургак јердин 0,1 проценти, албатызы дезе бастыра јер-телекейдеги албатынын 0,5 проценти болуп јат.

Албаты башкарып турган жылдардын туркунына Чехословакиянын промышленный продукциязынын кеми 5 катаптаң ажыра өскөн.

1918 жылга јетире Чехословакия Австро-Венгерский империяга ки-

рип турган. Улу Октябрьский социалистический революциянын јенүзи чех ле словак албатылардын революционный ла национально-јайымданаачы тартыжузы јенүлү божоорына јетиргедий айалгалар төзбдн. Австро-Венгерский империя јайрадылган кийининде 1918 јылда 28 октябрьда кемнен де камааны јок Чехословацкий Республика төзблгн, ол 1938 јылдын 30 сентябрине јетире турган. Англиянын, Франциянын, Германиянын ла Италиянын империалистический бөлүк улустарынын Мюнхенде тургускан јөптөжүзиле Чехословакия Германияга берилген. Онызы учун Гитлердин черүлери СССР-ге табарар учурлу болгон.

Анайып, Чехословакияда фашисттердин олјозынын карачкы өйи башталган. Чехословакиянын албатызы национально-јайымданаачы тартыжуга көдүрилип чыккан. Ороон ичинде партизандардын тартыжузы элбей берген. 1944 јылдын август айында Словакияда партизандардын тартыжузы бастыра словак албатынын восстаниезине көчөлө, чех ле словак албатылардын башталган революциязынын эн јаркынду јозокторынын бирүзи болгон.

1945 јылдын јазында Советский Черүнин ичкерлежи чехословак албатынын национально-јайымданаачы тартыжузынын јенүзине экелген. 5 майда ишкүчиле јаткандардын восстаниези Прага городто башталган. 1945 јылда 9 майда эртен тура Советский Черү јалтанбас табару эделе, Праганы јайымдаган. Праганы јайымдаган күн — 9 май чехословак албатынын национальный байрамы болуп јат.

1948 јылдын февраль айында реакция Чехословакияда ойто буржуазный јан орныктырарга ченешкен. Је ол ченелтеден неме болбогон, албаты јенип чыккан. Албаты демократиянын јангы өйи — социализмди элбеде төзбөр өйи башталган.

1960 јылда 11 июльда Чехословакиянын Национальный јууны орооннын јангы конституциязын бир күүн-санаалу јарадып, ороон ичинде социализмнин јенүзин јарлаган. Ол күннен ала Чехословакия Чехословацкий Социалистический Республика деп адалып тура берген. Јангыс палаталу Национальный јуун Чехословацкий Социалистический Республиканын законодательный јангынын эн бийик органы болуп јат. Государствоны реопубликанын президенти башкарат.

Кандый бир ороонго барып јүрген кижии онон көргөн-укканын элден озо ол орооннын төс јери керегинде айдарынан баштайт, нениг учун дезе орооннын төс јеринде турган эн ле талдама, эн ле јаан учурлу немелер бу албатынын кылык-јангын јакшы билип алар арга берет.

Алтын Прага меге база андый болуп көрүнди. Онын озогы архитектура аайынча тудулган јакшынак памятниктерин өскө јердин туристтери кайкап божобойт. Прагага келеле, олоор Староместный площадьта городской ратушанын јанына токтоп тура бередилен. Бу туранын стезинде јайымдаачыларга быйанду сөстөр бичиген мемориальный доско туруп јат. Мынызы Алтын Праганы гитлеровецтерге јоголтор арга бер-

бей, онын албаты-жонын өлүмнөң аргадаган Советский Черүнийг ат-нерелү жуучылдарына Праганын журт улузынын акту жүректен айткан быйаны болуптыр. Влтаванын жаказында турган бу городто Чехословакиянын улу улузына учурлап кара мраморло туткан пантеон бар эмитир. Бу пантеондо советский геройлорго учурлап аңылу зал жазалган. Бу залда ап-ару шил өткүрө Сталинградтын жери, бронетанковый черүлердин маршалы Рыбалконын скульптуразы, Праганы жайымдаары учун жуу-согушта ат-нерени көргүскөн геройлордын ады-жолы көрүнөт.

Праганын улузы бойынын городын сүреен сүүп ле бийик баалап туратан улус болтыр. Советский Союзтан болуш келбеген болзо, Прага эмдигизиндий качан да болбос эди деп, экскурсоводтор айдат, ненин учун дезе гитлеровецтер городты айландыра миналар тургузала, оны аттыртып салар деп санангандар. Уўле-коногы једип келгенин сезип ийген гитлеровский шилемирлер кижиликтин көзинче база бир јескинчилү кара керек эдерге, јакшынак Алтын Праганы чек јоголтып саларга амадагандар. Ол тушта Праганын албаты-јоны текши көдүрилип чыккан. Ийде-күч те түней эмес болгон. Јүк ле бир канча јүс мылтыкту повстанецтердин отрядтары жуу-јепселле тыгыда јепсенип алган 30 мунга шыдар гитлеровецтерле жуулашкан. Је Праганын миллион тоолу журт улузы повстанецтерге болужып, городто бир ле түнде 2200 баррикада жазаган. Шак ла бу өйдө советский танктар Прагага јүткүп киреле, оны аргадап алгандар. Праганы аргадап алары јанынан шак мындый ат-нерелү керекти эдерине бистинг черүнийг солдаттарына ла офицерлерине чын ла канатту танктар керек болгон деп айдарга јараар. Бу операция сүреен түргөн өткүрилген.

Экскурсоводтор бойынын городаы керегинде јаан көдүринилү куучындагылайт. Је Праганы јангыс ла анда јуртаган улус сүүп турган эмес. Оны анда болгон бастыра ла улус сүүй берет. Чындап та айтса, бу городтын сүрлү-јараш оромдорыла бир ле катап өткөн, онын журт улузыла бир ле катап куучындашкан. Градчаныга чыгып, кызыл черепица бүркүлү тураларды көргөн кижі бу городты сүүй береринде аланзу јок.

Бу город бирде тал-табышту, бирде тымык, бирде чоокырланып, бирде јангыс аай бүдүлү болуп, бирде сүреен чүмдү, бирде тегин ле бүдүлү, бирде јангы, бирде дезе сыранай јебрен бүдүлү болуп көрүнөт. Город качан төзөлгөннн историктер де чике айдып болбойт. Темдектеп айтса, Прага керегинде бичигени X јүсјылдыкта бу городко келип јүргөн араб којойымда Ибрагим ибн Якубта бар. Бойынын таш тураларыла да оморкогодый јакшынак городты көрүп тура, Ибрагим ибн Якуб оны мактабас аргазы јок болгон. Чындап та айтса, мун јылга чыгара туруп келген Прага сүрлү-јараш туралардын ла художественный произведениелердин эрјине-кереези болуп јат. Городто нургулай ла озогы архитектурный чүмелгелер көрүнөт. Көп јүс јылдар мынанг озо јебрен өйдинг устары туткан сүүри башту бийик башнялар шилден ле бетон-

ноң бир ле канча неделениң туркунына јакшынак туралар тудуп турган эмдиги ойдин градостроительдерин күйүндирип ле кайкадып турат. Күннин, айдын јолын, айлардын, күндердин ле суткалардын ойин көргүзип турган кайкамчылу час атомды тузаланар эбин тапкан ла ак-айаска учуп турган улусты кайкадат ла оморкодот. Бу мындый ума јок јаан ла чике механизмди эдиң бүдүргенинен ала 400 жылдан ажыра ой өткөни кайкамчылу.

Город бойының јуунак оромдорыла, магазиндердеги театральный декорация ошкош јараш витриналарыла, телекейлик кереестерди көргүзип турган музейлериле улусты сонуркадат.

Туристтер Прагала таныжарын оның исторический јерлерин — ада-өбөкөлөр төзөп туткан эски Праганы көрөринен багылайт. Праганын исторический төс јерин төрт бөлүккө бөлирге јараар. Баштапкы бөлүккө Пражский кремль турган Градчаны район кирет. Ол 9-чы јүс-жылдыкта төзөлгөн болгодый. Городтын экинчи исторический төс јери кремльдин алтыгы јанында Малая страна деп адалган кварталдар болуп јат. Бу эски өргөөлөрдүн кварталдарында мынан озо дворян улус јуртаган. Мында парктар, јараш өргөөлөр, церквелер ле озогы архитектура аайынча тудулган часовнялар көп болуптыр.

Городтын бу бөлүгинде дипломатический туралар, башкарунын учреждениелери, музейлер ле галереялар тургулайт.

Малая странанын кварталдары Карловый жүрле тудужып калтыр. бу күр исторический јанынан баалу ла художественный јанынан сүрекей јилбүлү. Праганын 3-чи исторический јери — Старе Место. Городтын бу бөлүги исторический заповедник боло бертир. Мында Королиум — Орто Европада јебрен өйдөң бери иштеп келген университет, Клименти-нум — сүрлү-јараш архитектурный туралар туткан јер туруп јат. Бу јараш туралар турган јер анчадала Ак туунын јанында болгон јуу-согуштын кийининде иезуиттердин бастiony деп јарлалган. Чехтер дезе үч јүс жылга чыгара габсбургский базынчыкта шыралган болгон. Мында Тылдын адыла адалган (азыйда Ставовский деп адалып туратан) театр туруп јат. Шак ла бу театрда Дон Джованнонын кожондоры баштапкы ла катап жаңыланып чыккан, ол концерттерди Моцарт бойы башкарган. Моцартты ол өйдөги дворяндар ондоп билип албаган да болзо, оны бойынын улузы сүреен сүйп туратан. Мында онон башка Кинский өргөөлү, эски ратушалу ла Ян Гуска учурлап тургускан памятниктү Старе Место јадып јат. Бу площадь Праганын исторический төс јери ле јаан учурлу күндерде Праганын улузы митинг өткүрип туратан јер болуптыр. 1948 жылда 8 февральда Клемент Готвальд Кинский өргөөнин балконына чыгала, Чехословакиянын ишкүчиле јаткандарына јаан учурлу исторический куучынын айткан.

Праганын 4-чи исторический бөлүги Нове Место болтыр. Старе ле Нове Местонын ортозыла Революционный проспект, Пртикоп ором ло

Национальный проспект өдүп жат. Жаан городтын эмди бу мындый улус кыймырап жаткан төс жеринде мынан озо жагыс ла Старе Местонун шибеелери туратан. XIV чакта Прага империянын столицазы боло берерде, император ло король Төртинчи Карл Нове Местоны төзөгөн. Мынан бис өткөн өйдүн тоолу ла архитектурный памятниктерин көрдис. Мында отельдерлү, жаан универмагтарлу, театрларлу ла учрежденческий тураларлу эмдиги өйдөги жаан городтын төс жери туруп жат. Элбек Вацлавский площадьту Нове Местонун турган жери орто чактын строительдери тударда кандый болгон эди, андый ок бойынча артып калган.

Чынынча айтса, Нове Местоны, эмдиги өйдүн Прагазын бис городты жакалай турган кварталдардан көрүп жадыс. Анда ишмекчилер журтаган Либерт кварталдарында машиналар эдер ума жок жаан ЧКД-Сталинград деп завод туруп жат. Бу заводты жуунун калганчы күндеринде американецтер Прага жаар учуп турар тушта жемирип салгандар, оны ишмекчилер кыска өйдүн туркунына ойто орныктырып алгылаган. Жаңы Праганы городтын Вршовицы ла Панкрац райондорунан ла оонг до өскө жаңы туралар тудулган кварталдардан көрөр аргалу. Городтын түштүк жанында төннүн үстүндө турган жебрен Вышеградтын стенелери, Градчаны ла агару Виттин өргөөзи бийик көдүрилип калган тургулайт. Городтын күнчыгыш бөлүгинде дезде Витков кырда ишмекчилер журттаган Жижков райондо ишкүчиле жаткандардын жайымы ла правозы учун тартышкан озочыл тартыжучыларга учурлап туткан мавзолейлү Жайымданарынын памятниги тенериге тепчилип калган турат. Бу ончозы эмдиги Праганын символы болуп жат.

Же городтын жаражын айдып тура, кажы ла городты туралар эмес, а улус жарандырып турганын билер керек.

Бис Прагада үч күннөг ажыра жүреле, күнүн ле сайын көп жылбүлү немелер көрдис. Советский туристти жылбиркедип турган ончо ло немени биске текши көргүзөр деп, экскурсоводтор албаданды. Бис В. И. Лениннин музейин, исторический Пражский партийный конференция өткон тураны көрүп, телекейлик книгалардын кереези болуп турган Страковский библиотекала таныштыс, кремлевский художественный галереяда картиналардын жуунтызын көрдис. Мында Рубенстин, Рембрандтын, Каналеттонун, Риабонун, Гогеннин, Сезаннын, Пикассонын, Бригуйенин ле оонг до өскө журукчылардын журуктары көргүзилип жат.

Прагада 20 театр бар. XIX чакта албатыдан жууп алган акчала туткан национальный театрла чех албатынын оморкооры жолду. Атту-чуулу чешокий композиторлордын Сметананын, Дворжактын, Яначектин кожондоры эн ле баштап бу театрда жаңыланып чыккандар. Чешский кукольниктердин ижи бастыра телекейге жарлу. Телекейлик фестивальдарда чешский кукольный театрлар баштапкы жерди жагыс катап алган эмес. Праганын жаңы баледи жаан тоомыда. Балет бу жуукта бистин ороондо жөнүлү гастролировать эткен.

Бу коллективтин көргүскөн немелеринин бирүзи «Хиросима» деп адалат. Атомный бомба таштазын деп жакылта алган американский летчиктердин эскадрильязы жердин үстүлө жабыс учат. Летчиктердин бирүзи кемзине де берген болзо, же коркушту приказты бүдүрүп жат... Улустынын корып аларга ары-бери манзаарып жүгүришет, же өлүмдү кош олордын үстүнө түжүп, озор талыкшып өлө бергилейт. Бу коркушту немени көрүп, летчик бойы да жүүлө берет. Балеттин учуры андый.

Жаңы балеттин артисттери жаңы хореографический тилди, чүмдү пластиканы, акробатиканы, гимнастиканы жакшы билетен болтыр.

«Латерна Магиканын» ады-чуузы телекейге жарлу. Бу — кинематографияда жаңы табылган неме. Онын тѳзѳлип бѳткѳн тѳрѳл жери база ла Чехословакия. «Латерна Магика» дегени — искусствонун уч жанрын: киноны, театрды ла хореографияны — бириктире көргүзип турганы болуп жат.

Прага — Чехословакиянын музыкальный жүрүмунин тѳс жери. Мында май айда «Пражский яс» деп адалган телекейлик музыкальный фестиваль жылдын сайын ѳдѳт. Бу фестивалда телекейдин эн жакшы музыканттары туружып жадылар.

Чехословакия ла онын тѳс жери керегинде айдып тура, мында Ян Гус ла Ян Жижка, Сметана ла Яначек, Гашек ле Ирашек, Святоплук ла Кафка, Клемент Готвальд ла Юлиус Фучик журтаганын эске алына-баска болбос. Прагада Карл Маркс, В. И. Ленин иштеген. I Петр, Суворов ло Кутузов, Гете ле Шиллер, Бетховен, Шопен, Гоголь Чехословакияда болгылаган.

Бу мактулу городтон барар алдында бистин делегация Чехословакияны жайымдаары учун жууда ѳлгѳн советский жуучылдардын сѳѳгин жууган Ольшанский жѳбѳге барып, бойынын гражданский молжузын бѳдѳрүп салды.

Чехословакиянын столицазында уч кѳн болгон кийининде бис программабыс аайынча орооннын ѳскѳ городторыла таныжар учурлу болпоныс. Онон ары бистин жолыс Моравиянын столицазына — Брно деп городко ууланды. Моравия жараш та, солун да жер болуп турганында кѳп шылтактар бар. Элден ле озо кижини онын жүзүн-башка ла кеен-жараш жерлери жилбиркедип жат. Түндүк талазында романтический кырлар тургулайт, онон таш кѳмүрлү райондор, промышленный предприятиелерлү, ыжы коройлоп чыккан фабрикаларлу ла заводторлу, кызыл тандактын доменный печкелерлү, шахтерлор журтап жаткан жаан поселокторлу городтор турат. Онон ары элбек жаландар ла бѳктер, курортный городтор, албатынын оос творчествозынын тѳс жерлери чѳйилип барган. Түштүк галызында — виноградтын ла жүзүн-базын фрукталардын жери, ар-бүткеннин эн жараш жери.

Бис Моравиянын столицазына — Брно городко эниргери келеле, «Славан» деп гостинницага түштис.

Брно — жааны аайынча Чехословакиянын экинчи города, Моравиянын исторический төс јери. Город Свитава ла Свратка деп эки суунын бириккен јери јанында туруп јат, ол темир јолдын жаан учурлу узели ле жаан промышленный төс јер болуп јат. Мында анчадала машиностроение ле текстильный производство тыг өскөн. Брнодо Шкоданын азыйгы заводторы, металлдар кайылта жаан предприятиялер, анайда ок дезе эмди тракторлор, полиграфический, текстильный, счетный ла өскө дө машиналар эдип турган «Арсенал» деп комбинат туруп јат. Брнодо бийик үредүлү алты заведение, ол тоодо бир университет бар.

Городтын сомында Шпильберк деп озогы шибее аңыланып турат, оны Австро-Венгриянын «Бастилиязы» деп айдарга јараар болгон, ненинг учун дезе азыйда анда чех ле словак албатылардын јайымы учун тартышкан көп тоолу улус отургылайтан. Бис ол шибееинг казематтары ла подвалдарын көрүп жүргенис.

Городто XVI чактын ратушазы ла XIV—XVIII чактардын оног дө өскө архитектурный памятниктери артып калган.

1959 жылдан ала Брнодо жылдын ла Телекейлик ярмарка өткүрилет. Ярмаркада турушкан ороондор бойынын машиностроительный ла металлургический промышленнозынын эдмдерин элбеде көргүзип туралар. 1965 жылда ярмаркада 60 ороон турушкан.

Городтын жуугында (21 километр јерде) азыйда Аустерлиц деп, эмди Славков деп адалган јурт туруп јат. Мында Россиянын ла Австриянын союзный черүлери Наполеонго удурлажа исторический жуу-согуш өткүрген.

Городтон 30 километр ыраагында јаткан кеен-јараш јерде Мацоха деп сталактитовый куй таштар бар. Бу ар-бүткөннинг сүрекей ас учурайтан ла солун јерлеринин бирүзи. Јердин алдыла агып барган Пунква деп суула бис кемелү жүзүп, чөрчөктөгн немедий гроттор көргөнис. Олордын јаражы бир тушта «Каменный цветок» («Таш чечек») деп фильмининг постановшигин јилбиркеткен эди.

Городто атту-чуулу ученый Грегор Мендель јаткан эмтир. Брно городтын августинский монастыринде ол «Опыты над растительными гибридами» («Өзүмдердин кайлыктарыла өткүрген ченемелдер») деп ижин бичиген. Бу иш кийининде генетика деген науканын төзөлгөзине салынган. Оны Брно городтын естествознаниени сүүген јонына шүүжип көрөрпө берген күннен ала јүс жыл болгонын телекейлик научный общественность бу жуукта темдектеген. 1965 жылда 3 августта Брнодо Телекейлик симпозиум болгон, ондо бастыра телекейден келген бир муннан көп учунылар турушкылаган.

Азыйгы монастырьдын садында улу ученыйдын мраморный скульптуразы тургузылган. Мемориальный доскодо чех, английский ле немецкий тилдерле мынайып бичип койгон: «Мында прелат Грегор Мендель бойынын тапкан законынын ченемелдерин өткүрген».

Монастырьдын колында болгон готический церквенин кийин жанында Мендельдин адарулу каладазы туруп жат. Онызыла коштой, Мендель адаручы болуп нени эткени мында ок көргүзүлгөн. Документтердин керелегени аайынча болзо, ол өйдөги Брно Төс Европада адару тударынын төс жери болгон, жербойындагы аббат дезде ол жанынан атту-чуулу специалист болуптыр. Эмди Моравский музейде Мендельге ле генетиканын өзүмине учурлаган зал ачылган.

Городтын жантик башнялу ратушазын көрүп жүргенис сагыжымнан чыкпайт. Ратушанын башнязы ненин учун жантик болгону биске гид куучындап берди. Ратушаны туткан архитектор городтын жандарыла договорлу болгон эмтир. Ратуша бүдүрө тудулып келерде, архитектор жандардан акказын аларга барган. Же городтын жандары договор аайынча төлөп береечи болгону түгезе төлөбөй, канайып ла төгүнденип, оптонып тура бергендер. Айдарда архитектор төгүндеткени учун өчин алып, ратушаны жантик башнялу эдил койгон болтыр.

Городтын ратушазынын төс арказынан ногон-жакыл крокодил салактап калган. Оны 200 жыл мынан озо илип койгон дежет... Бу крокодил керегинде көп кокур куучындар ла укаа сөстөр бар. Ол арканын алдыла кыс өдүп барганда, крокодил куйругын кыймыктадып турар дежет, же 200 жыл өткөн, крокодил дезде куйругун бир де катап кыймыктатпаган...

Жаңыс сөслө айтса, городто бис көп солун немелер көргөнис. Биске иштеп турган монастырьдын подвалдарында да болорго келишкен. Анда «куртак монаhtar», жартап айтса, прафтардын ла өскө дө жамылулардын куртап калган сөөктөри жадып жат.

Банска-Бистрица деп городтогы школдордын бирүзине барып жүреле, бистин туристтер пластмассадан эдилген эмдиги школьный мебельди, кабинеттердин оборудованиезин кайкап көргилеген. Чехословакияда школдор сүрекей эптү-жакшы көрүнөт, полдоры табыш чыкпас аңылу материалла жабылган. База бир сан башка ла солун неме мындый: ЧССР-де үренчиктин билерин темдектейтен эн бийик темдек... бир, эн жабызы дезде беш. Анайып, бистин коомой үренип пруган үренчиктеристи анда отличниктер деп бодогылаардан маат жок...

Банска-Бистрица деп городто бис эки күн болгону. Бу жаан эмес город, онын албатызынын тоозы 22 мун кире кижи. Город 1255 жылда төзөлгөн. Банска-Бистрица туризмнин төс жери болуп жат. Жылдын сайын ого 60—70 мун туристтер келгилеп жүрет. Озогызынын памятниктеринен мында бир шибее, эки улу-кеен церкве, эски ратуша ла солун бир канча архитектурный сооружениелер бар, олардын көп сабазы Восстаниенин площадинде туруп жат. Банска-Бистрица 1944 жылдын август айында словак албатынын национальный восстаниезинин төс жери болгон. Городтын оромдорында ла площадьтарында суузы чыгара тебилип, солониланып турган фонтандарды көрөргө сүрекей жарап.

Бистинг барып жүрген калганчы пункттарыс Жабыс Татрыдагы курорт ло Күнчыгыш Словакиянын төс јери — Кошице деп город болгон. Чехословакияны Советский Черү ле чехословацкий воинский бөлүктер јайымдаар тушта (экинчи телекейлик јуу божоор алдында) бу городтын учуры јаан болгон. Кошицеде Чехословакиянын башкарузы төзөлип, 1945 жылда 5 апрельде Кошицкий программаны јарлаган. Ол программа чехословак албатыга јол көргүзеечи чолмондый болгон.

Карындаштык орооннын күндүчил албатызыла эзендежеле, бис төрөл јериске јанып келгенис, је бистинг карындаштарыстын ла најаыларыстын ачык-јарыгын, јалакайын бис качан да ундыбай жүрерис.

С. КАТАШ.

Прага—Горно-Алтайск, 1965 ј., сентябрь.

Орус кычыраачылар биялар ле сүүп жат

Туулу Алтай — бистин улу орооныстын жаан эмес районы да болзо, је ол Советский Союзга энг байлык ла жараш јерлердинг бирүзи.

Сибирьдин јарлу писатели А. Коптелов алтай поэттердинг 1963 јылда Горно-Алтайскта орус тилле кепке базылган үлгерлерининг «Чанкыр өзөктөрдинг кожондоры» деп јуунтызына бичиген кире сөзинде мынайда айткан: «Мен бу кайкамчыкту јерди сүүп јадым. Онын булуттарга түртүлген мөнкү башту тууларын сүүйдим. Боромтык-кыс-кылтым туманга бүркеткен койу агашту төгдөрин сүүйдим. Күскүдий тымык көлдөрин, шоркыраган кожондоры үзүлбес түрген агынду суучактарын, барбайган мөштөрдинг арчын јыдын, чибилердинг саадактый чичке бүрлерин, түмен өңдү чечектерин сүүйдим».

Туулу Алтайда орустар ла алтайлар карындаштый јадылар. Олор керегинде Георгий Кондаков «Бийик јер» деп үлгеринде бу мынайда сүрекей чике темдектеп айткан:

Огул калган катанчы чылап,
Чуйдын чөли кугарып јадат.
Кош-Агаш, сайлу телкемдеринге
Ээн, кадалгак салкын учат...
Боромтык, кату чий өлөнгин
Боро кумакка туттурып салган.
Өңдөйишкен кертек төгдөринг,
Өркөштү төөдий, алдымда јуралган.
Кемнинг јүреги бек, јалтанбас,
Кемнинг јүреги јалакай, јайнабас,
Салкынду чөлінгди јажына сүүген,
Салымын, јүрүмин сеге берген...

Алтай албаты ортозынан көп талантливый чөрчөкчилер, писателдер чыккан. Олордын орус тилге көчүрилген талдама произведениелерин ле бистинг орооннын көп тоолу кычыраачылары таныжар аргалу боло

берген. Орус кычыраачылар жаркынду ла бойынын бүдүмиле аңыланып турган алтай литератураны билер ле сүүп жат.

Мен бу статьямда А. Адаровтын, Л. Кокышевтин, Э. Палкиннин, Б. Укачинин, С. Суразаковтын, А. Саруеванын орус тилле кепке базылган үлгерлерин ле Ч. Чунижековтын «Мундузак» деп повезин темдектеерге турум.

I

А. Адаровтын «Подснежник» деп баштапкы поэтический бичиги орус тилле 1963 жылда Барнаулда чыккан. Бу жуунтыны А. Коптелов тургускан. Үлгерлерди алтай тилден орус тилге А. Смердов, Л. Чикин, Е. Стюарт, И. Фoniaков, Л. Решетников, А. Кухно, Г. Кондаков, И. Фролов ло К. Козлов көчүрдилер.

Бу ок жылда А. Адаровтын көп тоолу үлгерлери «Чанкыр өзөктөрдүн кожондоры» деп Горно-Алтайскта кепке базылган коллективный жуунтыда жарлалган. Алтай тилден үлгерлерди онын «Подснежник» деп жуунтызын көчүргөн поэт-сибиряктар көчүрдилер.

А. Адаровтын үлгерлеринин «Күнге жуук јер» деп жаңы жуунтызын 1964 жылда Москвада «Советский писатель» деп издательство кепке базып чыгарды. Алтай тилден үлгерлерди Е. Стюарт ла И. Фoniaков көчүргөн.

А. Адаровтын терен шүүлтелү үлгерлеринде бистин өйдин кижизинин — коммунизмнин строителинин күүн-санаазы ла амадузы јарт көргүзилген.

«Менин поэзиям» деп үлгерлеринде А. Адаров мынайда бичийт:

Поэзиям, мениле кожо болзон,
Меге мак, байлык керек јок.
Албаты керегинде чынды айткан,
Артык ырыс меге керек јок

А. Адаров бойынын албатызынын чындык уулы болуп, онын јилбүлериле јадып, ого жаңы жүрүмди төзөөрине болужып јат. Онын үлгерлеринин геройы — иш бүдүргөн кижн. Ол кижинин колдоры керегинде поэт мынайда айдат:

Канча ишти бүдүргөн колдор,
Тыттын арсак тазылдарынды сабарлар.
Арырын билбес иштенкей колдор,
Суулантып шилтекширеген јалбак алакандар.
(«Колдор»)

Бастыра уурларды өдүп чыккан, иш бүдүргөн кижинин ийде-күчн поэтти кайкадып јат. Онын да учун поэттин мынайда айдары да јолду:

Кара чач кажайып буурайды.
Кара көстөр карып борорды.
Јүсте чырыштар — жүрүмнин јолдоры,
Сананган көп санаалар јолдоры.
(«Колдор»)

А. Адаров койчылар, жылкычылар керегинде бичип, олордын уур ижин поэтический эп-аргалар ажыра көргүзип, бу эрчимдүү ишчилерге ар-бүткөн де кайкап жат деп жартап туру:

Эңчейишкен кырларту
Кайыр, каскак Чолушман.
Таш шибеедий кеберлү
Чаңкыр алтай Чолушман.
Туу көксинде ак туман
Туруп калды кажайып,
Туман үстүлө сен баскан,
Эчки малың кабырып,
Анда сениң кожонгын
Тенгериден угулгандый.
Кайыр кайалар үстүлө
Кайып турган шонжордый.
Жабыста, капчалда Чолушман
Жаңгарыңды тындалайт.
Калапту маңын араайладып,
Кайага шуулап табарат.
(«Туу көксинде тумандар»)

Поэт жылкычынын жалтанбас болгонына кайкап, онын ижин мактап, иш бүдүргөн кижиге качан да болзо макта болор деп бичип жат:

Сен тайганың, салкынның уулыңдай,
Жерлик кырларга учурта беретен.
Канатту адынның жолу жайылып,
Кайыр кырларда мантадып жүрөтөн.
(«Жиит жылкычы»)

А. Адаров жаңы жүрүм керегинде бичип, Совет жан келердин алдында карануйда ла түбөк-шырада жаткан албатызынын иштеги једип алган јенүлерине сүүнип туру. Алтайдын тууларында Урсул сууда электро-станция тудулган, поэт оной коммунизминин жаркынын көрүп туру.

«Айыл» деп үлгөринде А. Адаров бойынын албатызынын озогы тужунда уур түрөңилүү жүрүмин ле Улу Октябрьдын јенүзинин кийининде ырысту жүрүмин көргүзип жат:

Айыл, айыл, сени көргөмдө,
Ышка јашталган јаштар көрөдим,
Эски шаңдалар јыртыгы өткүрө
Энемниң эрикчил кожонгын угадым.
Айыл, айыл, сени көргөмдө,
Азыйгы уур бйлөрдө эзейдим.
Өзөк ичинде сок јангыскан
Осжүзиреп турганыңды мен көрөдим.
Кааза јабынчың карчыйа каткан,
Карган кижинин чырайы ошкош.
Арсайып калган аланчыктарың болзо,
Арык аттың кабыргалары ошкош...
...Эмди сен, айыл, ээн арттың.
Эжигинди кем де ачпас болды.

Ак череттү жарык турага
 Айылдың ээзи көчүп алды...
 Ышту айыл, эски айыл,
 Откөн өйдий жылыып кал.
 Ырыс көрбөгөн, көөркий айыл,
 Ыйлу күндөрдий жоголып кал!

Бойынын албатызынын жүрүминдеги жаан кубулталар керегинде
 поэт анайда ок «Менин городым» деп үлгеринде бичип жат. Бу үлгерде
 ол жайым кижинин ижине оморкоп турганын көргүзөт:

Городым, жылдын жылга жаранып,
 Жаңы туралар тоозы көптөйт.
 Тоозынду оромдоры асфальтла жабылып,
 Торко бүрлөр кейде элбирейт
 ...Азында балкашту оромдорунда
 Аттар чоңуп туратан дежет
 Каргышту көрмөстүн орозы деп,
 Кандый да поэт каргаган дежет.
 Же, городым, сенин салымын
 Албатынын салымыла түнөй.
 Ол база балкаштан, карангудан
 Айрылып, чыгып келген эмей.

Иш бүдүргөн улус бойынын салымынын ээзи болуп жат. Олор ороон
 ичинде өдүп турган бастыра иштер учун каруулу. Олор иштеерин де,
 государствоны башкараарын да билер. Иш бүдүрөөчи бу улус «Туулардын
 ла чөлдөрдүн уулдары» деп үлгерде бойлоры керегинде мынайда айды-
 жып турулар:

Партиянын берген жакылтазын бүдүрүп,
 Ыраак ла жаны жерлерге барарыс.
 Ойто ло штурвалдан бек тударыс.
 Салкынду кырларга койлоп барарыс.
 Түжүмдү аштын үренин табарга
 Түниле микроскопко энчейип караарыс.
 Көб чөлдөрдө каналдар казып.
 Көбөнүн бийик түжүм аларыс.

Поэт жаңыс ла бойынын албатызынын жөнүнө оморкоп турган
 эмес, же ол бастыра телекейдин ишкүчиле жаткандарына ырыска жолды
 көргүзүп турган бастыра советский улустын жөнүлөрине оморкоп жат.
 Бистин ороон теңери түбине эн баштапкы искусственный спутникти бо-
 жотконунан поэт терең социальный учурды көрүп жат.

Мындай ойгор
 албаты өлбөс,
 Очпос чокту
 жылдыстар күйер.
 Уйетен уйеге
 жөнүгө жедер,
 Өргүлжиге макка
 кирер.

Телекейге канат берер,
Тегин улуска
ырыс берер!

(«Яңы жылдыс»)

Космоско јолды энг озо ачкан бистинг албатыстың улу научный јенү-
лери амыр-энчүниң керегине учурлалып турганын А. Адаров аңылап
темдектеп туру:

Учы јок тенгери
совет улузына
Улу эжигин
ачып берген.
Айдың-Күнниң
јуук јанына
Амадубыс једе берген.

(«Яңы жылдыс»)

Бистинг албаты көп јаан јенүлерге једип алган. Ол социализмди
бүдүре тудала, эмди коммунизм јаар јенүлү барып јат. Бистинг албатыс
бирлик колбулу болгоныла ичкери јенүлү барып јат. Кажы ла советский
кижиниң ижи, кичинек кара суучак јаан сууга кирип тургандый, анайда
ок текши ишке кожулып туру.

Советский албаты улу ла јендиртпес. Ол Коммунистический партия-
га баштадып јат. Ол төрөл партиясына терен иженет. Албатының ла
партияның бирлигинде бистинг орооныстың јендиртпес ийде-күчиниң
төзөлгөзи. А. Адаров партияның члени болбогон до болзо, је Төрөлине
чындык коммунистий беринген адазына учурлалган «Коммунист» де-
ген үлгеринде ол керегинде јарт бичиген.

Алтай албатының В. И. Ленинди терен сүүгенин, ишкүчиле јаткан-
дарга ырыска јолды көргүскен ойгор башчының ла үредүчиниң кереги-
не чындык болгонын А. Адаров үлгерлериниң бирүзинде мынайда
көргүзет:

Улу Ленин кебери
Бастыра албаты јүрегинде,
Јайымды мактаган кожоңы
Чаңкыр Алтай көксинде.
Күн чыгарын токтодор
Ийде табылбас телекейде,
Јайымның толкузын токтодор
Күч табылбас өштүлерде.

(«Ленин јуругы»)

«Ленин күнди көдүрөт» деп үлгерде поэт бу мынайда бичиген:

Бу мениң кичинек городымда
Төс площадьта Ленин туру.
Оның учун городым меге
Кандый да улу городтоң кару.

Бу ок үлгерде поэт мынайда айткан:

Кажы ла кўн ишке браадала,
Памятниктин јанында токойдым.
Чыгып клееткен чокту кўнди
Ленин кѳдўрип тургандый бодойдым.

Алтай албатыны јайымдаарында В. И. Лениннинг учурын поэт
темдектеп, бу ок үлгерде мынайда бичиген:

Чындап та, Ленин кўйдўрген
Кўннинг алдында ырысту јўрўм.
Ленин эмес болгон болзо,
Тегериде кўнди кѳрбѳс эдим!

Бу сѳстѳр бастыра јўректен айдылган. Олор алтай албатынын кўўн-
табын чике кѳргўзип туру.

А. Адаров бойыннын үлгерлеринде Совет јанг учун тартышкан ада-
лардын, ага-карындаштардын јалтанбас тартыжузы керегинде айдып
јат. Гражданский јуунын јылдарында албатынын ырызы учун тартыш-
кан јуучылдардын подвиги сўрекеј јарт кѳргўзилген.

А. Адаров бир канча үлгерлерди Ада-Тѳрѳл учун Улу јуунын јылда-
рында Тѳрѳлистин јайымын ла ак-чегин корулап, јалтанбастардын ѳлў-
миле ѳлгѳн геройлорго учурлаган. «Сурузы јок» деп үлгерде поэт мы-
найда кородулу бичийт:

Ырыстын, јайымнын кожондоры,
Ол кожондор Россия керегинде.
Ол сўўштин, амадунын кожондоры,
Јангы, кайкалду јўрўм керегинде.
Бу јўрўм учун адам јўрўмин берген,
Россия ого јангы кожондор чумдейт.
Кожондор сурузы јок солдаттар
керегинде,
Кожондор ѳчпѳс јылдыстыј кўйет.

Бу ок үлгеринде поэт албатынын ѳштўге удурлажа ѳткўрген тарты-
жузында бу мындыј јылытулар болгоны тегин эмес, ол геройлор јал-
танбай тартыжып, јенгўнин кўнин јууктаткан деп ајдат.

Јуу-чак улуска сўрекеј кѳп тўбек јетирген. Поэт «Јол» деп үлгерин-
де адаларын фронтто јылыйткан балдар керегинде бичийт.

Поэт улусты амыр-ѳнчў ле ырысту јўрўмдў болзын деп кўўнзеп,
амыр-ѳнчўни корыырына ўнин кѳдўрет. «Јол» деп үлгерде бу мындыј
строкалар бар:

Карарып барган узун јолдон
Канча јылга ырыс сакыганыс.
Тибиреп барган аттар тибирти
Ојто угулар деп иженип јўргенис.

А. Адаров бойынын адаларынын керегин оной ары улалтып турган бистин жашооскуримге коп улгерлерин учурлаган. Бистин ойдоги жашооскурим адаларынын керегине качан да болзо чындык. «Коммунарлар» деп улгеринде поэт мынайда бичийт:

Коммуна олгон. Коммунисттер олбогон.
Олор кырларга жайым, ырыс экелген.
Жаңы корболор тазылданып оскон,
Адазынын керегин уулы кондүктирген.
Коммунарлар аттарын гранитке бичибеген...
Же тирү улус жүрегинде бичилген.
Олорго мрамордон памятник тургуспаган,
Гранит кырлар олорго памятник болуп калган.

Адалардын жүрүмин берген албатынын ырызын корыыры учун тартыжуга олордын уулдары качан да болзо белен. Олор тартыжуга жыгылган жуучылдарды солып, амыр-энчү учун каруулу болгондорун жарт билип, империализмнин агрессивный ийде-күчтерине удурлажып турулар:

Боро шинельди кадуга илип,
Адабыстын шинели болзын дештис.
Жеткерлү ойдо оны кийип,
Адабыс ордына турарыс дештис.

«Эски плацта санаа» деп улгеринде поэт советский жашооскурим адалардын жуучыл магына чындык болгонын, Төрөлин кандый да оштунин табарузынан корып алар аргалу болгонын көргүзүп туру.

Советский кижин амыр-энчүни жаңыс ла бойынын төрөл жеринде корыырына белен эмес, же ол бастыра телекей үстүндө амыр-энчүнин керегин там бек эдерине белен болуп жат. Онын күүн-санаазын ла амадузын А. Адаров «Жаңы жылдыс» деп улгерде мынайда көргүскөн:

Текши телекей,
кайкагар,
кайкагар,
Тенериде жаңы
жылдыс күйген!
Кызыл чолмон
Айды одүп,
Күнди айланып,
жүре берген.

А. Адаровтын улгерлери бисти ишти сүүрине, ар-бүткеннин жажыдын билерине, коммунизм учун тартыжунын баштапкы рядтарында болорына кычырып туру. Шоферго учурлаган улгеринде «жеткерлү жолдорло жөнүлү жүргөн жалтанбас улус жүрүмин кайкайдым» деп поэт тегиндү бичибеген.

Каруум черўте атанарда,
 Кўўк-таманды сыйлагам,
 Көп чечектер ортодо
 Ундыба деп ого айткам
 Оның тонының өмүрине
 Көк чечекти кадагам,
 Жүрүмнің бу чечектий
 Ару болзын деп санангам

(«Кўўк-таман»)

Поэтнинг лирический ўлгерлеринде кижиге иженип турган терен шўўлтелер айдылган. Бу мындый ўлгерлер биоке эрикчилди, кунукчылды көргүзип турганы жок. Уулдан письмо албай турган кыс кунукчыл санаага бастырып турганы жок, ол ырыс келер деп иженип жат.

Туулу Алтай — байлык ла жараш јер. Оны алтай албаты терен сўййт. А. Адаровтың ўлгерлериненг бис бу мындый сўўшти јарт көрөдис.

Мөңүн жылдысту	Јажына жүрегіме
Көк теңерим,	Јуралып калды,
Мөш ағашту	Јараш кожоны
Сўйген јерим	Јыгырап артты.

А. Адаров бойының төрөл јерин терен сўуп, бойының албатызының иштерине оморкоп туру. Ол бойының ўлгерлеринде бистинг жүрүмистинг јаражын ла коммунизм учун тартыжуны көргүзип јат.

II

Л. Кокышевтин ўлгерлерининг «Стихи» деп баштапкы јуунтызы 1958 јылда Москвада «Советский писатель» деп издательстводо кепке базылып чыккан. Ўлгерлерди алтай тилден орус тилге В. Фирсов, Ю. Полухин, Б. Гайкович көчүрдилер.

1963 јылда Горно-Алтайскта кепке базылган «Чанкыр өзөктөрдинг кожондоры» деп јуунтыда Л. Кокышевтин көп ўлгерлери јарлалган. Баштапкы ўлгерлерининг бирүзинде Л. Кокышев мынайда бичийт:

Кожондо, кожончы, кожондо,
 Кожонгын ыраак јайылзын.
 Корейде, Вьетнамда, Иранда
 Најыларыска ол угулзын.
 Амыр-энчү бистинг ижисти
 Амыргдый унингге мактазан,
 Ыраактагы нөкөрлөристи
 Ырысту жүрүмге кычырган.
 ...Јоткондый унинг јайылып,
 Ончо улусты јенүге кычырзын.
 Тыгыда, чокум, коолодо
 Кожондо, кожончы, кожондо

(«Кожондо, кожончы, кожондо»)

Поэт бойынын ороныла, бойынын албатызыла жуук колбулу болуп, онын жилбүзиле, онын амадузыла жадып жат. Ол бойынын ырызын Төрө-линин, албатызынын ырызынан таап туру.

Л. Кокышев — иштин жолына жуунун кийининдеги жылдарда кирген жаш уйенин тоозынан чыккан поэт. Онын учун онын улгерлеринин коп жаны эмдиги ойдин кижизине учурлалган. Же поэт анайда ок бойынын албатызынын откон жолун билерге жилбиркеп туру. Ол бойынын улгерлеринде Улу Октябрьский революциянын алдында алтайлардын уур ла шыралу журумин коргузип, Совет жаннын жылдарындагы жайым ла ырысту журуми керегинде бичийт.

«Туба» деп поэмадан алынган бажалыктар «Чанкыр озоктордун кожондоры» деп жуунтыда жарлалган. Поэт бу поэмада революция алдындагы алтай анчынын уур жадын-журумин коргузип туру. Тубаны байлар, койоймдар не ле деп базынгылап жат. Ол баштан ажыра алым-га тузуп, турмелеткен. Бу жокту кижин бойынын бир де право жок болгон айалгазын ондоп, базынчыкту журумге удурлажа кедурилип туру. Ол «сыралапта» приставла согужып, бу мындый тартыжуны женуге жетире откурер куун-санаалу.

Л. Кокышев «Эки жол» деп улгеринде алтай албатынын азийгы ла эмдиги журуминин керечизи болгон эски ле жаны жолды тундештирип туру:

Оркос боомнын каскак тажында
Жангыскан турадым эрте жаскыда.
Турген Кадыннын толкузы алдымда
Чугулду табарат
Жараттын тажына.
Жанымда коштой жайылган маралдар
Жаскы эзинге жайканып кызарат.
Тустуктен келген кожончы кушкаштар
Ару кейле кожондоп айланат.
Чуйдын жолы чечекке курчаткан
Корумды кезип, ыраак чойилет.
Этти, терени, тукти артырган
Грузовиктер мында куркуреп откилейт.
Тоозынга,
Кумакка килетпей сабаткан
Озогы жол Чуйдын алдында.
Энзиреп, эскирип,
Борорып калган.
Жайнап жаткандый жаскы салкынга,
Чуйдын жолы
Чечекке курчаткан,
Чике Таманга чыгара жалтырайт!
Озогы жол баргаага бастырган,
Корум таштын
Алдында жадат...

Поэт јангы јүрүмди төрөл јаш үйезинин јазындый, төрөл јери чечек-
телери учун тартышкан улустын оморкодузы деп бодоп туру:

Жолым јайым. Кебистий јалаңла
Буттарым мени јенгил апарат.
Менде кожо коштой јанымда
Јаскы салкын омок кожондойт.

(«Јаскы салкын кожондойт»)

Л. Кокышев бойынын үлгерлеринде јангы јүрүмди тѳзѳѳчилерди,
тууларда ла ѳзѳктѳрдѳ јангы кубулталар эдеечилерди, эл-јонго јарыкты
ла јакшы кѳѳн-санааны екелечилерди мактап јат.

Кѳп үлгерлерди поэт энезине учурлаган. Ол бойынын үлгерлеринде
кѳп балдарды кичееп ѳскүрген, уур иштерден јана баспас алтай үй ки-
жининг кеберин сүрекеј јакшы кѳргүскен. «Поярканын балдары» деп
үлгерде энезин сакып турган кызычак мынайда ајдат:

Энебисти јаш бозулар
Божотпой турган болбайсы.
Мындыј соокто уйлар
Тѳрѳбѳѳ дѳ кайтсын...
Энем келбезин билгенис,
Божотпойтон неме...
Је бистинг јангыс энебис
Бозуларга да эне.

А бу мынызы дезе балдарын сѳѳген эненин кару сѳстѳри.

Уйукта, балам, уйукта,
Улустар терең уйкуда.
Карыксынып ыйлаба,
Кару энег јанында.
Сенин амыр уйкуңды
Сергек черѳбис корулайт.
Сенин јүрүмингди јараш эдерге
Тѳрѳлис кичеенет.

(«Эненин кожоңы»)

Поэт эненин ле уулдын куучынын, омордын келер ѳй керегинде
кѳѳн-санаазын мынайда кѳргүзет:

Аш јакшы. Олѳн дѳ кем јок.
Тынгдазан, балам, талтардын калагын.
Кѳѳркийднѳ, байла, кирер јери јок:
Чаап койгонс састын ѳлѳнгин.
Иштер кѳп. Удабас аш быжар.
Тынгдазан, уулым, бѳднѳлѳр кожондойт.
Быжыл, байла, тѳрт комбайн чыгар...
Јаандар ла келип божобойт...
...Поэт болуп үренип чыкканчан,
Меге, балам, кѳч келижер.
Је алдырбас... Карган бойымды
Улус кѳрѳп, болужар

Канайып-канайып күч болгодый болзо,
Балам, сен качан да кунукпа
Мындагы улустый јакшы улустар
Мен билерим, көп Москвада».
(«Уредү божогон. Јериме Москвадан»)

Л. Кокышев јаңы кижинин духовный байлык күүн-санаазын, ама-дузын јарт көргүзип тура. Ол алтайлардын ла орустардын најылыгы керегинде бичип, бу најылык кандый да уурларды јенерине болужып турганын јартайт.

Јалбышка күйүп јаткан Алтайда
Јадарга сеге күч келишкен.
Сеге болужып, школдо, јалаңда
Василий Иванович сени үреткен
(«Алтай Васяга»)

Алтайлардын ла орустардын ортодо колбуларынын төзөлгөзине советский өйдөги јаңы, коммунистический мораль салылган.

Өбөгөни таштап барган үй кижинин уур салымы керегинде поэт бичип тура, бу келинге онын үйрө-јелелери, најылары, нөкөрлөри болужып турганын јарт көргүзөт. «Кажы ла кизи ончолоры учун, ончо улус јаңыс кизи учун» — деген ээжиге төзөлгөлдөнип турган советский улус бойынын нөкөрин түбекте качан да јаңыскандыра артыргыспас эмей.

Л. Кокышев көп лирический үлгерлерин оуушке учурлаган. Поэтин тегин јартап турганыла болзо, оууш — ол кижиге сүүмји, јаан ырыс јетирип турган сүрөкей ак-чек күүн-санаа болуп, кижиге јаңыдан ийде кожуп, јаңы тартыжуга оморкодып турган јаан ийде-күч болуп јат:

Баштапкы
катап
Сүүшти
билеримде.
Јүрегим кайнады
күкүрттү булуттый.
Сүүштин кийинде
мен јаңы өйлөрдө.
Башка санаада,
өскө жүрүмде.
Баштапкы «күкүрт»
бойымды крестеди.
Мен јаңы өйлөрдө,
јаңы жүрүмде.
(«Баштапкы күкүрт»)

Поэт тегин улуска учурлаган үлгерлеринде јаңыс ла бойынын жүрүми јакшы болзын деп тургандардын өчөмик јадын-жүрүмин чуулду бичийт. Ол келер јаркынду ой учун тартыжып тургандарга, жүректеринде өчпөс от-јалбыш камызылган улуска оморкоп јат.

Л. Кокышевтин творчествосында көп үлгерлер ар-бүткеннинг жараш кеберин сүрекей жарт эдип көргүзүп туру. Онын поэзиясында ар-бүткен кижининг күүнүн сүүндирер, кижини бойынын жаражыла омор-кодор жаңы учур алынып жат.

Л. Кокышев Туулу Алтайдын байлык ла жараш ар-бүткенин терең сүүп туру. Ол бойынын үлгерлерин ажыра туулардагы энгир кандый жакшы болгонун, кырлар ла өзөктөр кандый жараш болгонун, төрөл жердин телкем бүдүмүн жарт көргүзөт. Жаан таланттуу поэттинг бичиген үлгерлерининг бирүзүндө ар-бүткеннинг кеберин мынайда көргүзүлгөн:

Ыраак журтта, Туулу Алтайда,
Турген сууны — Кадинды жараттай
Солун агаштар, грушалар анда
Жайылып келдилер жергелей.
Күн чыкса, ончозы жуулажып,
Адарулар садта табышту күүлөжөт.
Чалын жажыла чечектер жуунып,
Коштой садка күнүркеп ыйлажат.
... Мен билерим: Алтайда удабас
Садтар жайылар кажы ла жалганда.
Сонуркак балдар оморды чайкабас,
Грушалар болор бистинг толыста.

(«Алтайда садтар»)

Поэт бойынынг творчествосына жаңы ийдени Төрөлүннөң, албатызынан алынып жат. Ол бойынынг талантын төрөл албатызына, сүүген ороонына берип туру.

III

Э. Палкиннинг үлгерлерининг «Такой обычай» («Андай жан») деп орус тилге баштапкы жуунтызы 1959 жылда Москвада «Жинт гвардия» деп издательстводо кепке базылып чыккан. 1963 жылда онын үлгерлерининг циклы «Чанкыр өзөктөрдүнг кожондоры» деп өмөлик жуунтыда кепке базылган. Үлгерлердин орус тилге Е. Стюарт, Д. Блынский, А. Големба, Н. Панченко, А. Смердов, А. Кухно, Л. Чикин, Л. Решетников, В. Курзов, И. Фоняков көчүргөндөр. Үлгерлердинг көп жанын Е. Стюарт көчүргөн.

Э. Палкиннинг поэзиясы, Туулу Алтайдынг өскө дө поэттерининг поэзиясы чылап ок, бойынынг төрөл жериле, бойынынг албатызынынг жадын-жүрүмиле колбулу. Поэт бойынынг творческий жолу керегинде Москвада үренип турар тужунда мынайда бичиген:

Кенетийин санаага жеристи алынып,
Лекция өткүрө оны аяктайдыс
Меге Алтайымнынг байлыгы көрүндү
Кырда кожондойт кандый да кыс

Анда сүүген, кожондогон жерим,
Анда тартыжуум, ийдем өзөт.
Анаар, анаар капшай учадым.
Ончозыла куучындажар кууним келет!
(«Анда»)

Э. Палкин коммунизм учун тартыжаачылардын бирлик стройында бойынын албатызыла качан да болзо кожо. Ол бойынын үлгерлеринде албатынын жадын-жүрүмин, ижин көргүзип, эл-жонына сүүмжи жетирип, оны ичкери кычырып жат. Онын да учун поэттин мынайда айдары да жолду:

Көп немеге мен база
Күүнзеп жүредим, Жергелей.
Кандый жараш жок дейзинг,
Жүрүм жаан, бай эмей.
Телекейди текши көрөргө
Сүрекей санап жүредим.
Жниттер жуулган жерлерде
Жүрейин деп санайдым.

(«Жергелей»)

Поэт бойынын төрөл жерин, албатысын терең сүүп жат. Ол бойынын жеринең кандый да ыраакта болзын, же онын жүректеги сүүмжизи качан да өчпөс. Поэт төрөл жеринен ыраак Рижский жаратка барган... Канча жылдарга көрөр деп амадап келген талай бу жадыры... Поэт талайга мынайда айдат:

Ырысту өйдө мен эмди
Латыштардын жерине келдим
Сендий жебрен Алтай туулардан
Айылдап келген уул эдим.

Же Э. Палкин Туулу Алтайдын өскө дө поэттериле кожо жаңыс да төрөл жерин сүүп турганы керегинде бичип турган эмес. Поэттин көксиндеги сүүмжизи бастыра советский Төрөлнө, советский албатыга ууландырылганын бис онын үлгерлеринен жарт билип алады. Ол керегинде поэт «Талай» деп үлгерде мынайда айткан:

Ол Алтайда эмди чек
Озогы жүрүм ундылган...

Поэт чечектеп жаранган төрөл жерин, жайымдалган албаты бистин орооннын бастыра албатыларыла кожо жагы, коммунистический обшество төзөн турганын бойынын үлгерлеринде мактап, кожондойт:

Кожоны жагы албаты
Корболоп түргөн өзө берт.
Жагы жүрүмнүн жолдору
Жарый түжүп сала берт.
Узун, узун жолдордун
Учына мен жеткесийим.
Бу жүрүмдө мен быжу
Бир жакшыны эткесийим.
Соок бүдүмдү кеең талай,
Солун болуп жаратын.
Жарык санаалу эмди мен
Жаратылган ыраак көрөдим.

(«Талай»)

Поэт бистинг бйгѳ, бистинг улу ижиске, Улу Октябрьдинг тандагы жарыткан келер жаркынду јүрүмге оморкоп јат. Ол алтай албатынын озогы ла эмдини јүрүмни «Менин бйим» деп үлгерде мыпайда түнгей-лештирген:

Угуп јүрөтөм алтайлардын бштүлө
Бийдинг казыр јарадында чабышканын.
Је көрбөгѳм мен, колхозчынын уулы,
Озогы јүрүмнинг коронду кыйынын.
Кѳбѳн башту таадамдый, калан тѳлѳп
Кыдат каанга кошту барбагам.
Чѳлдиг кызыл кумагында суузлп,
Камдарга јайнап јалканчыбагам...
Мен бѳкѳ үленин кижин,
Оскѳ кайкалдарды көрүп айладым
Менин бйим — нарылыктын бйи,
Најылардын кожоҗын јарт угадым.
Олор чѳрѳбѳстинг, кайкалдын јерине
Москвадан, Киевтег јастай келген.
Олор ончо унчукпас немелерди
Сўйдирип, куучындаларга јүткүген.
Макалу бѳкѳлѳбѳр јеримнинг кебери!
Унчукпаптан кырларда кожоҗлор јангыланар
Кату јонлѳрдыг салданын мизин
Тобракты ангарып, ырысты табар.

Бистинг орооыстын албатыларынын јаны јүрүм учун тартыжу-зына јаан јѳмѳлтѳзин алтай албаты база јетиргенин Э. Палкин бойы-нын үлгерлеринде темдектеп јат. «Сени келзин деп турум» деген үлге-ринде поэт чех наязына мынайда айдат:

Биске Москвада билежерге келичбис,
Москвадаг јүрүмниг јолын көрдибис.
Москва биске јерибисти сўјттирген,
Кажыбысты ла сакыйт чыккан јерибис,
Менин јарлу байлык јерим
Эмди алдымда јадыры, көрѳѳг.
Нѳкѳрим, сени келзин деп турум,
Билежерис, бѳкѳ дѳ тилдѳ болзог.
Кѳрѳринг, нѳкѳр, кѳн солундарды,
Јагы јүрүмниг тыныжын тыларын,
Билеринг менин сўјнип турганымды,
Күндүзек, јалакай албатымла таныжарыг.

Бойынын албатызынын јадын-јүрүминде јаан кубулталарды поэт чокум темдектеп јат. Ол Саадак Чурпанов керегинде бичип, эмди дезе ол «Москвада Советте јуундаган» деп темдектейт. Тегин койчы тѳрѳл ороонына канча ла кирелѳ көп туза јетирерине бастыра кичсемелни салып иштейт:

Энезин көрбөгөн балам
 Ээ болгонун уткыйдым
 Кижн кижн эдетен
 Килемји бисте жок беди.
 Оскүс жабыс жүргенди
 Оскүрерге күч беди.

(«Саадак»)

Алдында жокту алтай бир кичинек жерин сүрүп аларына канча шыраны көрөтөн болгон?! Же эмди десе айалга чек башка...

Эмди суактар жаланла тамырды
 Жайылып, жерди сугарганын көрдүм.
 Черүдүй турган бу мажактардын
 Ортозына туруп, омок сананадым.
 Ыраакта маанылу комбайннын
 Көлдүй ашта эжингенин көрдүм.
 Ой жеткен деп эзин согордо,
 «Чын!» — деп, мажактар баштарыла көкүйт
 Менин мында турганымды сезеле,
 Мажактар шымыранып куучундайт:
 «Слерге жилбүлү, слерге жеңил
 Түжүмди жаланнаг эжерге.
 Акту күчигерле кажы ла жыл
 Ырысты үрөндөп өскүрерге!»

(«Жаланымда»)

Э. Палкин «Амыр» деп поэмазында бистинг ороондо коммунистический строительство өдүп турган айалгада улус ортодогы жаны колбуларды көргүзүп туру. Јит студент Амыр жайгыда амыраар өйдө Јелечи деп кыска јолугып јат. Кыс уулды сүйүп туру. Је уулда десе сүйгөн өскө кыс бар. Је андый да болзо, төрөөн-тугандар Амырды Јелечиле кожо айыл-јуртту эдер деп кичеенип турулар. Алдында јит улустын күүн-санаазын јаандар укпайтан болгон. Је эмди десе сырангай башка өй. Амыр озогыдаг јанжыккан бу коомой учурлу керекке удурлажа тартыжып туру. Поэмадаг алынган бу үзүктн кычырып көрзөөр дө. Энеси ле јааназы Амырды айыл тутсын, Јелечини эмсеген эдип алзын деп келерде, јит уул ологго мынайда айдып јат:

— Јаанам, жүрүмим чек өскө,
 Јастырып турган болороор.
 Пени де айтсаар, бүдүрейин,
 Јангыс ла мыны токтодоор,
 Кижининг балазын тегин ле
 Кичееп сөстөгөн эмтиреер.
 Көксимде көп ачу бар,
 Көдүрерге күч, билзегер,
 Јүрекке удурла барбазым,
 Јүрегиме тийбезеер.
 Оны слер де, энем де
 Ондоп эмди билбезеер.
 Јакарган сөзөөрдн укпазым,

Сүүнчн жагьыс тойдо эмес.
 Мен ле тойды эт ийзем,
 Jүрүмгер кубулар эмес.
 Бойоорды ла сананбазаар,
 Менде база жүрүм бар.
 Бойымнын башка жолымда
 Меге берилген жылдар бар.
 Чын ырысты көрбөддөр,
 Чын сүүшти билбееер.
 Jүрүмеер ачу эмес пе?
 Jүрүмис башка эмес пе?
 Улаар слерден бир эмеш
 Башка жүрзин деп сананзаар.
 Улу башка жүрүмге
 Балагарды алказаар.

Э. Палкин бистин орооныстын албатыларынын нажылыгын ла ка-
 рындаштыгын, бистин сйдо ак-чек күүн-санаанын төс јери боло бер-
 ген төрөл столица Москваны үлгерлеринде көдүрнигилү мактап түрү.
 «Москва, сеге сөзим айдайын» деп үлгерде мынайда айдылат:

Москва, сеге сөзим айдайын,
 Қижини ийделендирер кеберинг учун
 Күнүн ле көпти көрүп кайкадым,
 Алкыш, көпкө үренетен учун.
 Мени сүүнип билерге үредедин,
 Jүрүмнинг амадузын мында сескем.
 Jүзүн укту улустар көргүзедин,
 Албатыларды билип, озорды сүүтем.

Э. Палкиннинг үлгерлеринде жууга удурлашкан, амыр-энчү учун
 сөстөр јарт угулат. Ол советский улус амыр-энчүни корып аларына бек
 күүн-санаалу болгонын, бистин албаты бастыра кижиликтинг амыр-эн-
 чү јадып-јүрүми ле ырызы учун турумкай тартыжарын көргүзет. «Јагы
 кижн» деп үлгеринде поэт мөштөр сскүрип турган ишчи керегинде би-
 чип, мынайда айдат:

Эмди ол мөшти сугарып турарда,
 Кайда да өзүм суу сурагандый угулды.
 Кайда да јаскы јанмырдыг ордына
 Корголжыи өзүмдерди кескендий билдирди.
 Бала ыйлап, кейдинг ордына
 Ышка тумалангандый болды... Ол туразына
 Түрген киргенин бойы сеспеди.
 Улусла да эзендешпей, балазына келди.
 «Бил, јаш өзүмнинг коручызы мен» — деди.

Э. Палкиннинг үлгерлери бисти албатынын ырызы учун тартыжу-
 га көдүрип, телекей үстүнде амыр-энчү сүүген ак-чек күүн-санаа качан
 да болзо јенүлү болорына ижендирип јат. Онын да учун поэттин мы-
 найда айтканы јаан ийделү деп угулат:

Бил, уулчагым, бистинг үйебисти:
 Адага сергек болорго келишкен.
 Бистинг өйдө танышгы албатылар жүректери,
 Адаг коммунизмнин тазылыг сугарышкан.
 Ой келер Коммунизм тушта Алтайла базарын
 Ончозын санап, бу мөшкө чыгарын.
 Адагнын өскүргөн кузугун амзаараар,
 «Өзүмнүн өйи болгон» деп мактаараар.

Поэт улусты там ла ичкери барарына, канча ла кирелү бийик көлү-
 рилерине кычырып туру:

Мен пиз керегинде санангам,
 Јеримниг келер жүрүмни санангам.
 Мындыг андый болзо деп,
 Јаш баладый көкүп санангам.
 Эмди санап, күүниме тийди,
 Санаалар чечектий чоокырайт.
 Јүрегим тууга чыгарга кычырды —
 Бүттарым јенил, ийделү базат
 Салкын, салкында, шуулазын агаштар!
 Түман серизин, эбире јарызын.
 Слерди мактайдым, иштенкей суулар,
 Сеге сүүнедим, јаскы салкын!

(«Јаскыла»)

Э. Палкин үлгерлерининг бирүзинде мынайда бичпйт:

Өйдиг өдүл тураны
 Өзүк буурга табарат
 Јүрүмди сүүген јүрегим
 Өксөп, өксөп согүлат.
 Кандый јакшы күндер бу!
 Келер өйлөр көксимде,
 Јакшы саназ јалкындый
 Јалт эдилет көксимде.

(«Амыр, јобон бу түнде»)

Төрөл јерининг јаранып чечектеген телкемдерин терег сүүп турган
 поэт бистинг орооныстыг героический албатызыла кожо коммунизм
 нин јеигүзине ичкери бойынын кожонгыла улуска јаан сүүмји јетирип,
 јаныс стројго барып јат.

IV

Борис Укачининг үлгерлерининг 1962 јылда Горно-Алтайскта орус
 тилге чыккан баштапкы јууптызы «Есть такая земля» («Андыј јер бар») —
 деп адалат. Оны орус тилге поэт Г. Кондаков көчүргөн. Поэттинг үлгер-
 лери бойынын байлык кеберлериле, жүрүмди сүүген от-јалбышту кычы-
 рулу күүн-санаазыла кычыраачыны јилбиркедип јат.

Б. Укачин бойынын албатызыла, төрөл јериле јуук колбулу болго

ыла поэтический кѣдүршгини алып туру. Онын творческий једимдерининг тѳзѳлгѳзи албатыла колбулу болгонында. Поэт онын учун бойынын улгерлеринде мынайда айдып турат:

Ат туйгагын эдеде
Јортып койгон јерим бар.
Эжинген айды тударга
Эгмектеп кирген суулар бар.
Ай ажатаң ажудан
Ажып ого барарым.
(«Менин чыккан јерим бар»)
Менин деремнем — ол улустар.
Јүрекке кару ла јалакай најылар!
(«Менин деремнем»)

Поэт кѳп поэтический кееркедүлү сѳктѳрди орус ла алтай албатылардын најылыгына учурлаган.

Најылык керегинде, Тѳрлим керегинде бу кожонды
Мен эки тилге уктым,
Је музыкаы онын јаныс болды.
Бистин јүрүмис, бистин амадуус, улу најылыгыс,
Бу кожоннын музыкаынды, үргүлјиге јаныс.
(«Најылык керегинде кожон»)

Поэт албатылардын најылыгын куру сѳстѳрлѳ кѳргүзип турган эмес, је бистинг јадын-јүрүмисте болуп турган керектерле бек колбулу эди кѳргүзип јат. Темдек эди «Орус энеге» деп улгерди алаалдар. Поэт бойынын орус најызынын энезине мынайда айдып туру:

.. Керек болзо, Тѳрблiske
Акту јүрүмисти ле сѳўжисти,
Јүректин канын ла теристи
Кыскабазыс, эне!
Ырысту алтай албаты адынан,
Андагы бистинг энелер адынан.
Кѳп нация армия атынан:
«Белен!» — деп,
слерге мен айларым.

Б. Укачин бистинг ѳйдин кижизининг, коммунизмнин строителининг јаны кебсрин кѳргүзѳрге кичеенип јат

Бис эмдиги ѳйдинг улузы,
Нинбис чалынды јүрүмде суркуразын
Чѳпѳ талайдыг тынду суузы..
Темир јол тайганы ѳрүмдеп ѳтсин.

Бистинг ѳйдинг кижизининг ижи качан да болзо улу болгонын нот кѳргүзип, бистинг ѳйдинг јаш ујези јаандардыг баштаган керегин онот ары сткуруп јат деп јартайт. «Волочасевканын партизандарына» деп улгерде поэт мынайда бичиген:

Партизандар!
Jүрүмгерди слердинг улалтып,
Jүреги ле жажы
 jинт улустар
Jаныгарла үзүк jок
 jоруктап өдөт —
Слерге jүрүминде
 олор өткөнөт.

Поэттин көп үлгерлери малчыларга ла аш өскүрөөчилерге учур-
лалган. Ол эрчимдү иштү улуска кайкап турганын бичийт:

Менинг деремнем туулар ортозында
Ильичтинг лампочказын сырга эдинген.
Тракторлор, комбайндар жаланда jүргүлөйт.
Аттар, уйлар кобыга толгон.
 («Менинг деремнем»)

Алтай албатынын жадын-jүрүминде жаан кубулталарды Коммуни-
стический партия экелген. Ол албатыны келер жаркынду jүрүмге баш-
тап апарат. Поэт партиянын улу Програмамы керегинде мынайда
бичийт:

Келер ой мындый болор деп.
Компартия меге айдып берди.
Ого мындый jолло бар деп
Ойгор планды журап берди.
Газетте улу ла тегин тоолор.
Олордо менин Төрөлимнинг чырайы.
Олордо таш көмүр, электрооттор,
Албаты jүрүмининг агару салымы.
 («Келер ой керегинде санаа»)

Бистинг албатыстын амыр-энчү ижин ийде-күчтү Советский Черү
корулап jат. Албаты ла Черү — бирлик. Б. Укачин жаңы жылдын ту-
нинде государственный гранды корулап турган пограничниктерге учур-
лаган «Солдат» деп үлгеринде мынайда бичиген:

Солдаттыг кату ла терлү jоругынан
Геройлор жылдызынын jолы башталган.
Jажына өчпөй суркуразын деп,
Албаты jүрегининг чедиргенин сыйлаган.

Jинт алтай поэт бойынын үлгерлеринде жаңыс ла бистинг ой керегин-
де бичип турганыла бисти сүүндирип турган эмес. Онын үлгерлери бай-
лык кеберлү болгоныла, чокум сөстөрлө аңыланып jат. «Орус энеге»
деп үлгерде поэт мынайда бичийт:

Байла, слердинг көстөригер
Чанкыр, чанкыр...

Онон ары дезе бойынын энези керегинде «энемнинг көстөри кара,

кара» деп бичип, орус ла алтай эне экилезин ого кару болгону кӧргүзет.

«Анда оттор ӧчпӧй жат...» деп ӱлгеринде поэт айдат:

Кӧчкүн, жайым булуттар
Кӧк сүмерде жакын калт.
Анчы чылап ӧнӧлӧп,
Ай эраайын чыгып келт.

Јинт алтай поэттинг орус тилге кӧчүрген ӱлгерлериненг кӧргӧндӧ, келер ӧйдӧги туштажуларда Б. Укачиннинг јакшынак јангы ӱлгерлериле таныжарына орус кычыраачылар иженип турулар.

V

1962 јылда Горно-Алтайскта С. Суразаковтынг орус тилге кӧчүрилген ӱлгерлерининг «Хозяин гор» («Туулардын ээзи») деп јаан эмес јуунтызы кепке базылып чыккан. Ого кирген «Аргымак» деп поэманы ла ӱлгерлерди орус тилге К. Козлов, Г. Кондаков, И. Фоняков, А. Сотников, Е. Стюарт, В. Курзов кӧчүргендер.

С. Суразаковтын ӱлгерлери кыска болгоныла, гражданский кӱӱнтабыла, кӧдүринилӱ шӱӱлтеле, байлык кеберлерле јуралганыла айгыла-нып јат. Поэт бу јаан эмес јуунтызы ажыра бойыннг албатызынынг ду-ховный байлыгын, онынг санаа-шӱӱлтезин, амадузын сӱрекей јарт эдип кӧргӱскен.

Алтай легенда аайынча бичилген «Аргымак» деп поэмазында С. Суразаков бойыннг албатызына бастыра бойын беринген ле јайымды сӱӱген Айдардын кеберин сӱрекей јакшы кӧргӱскен. Бу уулды анчы Адучыдан Карабай деген бай албанла блаап алала, чыдаткан. Карабайдын бойында уул јок болгон. Ол Ай-Сылу деп јаражай кызын Айдарга берип, Айдарды база бойындый ок јоктуларга килебес казыр бай эдип алар деп сананган. Айдар ла Ай-Сылу бой-бойлорын сӱӱп турулар. Је Карабай кижининг ырызы јангыс ла бай болгонында деп бодоп јат.

Ырыстын тӧс учурын Айдар дезе чек башка ондоп туру. Айдар сӱӱген кызыла кожо Аргымакка минеле, тӧрӧл јерине, ада-энезине, бойыннг албатызына келип јат.

Айдарга јайым, сӱӱген јери бастыра байлыктардан баалу. Ол бойыннг албатызынан ырап качан да барбас болгону поэма јарт керелеп туру.

«Аргымак» деп поэмада Карабайды автор ачап, калју кижин деп, калык-јонды кулданаачы деп кӧргӱскен. Ӗлӧр ӧйи јууктап келгенин бил-лип турган Карабай тегин улусты тоноп јӧӧгӧн јӧӧжӧзине ачынып, угы-тӧзин ононг ары улалтар кижин јок болгонына кородоп јат.

Је алтай албатыны базынган байларды Улу Октябрьский револю-

ция жалмай соккон. Эмди алтай албаты бистин орооныстыг көпнациональный билезинде тең праволу ла жайым жүрүмдү боло берген. Ол бойынын төрөл жеринин, бойынын салымынын, бойынын ырызынын ээси. Алтайга келген жаңы жүрүмди С. Суразаков «Туулардын ээси» деп үлгеринде мынайда бичиген:

Мекеле жонды колго туткан
Мекечи танмалар антарылган!
Эмди туулардын ээси — бис,
— Э-э-э-ээй,
кеен Алтайыс!

Поэт төрөл жерин терең сүйүп, онын жаражына оморкоп жат. Онын сүйүмүзү жүрегине чек бадышпай тургандый...

Бийик кырдын ажызына чыктым
Бастыра Алтай мынан көрүнөт.
Ба-таа, Алтайымнын жаражын!
Сүйүнип кыйгырар күүним келет:
Э-э-э-ээй!

С. Суразаков алтай албатынын жүрүминдеги жаңыртуларды бойынын үлгерлеринде темдектеп туру. Ол Совет орооныстын жүрүминдеги кубулталарды жарт көрүп, Төрөлистин келер жаркынду ойине терең иженип жат:

Келер ойго
Колхозчы иштенет.
Малчы малдарын
Кичееп көптөдөт.
Деремне сайын
Жаңы туралар

Келер ойго тургузылат.
Келер жүрүм —
Ол меге баалу.
Келер жүрүмди
Кожондоп турум.
(«Келер ой»)

Жайым албаты ар-бүткенди бактырып, оны кижинин тузазына иштедип жат. Азыйда аба жыш болгон жерлерде эмди электрический оттор жаркындалып күйген. Андагы улус:

Кандый уткычыл, күндүчи улустар!
Солун улустын эрмегин угуп,
Уруп бергилеген ажын ичедим.
Кизи кижиге килеңкей болгонын
Тайгада, нөкөрим, мен жакшы билдим.
(«Тайгада»)

С. Суразаков адалардын баштаган улу керегин оной ары улалтып бүдүретен балдар керегинде жылу бичип туру. Бу балдар жаанап келзе, геологтор, поэттер болзын деп, ол күүнзейт. Же озор кем де болзо, озордын жүрүми ырысту болорына поэт терең иженип туру.

Поэт бирлик жүрүмдү, амадулары бирлик албатылардын најылыгы керегинде бичиген. «Ташкенттеги најыларыма» деп үлгеринде ол

узбектердин јеринде жүзүн-жүүр национальностту улустың жылу туштажулары керегинде куучындайт:

Эртенде Ташкент ыргал-байрамда.
Кандый көп айылчылар мында!
Казах, кыргыз, орустар мында...
Жаан байрам эмитир Ташкентте.
... Мен качан да болбогом Ташкентте.
Таныштар жок деп бодогом Ташкентте
Је кандый көп наҗылар Ташкентте!
Карындаштар ончо эмитир Ташкентте!

С. Суразаков жүрүмди јакшы билер, көргөнни улуска билдирте јартап берер поэт. Ол јангы поэтический табынтыларды, бойының талантына јангы ийдени албатыла жуук колбулу болгонынан таап алат. Ол бойын албатының бөлүгү деп бодоп, бойының творчествозын албатыга учурап јат:

Бис үлгерчилер! Кандый макалу!
Јангы жүрүм-кожоң чүмдейдис.
Јүрегис ару, сагыжыс јаркынду.
Амыр-энчү жүреге күйзейдис.
(«Бис амыр-энчү үлгерчилер»)

Келер јаркынду ой учун тартыжуда көп уурларды өдөргө келижин јат. Бистинг албаты Ада-Төрөл учун Улу жууда эрчимдү тартыжып, бойының төрөл јеринин јайымын ла ак-чегин корулап алган. Эмди империалисттер телекейлик јангы жууның јалбыжын күйдүрерге турган өйдө советский улус амыр-энчүнннг керегин турумкай корулап, коммунизмге ичкери јенүлү барып јат.

Советский кижининг јендиртнес ийде-күчтү кеберин С. Суразаков бойының үлгерлеринде јарт көргүзет. «Байкара» деп үлгеринде поэт кижини бек тууга тундеп, мынайда айдат:

Айас күнде көргөжин.	Јалкын-отко удур
Айдары жок сен јобош.	Қалаптандың. Байкара.
Албатының көзине	Корум таштар күзүреп.
Көрүнедиг сен јараш.	Көп өзөккө торгулды.
Је булуттар койылып.	Коруланып Байкара
Јылып келип жууларда,	Коркуштанып ол чыкты.

VI

А. Саруева — јарлу поэтесса. Оның үлгерлер бинчири удай берген. Оның орус тилге көчүрилген үлгерлеринин баштапкы — «Тебе, мой край» («Сеге, мениң јерим») деп жуунтызы 1961 жылда Горно-Алтайскта кепке базылып чыккан. Улгерлерди орус тилге К. Козлов көчүрген. Поэтесса бойының үлгерлерин, Туулу Алтайдың өскө писательдери чылап ок, төрөл албатызына учурап туру. Ол төрөл Алтайда жүрүм там ла јаранып турганына бастыра жүрегиненг сүйнет «Јас» деп үлгеринде оның мынайда да айдары јолду:

Жараш кеберлү кырларыма
Жас келип жаранды.
Койу жажарган агаштарга
Алтын күн чалыды...
Ырысту колхозчы уйлар кабырып,
Амыргызын үнгүр ойнодот:
— Ичкери, ичкери!—деп кычырып,
Кижининг санаазын көдүрөт.

А. Саруеванын жүрүмү албатызынын жүрүмүлө колбулу. Ол бойы-
нын албатызынын уур ла шыраду жүрүмүн сүрекей жакшы билер. Ол
Туулу Алтайдын өткөн өйи керегинде мынайда бичийт:

Алтайдын бийик кырларын
Жажын-чакка туман бүркейтен;
Айыл-журттын ортозында
Базынчык көчүп жүрөт.
(«Төрөлм керегинде санаа»)

Озогы өйдөгү алтайлардын карануй ла шыраду жүрүмүн А. Са-
руева чокум журуктар ажыра көргүзүп жат:

Көк өлбөгө көнкөрө жадып,
Тандакты тындап сен уксан;
Албаты онтузы, көстүн жажы
Өткөн чактарды толтырган.

Алдында бир де правозы жок болгон, же эмди төрөл колхозында иш-
теп турган алтай үй кижининг ижин поэтесса бойынын үлгерлеринде
мактайт. Бис онын үлгерлериненг койчы келиннинг иштегкей, жалтанбас
болгонын көрүп жадыс. Койчы Сары-Кыс бойынын ижине оморкоп, кой-
лорун кабырып кожондойт:

«Аң-кушка үркүтпес
Курч көстү пастух бар,
Салкын-жотконго алдыртпас
Ыжык агаш-таштар бар.
(«Койчы»)

А. Саруева империалисттердин жуу-чак баштаар деген кара санаа-
зына удурлаштыра чуулду үнүн көдүрүп жат. Ол бистин Төрөлм кан-
дый да өштүнүн умзаныжын туй согор ийде-күчтү болгонына терең
иженет.

Куржун канатту күүле куш,
Жер үстүн керизен!
Жер үстүндө иш күчтүгө
Амыр-энчүбис жетирген!
Түргөн учар күүле куш,
Канадын салбай, сен учсан;
Жуу чыгараачы байларга
Кортук эмезис сен айтсан!
(«Эрте күс»)

Жылдарды ээчий жылдар солыгай, је А. Саруева бойынын поэтический творчествозыла качан да болзо јиит. Ого јангы ийде-күчти иш бүдүрген албатызы јетирип јат. Ол эрчимдү иштү улуска бастыра јүрегинен сүүнет.

Кемеер ле јүстен јажазын!
Комустан кожон јыгырадып,
Коо ижеер мактайын,
Јүректен сөстөр чыгарып,
Јүс магаарды јайайын!

(«Најыларга»)

Поэт ичкери ырада көрөт. Онын јаныс ла бу өйдөги көргөни — келер јаркынду өйдө там ла јаранган төрөл Алтай јери. А. Саруева Алтын-Көлдінг улу бүдүминне кайкап, мынайда бичип туру:

Сеге јеткендер јүреги оморкойт.
Сеге жүргендер јүреги ойгорлойт.
Јангы Алтай көрүнөт јүзинде,
Јайымду Алтай көрүнөт күскүнде
Керептер јүскүлейт коммунизм тагына,
Ильичтин оды кычырат улустың ырызына.

(«Алтын-Көлим»)

А. Саруеванын, Л. Кокышевтин, Э. Паткиннин, Б. Укачиннин, С. Суразаковтын, А. Саруеванын орус тилге көчүрилген үлгерлери — онызы талантту алтай поэттердин бичиген үлгерлеринин јүк ле бир кезиги болуп јат. Је бу да үлгерлерден бис алтай албатынын јадын-јүрүмиле теренжиде таныжып, олордын эрчимдү ижин көрүп турубыс. Поэттер бойларынын үлгерлеринде терен поэтический шүүлтелер айдып, чаңкы туулардын иштеңкей улузына терен сүүмјизин көргүзип турулар.

VI

Талдама үлгерлерле көштой орус тилге анайда ок прозаический де произведениелер көчүрилери башталган. Бу иш мынан да ары элбеле өткүрилер деп, бис терен иженип турубыс.

Орус кычыраачылар Ч. Чунжековтын «Мундузак» деп повезиле јилбиркеп танышкылап турулар. Оны орус тилге А. Китайник көчүрген ле Барнаулда 1965 жылда кепке базып чыгарган. Бу повестте революциянын алдында жылдардагы ла Совет јаннын баштапкы жылдарындагы албатынын јадын-јүрүми көргүзилген. Произведениениң төс геройынын Мундузактыг јүрүми көп алтайлардын јүрүмиле түңей. Ол кичү јаштан ала чынды ла ырысты бедреп јат. Јилбиркек уулчак байлардын ла камдардын мекезин јарт билип алар.

Мундузакка јүрүмнин чындык учурын ондоорына јаан болушты орус большевик Михаил Козлов јетирет. Ол революция ла Ленин керегинде јиит уулга јартап берген. Экинчи орус нөкөри — агаштан неме-

„Күн уулы“

«Күн уулы» деп бичик ак-жарыкка чыкканынан бери бир де жыл өткөлөк. Же онын авторунын ады, санаа-шүүлтези, үни текши кычыраачыларга жайыла берди. «Күн уулы» деп жуунтынын автору Москвадагы Горькийдин адыла адалган литературный институтты былтыр божоткон жиит поэт — Паслей Самык.

Бойынын үлгерлеринде поэт бүгүнгү жүрүмдү, бүгүнгү жашөскүримнин санаа-шүүлтезин, бүгүнгү күннинг романтиказын бийик көдүринилү көргүзөт.

Жуунтыга 1957 жылдан бери бичилген үлгерлер кирген. Самыктын эн баштапкы үлгерлеринен де онын чокум санаа-шүүлтези, жүрекке томулар лирикасы иле көрүнөт. Жас керегинде бис көп тө үлгерлер кычырган болзобус, же «Бистин жастар» деген үлгерди сонуркап кычырадыс, жастыг тыныжына поэтле кожо сүүнедибис, жаш корболу агаштардын «жалбырагыла жапсышканын», «шуур-шуманак суу акканын» поэтле кожо сезедис. «Жиит ийде», «Тымык көстөр», «Рубайы» деп үлгерлерде айдылган сөстөр ас та болзо, же олордын учуры чокум, лирический санаазы бийик.

Жуунтыда једикпестер де бар. Анчадала Паслей Самыктын творческий јолы жаңы ла башталып турган тужунда бичилген үлгерлер бойынын идейный учуры ла художественный эп-аргалары јанынан жаңыс кеминде бичилген деп айдарга јарабас. Онын учун бу үлгерлерди поэт «Јаш жүректин түштери» деп адайла, жуунтынын экинчи бөлүгинде кепке басты. Калганчы өйдө бичилген үлгерлеринде једикпестер база бар. «Јирме беш јаш» деген үлгерде поэттин сөстөринин «чындыгын ас улус билген» деген комудалы жүрекке эбелбейт. Ол эмезе «Бис экү» деп үлгерде «Эмди мен соок тенгерини јудунып, жагыскан, жагыскан, жагыскан браадырым» — деп комудаган эрмек поэттин көдүринилү үлгерлеринен башкаланат. Же мындый једикпестер ас.

Кажы ла жаңы үлгер бичиген сайын поэттин үни там тыңыйт. Са-
мыкты жаңыс ар-бүткен јилбиркедип турган эмес, је ар-бүткен кижиле
колбулу көрүзілет. Эмди ол бойынын творческий ижинде талдап ал-
ган темазы — кижиле. Кижинин јүрүмдеги учуры, онын ийде-күчи, ачык-
жарык кылык-жаңы, кижинин, јаан эмес те болзо, албатыга учурлу ижи
поэттин үлгерлеринде кичеемелдү ле көдүринилү көргүзілет.

Бичикти ачып турган баштапкы ла үлгерлеринин бирүзинде мы-
найда айдылат:

Мен кижиле.
Јерге бир келгем,
Бир катап бүделе,
Кижиле болуп келеле,
Буудактарга туттурдым деп,
Болуп албай турум деп,
Айдар менин учурым бар ба?
Аланзыыр менин жаңым бар ба?

Бу сурактарга поэт аланзыш јогынан «јок» деп айдат.

«Амыр ла алдына јүр дегендер, эки јүстү болуп, кылынып јүргөн-
дер» поэтти ачындырат:

Јок!
Мен кижиле,
Мен
күн уулы,
Мен
бир келгем,
Мен
бир јүргем —

деп, чындык советский кижинин кылык-жаңын бу строкаларда јартап
айтпаган да болзо, је онын јаан керектер бүдүрерге белен болгонын
бис билип јадыс.

Экинчи јаан тема — бүгүнгиле јашөскүримнин јүрүмиле.

Поэттин алтан јылдарда бичиген үлгерлеринин геройлоры — јаш-
өскүрим, бисле кожо јүрген бүгүнгиле јииттер, јаан керектер бүдүрген
улус. Олордын «салымы колында», «күчиле бойында». Олор «казыр Ка-
дыннын канатту суузын» бактырып алала, «электро болуп эм урул-
зын» деп күүнзеп турулар. Олордын амырап отулар күүни јок.

Јииттер улу керектер бүдүрип јат.

Кубадагы керектерди
Јииттер башкарган,
Космостогы керепти
Јииттер баштаган —

деп, поэт јүрексинип айдат.

Бу үлгерлердин анчадала учы сүрекей јаан учурлу. Буржуазный
пропагандисттер эмдиги советский јашөскүрим эрчимиле јок, иште ий-

дези жок, адаларынын керектерин ундыган деген эрмекке мындый каруу берип жат:

Коркыбас бйдинг
Уулдары бис,
Коркыбас бйлорго
Туралы бис!

Анчадала бу идея «Марс жалангында» деп улгерде жарт коргузилген. Ленинградта Марс жалангында революция учун журумин бергендердин соогинде элен-чакка очпос от камызылып куйгенин коруп бичиген улгерде поэт, жашоскуримнин адынан адаларга чертенип тургандый, мынайда айдат:

Амыр уйуктаар, улу геройлор,
Биске иженигер,
Бистин журектерде слердин каныгар
качан да согулар.

Жашоскуримнин мындый эрчимду кылык-жанын коргузип, П. Самык улгерлеринин художественный эп-аргаларын тыгыдып алганынан улам улгери чокум, экпинду, кезем боло берди. Онын улгерлеринде калас айдылган строка жок. Онын кажы ла строказы улгердин учурын тыгыдып жат.

П. Самык жуунтыда бир канча улгерлерин Алтайга, торол албатызына учурлап бичиген. Бу теманын учурын поэт алтай улустын кылык-жангы, иштенген ижи ажыра чокумдап жат. Бойынын албатызын сууп, омордын кеберин жылу состорло журап, жаан једимдерге јединерине будуп жат; албатызына карузып, поэт «менин албатым», «албатым ончого јединер» — деп айдып жат. Је бу жаан једимдер «Килебес кучибис, чылабас колыбыс, јаныкпас журегис ажыра јаныс келер, нокорлор», — деп, поэт јартайт.

Поэт бойы керегинде айтканда, журумин албатынын журумиле чике колбойт. Албатынын ырызына ол акту журегинен суунип, омордын улу керектер будурерине ижемжилу состор айдат:

Мен иженедим,
Слерге иженедим,
Коммунист журекту
Алтай уулдар.

Учинчи тема — ар-буткен.

Алтайдын ар-буткенин сурекеј жаркынду, образный состорло журайт. Ар-буткен тынду немедий: бирде изу куннин «кучи чыгып» ажа бергени керегинде айдат, бирде булуттар «амырап аларга» «кымыны-жып алып, уйуктап калган»; «кайдан да чыйрак жылдыстар чыгара југурижип, аяастын тубиле айланыжа» бергени поэттин курч козинен база тайкылбады.

Ар-бүткенди тынду эдип көргүзип, П. Самык оныла биригип калгандый. Ар-бүткен кижини сүйүндирип, жүрегин сергедип, сагыжын арулап жат.

Жуунтыдагы төртинчи жаан тема — жер-телекейде кул да, базынчык та жок болзын, албаты нажылык жатсын, амадузы жангыс болзын деген тема.

Кубадагы революция жетгенине поэт сүйүнүп, мынайда айдат:

Эмди бис
бир күреде,
бир шүүлтеде,
бир шибееде.

Сүрекей кыска, же чокум, жаан идейный учурлу үлгөр. Коммунистический шүүлтени жер-телекейдеги албаты жарадат, социализмнин шибеезинин бегине олор бүдүп жат.

Жер-телекейдеги албатылар колонизаторлордон камааны жок учун тартыжып, жайымдалганын «Алжир» деген поэмада көргүскөн.

Бу поэма — П. Самыктын творчествосында эң артык произведение. «Алжир» деп поэма — он алты жашка жеткендердин бойынын жайым жүрүмү учун тартыжып турала, өлгөнү керегинде кожон, кижиликтин жүрүмине учурлалган гимн.

Поэма кыска бөлүктөрдөн туруп жат. Кажы ла бөлүктүн учуры бой-бойынан башкаланат. Же бу бастыра бөлүктөр «Алжирде» бир учурлу болуп бириккен. Баштапкы үзүктө лирический герой жер үстүндө «күмүштий жылдыстарды», «килингдий» түндү арыктап, ак-жарыктагы ырыска сүйүнөт.

Же жер үстүндө улус ончозы ак сагышту эмес. Бу кайкамчылу түндө ыраактагы Алжирде колонизаторлор — «умзанган бөрүлөр» — жөөжө үстүнө жөөжөгө амадап, угы ас албатыны базынарга амадап», «кичү Алжирдин кичү жуучылын 16 жаштуда базып салдылар». Автордын Ахмет керегинде айткан мындай сөстөри «мен кижин болуп, кижин жүрүмүн некегем деп, сен эмди качан да айтпазың, Ахмет, — менин көстөрүм көөркийимдин көстөрүн көрбөй барган деп, менин колдорум көөркийимдин чачтарын тутпай барган деп, сен эмди качан да айтпазың, Ахмет», автор кычыраачыны кородоттырбай, оны Ахмет учун өштүлөрлө тартыжарга каныктырат.

Ахмет керегинде автор сүрекей жылу сөстөр айдып жат. Ахметтин кыска жүрүмүнүн учурын жартып, Ахметке килеп, онын жийит тужунда өлүп калганына кородоп, жер үстүндө улуска поэт мынайда баштанат:

Слер билеригер бе,
Бистин кажыбыс ла,
Жерде жагаган улустын кажызы ла,
Бистин качан да көрбөгөн жерде,
Ыраак Алжирдин

Сары чолинде
Бүгүн энирде
Он алты жашту уулла кожо
Тонокчыларга
Өлтүрткен!

Ол бистин
Адыбыс корыган,
Слер оны
Билеригер бе?
Бис бир кижиге

Астап калдыбыс,
Бис бир кижиге
Оокүзиреп калдыбыс,
Слер оны ондойдыгар ба?

Бу сөстөр поэттин жүрегинен сызылып чыккан. Олор ачуркаган өлтүрөөчилерге калаптанган кижинин отко жалбырап турган төжинен учуп чыккан сөстөр.

Жирменчи чак — «эки башка жүрүмдү чак».

Улу да,
жакшы да
Жирменчи чагым,
космоско,
Айга
Керептер көдүрилет.
Коронду жүрүмдү
Кулдарың жүрөт.

Же кулдарлу, бийлерлү ой узак болбос. «Бүтүн тургуза бар жүрүмдү байрамдаарыгар» — деп, Ахметтин өлтүрөөчилерине жыргаарга узак ой артпаганы керегинде поэт бүдүмжилү айдат.

Поэмада айдылган сөстөр бирде жаш кайыннын жалбырактарындай шылырайт, бир де күкүрттий күркүрейт.

Бу шүүлтенин чынын билерге 4-чи бөлүктү шиндеп көрөликтер:

Ак-жарыктын үстүлө
Ай браадыры.
Туулардын үстүлө баскан,
Улаарган кыстый,
Чанкыр чачтары —
Чалыган чокторы
жалбыраган
Ай браадыры.
Эбиреде
Тымык,
Тымык,
Тымык...

Бу бөлүк 38 поэтический строкадан туруп жат. Мындагы айдылган эрмек табылу, лирический жылу сөстөрлө бичилген.

Ого көрө, 3-чи бөлүктө жүк ле тогус поэтический строка. Же мындагы айдылган эрмектер жалкынды кыска.

Бежинчи бөлүктү кычырып көрзөөр дө:

Эй,
улустар,
Слер бүгүн
кайда?

Жүк ле беш сөс. Бу беш сөс ыраак тайгада жаңыланып калгандый.

Je оlorдың учуры jaан: кижн олўп калган, ого јўк ле он алты јаш. Јуу-чак јок болгон болзо, ол оскў јниттердн сўўннп јўрөд эдн, тўнннп тымыгына база бнс ок чылап кайкап јўрер эдн, сўўп јўрер эдн. Je Ахмет бўгўн јок. «Окко соктырган» он алты јашту Ахмет «соогон». Онын учун «Эн, улустар, слер бўгўн кайда?» — деп, кижн канайда кыйгыр-бас! Ахметке «умзанган бөрўлерге» удурa не турбас, телекейде амыр болзын деп не тартышпас.

Бу мындый контраст, мындый эп-арга ажыра поэт бойынын поэмазынын идеянын учурын бийик кемине јетирип јат.

П. Самык бойынын ўлгерлернн кичеемелдў бичнп, оlorдың чын-дыйын бийиктедер ишти качан да ундыбайт. Онын ўлгерлерннде терен философскнй санаа-шўўлтелер де айдылган, общественно-политическнй сурактар да тургузылган. Онын изў лириказы кычыраачыларга база јарайт.

Степан КАТАШЕВ.

Алтай тилдин өзүми

АЛТАЙ АЛБАТЫНЫН ИСТОРИЯЗЫНАН

Телекейдин үстүндө эки мун беш жүс кирези жүзүн-башка тилдер бар. Тилдерди учунайлар шиндеп, оорды бир канча жаан бөлүктөргө бөлүгөн. Андый бөлүктөрдүн эң жааны индоевропейский тилдер болуп жат. Бу жаан бөлүк тилдер бир канча биле тилдерден бүдөт. Темдектезе, романский билеге — португалский, испан, француз, итальян, румын, молдаван тилдер кирет. Германский билеге английский, немец, норвежский, швед, датский тилдер кирет. Славян тилдерге польский, чех, словак, серб, болгар ла орус тилдер кирет. Индоевропейский тилдерге оонг до өскө көп тоолу биле тилдер кирет: индийский, иранский, балтийский, семитский ле оонг до өскөлөри.

База бир жаан бөлүк тилдер алтай тилдер деп адалат. Алтай тилдерге үч биле тилдер кирет. Оордын баштапкызы монгол тилдер: бурят-монгол, халха-монгол, калмык тил. Монгол тилдерле куучындап турган улустын тоозы төрт миллионго жуук. Монгол укту албатылар Советский Союзта (буряттар, калмыктар), Монголияда (монголдор, ойраттар), Кытайда (монголдор) журтап жат.

Алтай тилдердин экинчи билези тунгусско-маньчжурский деп адалат. Бу билеге эвенк, тунгус, ламут, маньчжур, нанай, удэге улустын тилдери кирет. Бу албатылардын тоозы эки миллиондон ажыра. Оордын көп сабазы Кытайда, кезиги СССР-де журтап жат.

Алтай тилдердин үчинчи билези тюрк тилдер деп адалат. Бу билеге турктардын, азербайджандардын, туркмендердин, татарлардын, башкирлердин, уйгурлардын, казахтардын, узбектердин, хакастардын, чуваштардын, якуттардын ла оонг до өскө көп тюрк албатылардын тилдери кирет. Бастыра тюрк тилдердин тоозы төрттөннөн ажыра. Ол тоого эмдиги бистин алтай тилис база кирет.

Тюрк тилдерле куучындап турган улустын тоозы алтан миллионго шыдар. Оордын жирме төрт миллионы Советский Союзта, артканы

Турцияда (турктар), Иранда (азербайджандар, туркмендер), Афганистанда (туркмендер), Китайда (уйгурлар) журтап јат.

Бастыра алтай тилдерди текши шиндеген ученылардын тоозы сүреен көп. Эң баштап алтай тилдердин бой-бойларына јуук, укташ болгонын Петр I Полтавский јууда олјого алган шведский офицер Иоган Страленберг шиндеген. Онын шүүлтези ле болзо, бастыра алтай (тунгус, монгол, тюрк) тилдер јангыс ла бой-бойларынын ортозында укташ эмес. Олорго бүткен бүдүми аайынча јуук, укташ тилдер база бар, төмөктөзе, венгерский, финский, эстонский, карельский ле оной до өскө көп финно-угорский билеге кирип турган тилдер. Наукада И. Страленбергтин шүүлтези урало-алтайский теория деп адалат.

Соңында алтай тилдердин укташ болгонын Германияда Г. Винклер ле В. Банг, Венгрияда Ю. Немет, Россияда академик Владимирцев ле Е. Д. Поливанов, Финляндияда Г. И. Рамstedт, Францияда Ж. Дени, Польшада В. Котвич, Турцияда А. Джафероглу ла оной до өскө көп ученылар јилбиркеп шиндегендер.

Бу ученылардын текши шүүлтези ле болзо, бистин эрадан бир канча мун јылдар озо Төс Азияда, Алтайда јаткан улус јангыс тилдү болгон. Ол тилди эмди јебрен алтай тил деп адап јат. Ол јебрен чактар туркунына алтай тилден өрөги көргүскөн үч биле тилдер бүдүп, өзүп таркаган болуп јат.

Ученылар Е. Д. Поливанов ло Г. И. Рамstedт корей ле япон тилдерди ол јебрен алтай тилден бүткен деп шүүлте айткан. Је онын чыны-јартына алтаистика деп наука эм тургуза чыккалак.

Финно-угорский тилдер ле алтай тилдер укташ болгоны, чынынча айтса, јебрен өйдөги јангыс тилден таркап өскөни, эм тургуза база јарты јок. Ненин учун дезе олордын укташ болгоны јангыс ла тилдин бүткен бүдүминен (типологиязынан) көрүнөт, олордын сөстөринин учуры чек башка. Онын учун урало-алтайский теория эм тургуза теренжип, өзүп, тынгыгалак деп айдарга келижет.

Алтай тилдердин бой-бойларына јуук, укташ болгонын, тунгус, монгол, тюрк албатылар јангыс тилдү јебрен өйдөги албатыдан таркаганын шиндеп турган науканы ученылар эмди алтаистика деп адап јат.

Анайдарда, јебрен чактардагы болгон алтай тилден эң баштап тюрк тил бүткен, ол тюрк тилден эмдиги бистин алтай тилибис бүткен эмтир — тюрк тилдер көп (бирүзи — эмдиги алтай улустын тили).

Алтай тилди бир канча өйгө калмык тил, эмезе ойрот тил дежетен. Је ойрот тил — ол калмык тил ине. Калмык тил монгол тилдерге кирип јат, алтай тил дезе тюрк тил болуп јат. Эмди алтай тилди ойрот тил деп јастыра адаганы биске јарт: ол монгол тил эмес, тюрк тил... Бистин алтай тилибис јебрен алтай тилден бүдерден бери тюрк тил болгон. Онызын бис тюрк албаты јебрен өйдө бичиген кайа-таштардан көрөдис.

Жебрен өйлөрдөн арткан таш бичиктерден көрөр болзо, тюрк тилле бичиир эп-сүме бежинчи чакта табылган эмтир. Бу өйдө тюрк албаты бой-бойынан башка, эки жүзүн букваларла (алфавитле) бичийтен. Олордун баштапкызын тюрк албаты бойы тапкан.

Ученыйлардын текши шүүлтезиле болзо, тюрк буквалардын бүдүми аттардын жалмажына кызу темирле салатан таңмаларла чике колбулу. Онын учун тюрк буквалар (олордун тоозы беженнен ажыра) шак бу таңмалардан табылган деп айдыжат.

Экинчи алфавиттин, «үзүк бичиктин», буквалары Сириядан келген. Биске, узбектерге ол уйгурлар, монголдор ажыра жеткен.

Жебрен өйдөгү кезик тюрктардын тили таш бичиктер табылган жер аайынча орхоно-енисейский деп адалат. Андый тилле бичиген памятникти ученыйлар Орхон ло Енисей деп суулардын жарадынан тапкан. Соңында Киргизияда Талас деп жерде андый бичик база табылган. Жебрен өйдөгү тюрк тилдин бичилгенин шиндеп көрөөчи ученыйлардын айтканыла болзо, Енисей суунун жарадынан ла Таластан тапкан памятниктердеги бичилген тилдин ле Орхон суунун жанынан тапкан памятниктеги бичилген тилдин ортозында бир кезек жаан башкалар бар эмтир.

Темдектезе, профессор Батманов кыргызтардын, алтайлардын, шорлордын, тувалардын ла хакастардын тили Енисейден тапкан памятниктин тилиле исторический колбулу деп жартайт.

Монгол жеринен, Орхон суунун жанынан, тапкан памятниктин тили түштүк-күнбадыштагы жаткан туркмендердин, азербайджандардын ла турктардын тилдериле жуук колбулу деп айдат. Анайдарда, алдында Турциянын албатызы ла азербайджан, туркмен улус Тос Азияда, Алтайда жаткан эмтир.

Уйгурлардын бичийтен эп-сүмези кийининде монголдорго, база бир кезек тюрк албатыларга көчкөн. Оны үстүнөн төмөн бичийтен «үзүк бичик» дежетен; андый бичишле кезик алтайлар орус букваларга көчөргө жетире бичиген. Андый улусты көргөн, билетен каргандар эмди де бистин журт жерлерде бар.

Анайдарда, алтай тил тюрк тилдерле учы-тазылы тудуш эмтир. Жебрен өйдөн арткан памятниктерде бичилген тил алтай тилге жуук болуп жат.

Андаый памятниктерде кепке базылган сөстөрдү темдек эдип алып көрөр болзо, олор алтай тилдин эмдиги ле сөстөриле түнөй. Темдектезе, *ач, ачу, ада, айгыр, айу, оору, уур, агыт, ай, айт, ал, алты, андый, анда, ак (суу агар), ак (өн), ака, ары, арал, арка, арслан, арт, артык, адару, ару, арык, ас (отко ас), ай, элчи, элик, эн, эр, эрлик, эзин* деген ле ошон до башка көп-көп сөстөр туштайт.

Тюрк албатылардын анчадала Тос Азияда, Алтайда жаткан тюрктардын жадын-жүрүми, жагдаган жаңы монгол албатылардын жүрүмиле

жуук колбулу болгон. Анайдарда, алтай тилге монгол тилден көп сөстөр кирген. Эмдиги монгол тилдин сөстөрүн бистин алтай тилистин сөстөриле түндештирип көрөр болзобус, учуры түней сөстөр сүрекей көп эмтир. Олордын тоозы төрт жүстен ажа берер. Ол сөстөр бистин тилге кирген өйи аайынча эки бөлүккө бөлинет; баштапкызы алтай ла монгол тилдердин угу-төзи жаңыс болгонын керелеп жат. Ненин учун дезе, бу сөстөр тунгус ла манжур тилдерде база туштап жат. Ол өй бистин чактан озо өйгө келижет. Бу сөстөрдүн тоозына *эр, кара, көк, бука, тала, жалаң, жыл, боро (бос)* деп ле оной до башка сөстөр кирет.

Экинчи бөлүк сөстөр дезе он—он сегис чактарда, анчадала монголдор тюрк албатыларды жуулап, бактырала, бойынын колына туткан он эки — он беш чактарга келижип турган сөстөр болуп жат. Темдектезе, алтай тилге бу өйдө аймак, *сологой, орсон, солонгы, таар, калбак, карануй, бөднө, буудай, кураан, эзен, нөкөр, кежим, карчага* ла оной до өскө көп сөстөр кирген.

Алтай жерлердин адын да алып көргөжин, монгол сөстөрлө адаган жерлер көп. Темдектезе, монгол тилде *Алтай* деп сөстин учуры — алтынду эмтир. *Узнай* деген сөс — *сугат*; *Экинур* дегени — *эки көл*, *Мухор-Тархаты* деген сөс *туйук айры* болор.

Же алтай албатынын тилине монгол сөстөр текши ле жерде түней кирген, таркаган деп айдарга болбос. Темдектезе, түштүк. Алтайда: Шөбалин, Ондой, Кан-Оозы аймактарда жаткан алтай улустын тилин түндүк Алтайда жаткан куманды, чалкан, туба улустын тилиле түндештирип көргөндө, монгол сөстөр түштүк алтай улустын тилинде аланзү жок көп болгоны жарталат: *орой (эңир)* деп монгол сөстин ордына тубалар, кумандылар *кечки* дежет; *калбак* деп монгол сөстин ордына *кожык* дежет; *чаазын* деп сөстин ордына *кагат*; *чамча* деп сөстин ордына *күннек*; *кулур* деп сөстин ордына *ун* деп айдыжат. *Кечки, кожык, кагат, күннек, ун* ла оной до өскө көп сөстөр туба, чалкан, куманды улустын тилинде жебрен тюрк тилден арткан. Онын жартына бис алтай тилле монгол, азербайджан, турецкий тилдерди түндештирип чыгадыс. Темдектезе, турецкий тилде *орой* эмес — *кеч*, *калбак* эмес — *кожык*, *чаазын* эмес — *кагат*, *кулур* эмес — *ун* деп сөстөр учурайт. Анайып, алтай тилдин куманды, чалкан, туба диалектерине монгол сөстөр көп кирбегени жарталат.

Озогыда алтай албаты өскө дө албатыларла колбулу болгон. Темдектезе, кыдаттарла, Индиянын, Ираннын албаты-жоныла саду өткүрип туратан. Олордон садып алган көп тудунар-кабынар немелер, кебисширдектер, торко-мандыктар эмдиги өйдө каскан бай улустын сөгинен, кургандардан табылат. Садула кожо алтай тилге өскө дө албатыдан кирген сөстөр бар.

Эмдиги өйдөги алтай тилдин лексико-семантический бүдүмине, өс-

кӱ тилдерге кӱрӱ, эн кӱп сӱстӱр орус тилден кирген. Орус тилден алтай тилге кирген сӱстӱрди ӱйи аайынча эки бӱлӱкке бӱлирге јараар. Јартап айтса, алтай албаты орус албатынын государствозына бойынын кӱӱниле он сегизинчи чакта кирген. Орус албатынын культуразы, алтай албатынын культуразына кӱрӱ, бийик болгон. Анайдарда, орус албатынын јӱрӱминен алтай албатынын јадын-јӱрӱмине, ижи-тожына јангы немелер кирген. Онон улам алтай албатынын јӱрӱминде экономический ле культурный кубулталар болгон. Темдектезе, алтай улус аш салып, тура тудуп, јангыс јерде јуртаар, айылы-јуртында јангы айак-казан тудунар боло берген. Анайдарда, орус улустыг тилинен баштапкы бӱлӱк сӱстӱр Октябрдагы революциядан озо кирген.

Ол сӱстӱр элден озо јер ижиле, аш саларыла колбулу. Темдектезе, картошко, сӱклӱ, моркоп, огурчын, капуста, серп, салам, бочко, састык деген ле онон до башка сӱстӱр. Тура тударыла колбой печке, пол, потолок, турпа, рам, сенек, кирнесте, потпойло, кладовка деген ле онон до ӱскӱ кӱп сӱстӱр кирген. Айылдын ичинде тудунар-кабынар јангы немелер табылып келерде, алтай тилге стол, саламар, стакан, тарелка, шкан, серенке, лампа, чулук, плат деген сӱстӱр кирген.

Октябрьский социалистический революция јангы јадын-јӱрӱмге јол ачып, Россиянын бастыра оок албатыларына экономический ле культурный јанынан јайым ӱзӱр арга берген. Шак анайда алтай да албатынын культуразы ӱзӱп, бичик-биликке ӱренери башталган. Анайдарда, орус тилден алтай тилге экинчи бӱлӱк сӱстӱр бу ӱйдӱ бичик-билик ажыра кирген сӱстӱр болуп јат.

Јангы јадын-јӱрӱмди онон ары тыгыдып, јарандылары учун тартыжуда бичийтен тилдин общественный учуры элбеп, онын алдына јангы задачалар тура берген. Анайда, тӱрӱл тилле газеттер кепке базып чыгарар боло берген, бичиктер чыгарар издательство ачылган, радио ажыра алтай тилле куучындаары башталган.

Мында науканын ла јадын-јӱрӱмнин тӱрген ӱзӱмин ээчий ӱзӱп келген орус тил алтай тилдин лексиказын јангыс та орус сӱстӱрлӱ байгыскан эмес, је интернациональный учурлу, албатылар ортозында тузаланып турган политический, научный, технический, искусствоведческий сӱстӱрлӱ байгыскан. Шак анайда обществоведение аайынча политэкономия, социология, пролетарий, буржуазия, феодализм, капитализм, коммунизм, класс, партия деген ле онон до башка сӱстӱр кирген. Науканын ла техниканын ӱзӱмиле колбой алтай тилге бактерия, лаборатория, агробиология, кислород, азот, углерод, алгебра, геометрия, физика, механизатор, машина ла ӱскӱ дӱ кӱп сӱстӱр кирди.

Искусство ло искусствоведение аайынча кирген сӱстӱр: театр, кино, концерт, опера, сцена, оркестр, пианино, драма, балет, пьеса, баян, гитара ла онон до ӱскӱ сӱстӱр болуп јат.

Социалистический стройдын өзүмиле кожо алтай албатынын жадын-жүрүмү тазылынан ала кубулып, жаңы жолло өскөң. Бу кубулталарла кожо алтай тилдин лексикасында да жаан кубулталар болгон. Озодо албатынын жадын-жүрүминде болгон көп ээжилер, не-немелер жоголгон. Онын учун олорло колбулу сөстөр, жаңыс ла ол өйдө болгон не-немелердин адын адаган сөстөр болуп, эскирип, тилден жоголып жат. Темдектезе, камдайтаны, жарлыктайтаны, тайылга тайары, көрүмдеериле оноң до башка эски жаңда тудунар-кабынар немелер, албаты жаңы жадын-жүрүмгө көчкөниле колбой жоголгон. Анайдарда, *кам, тунгур, ыйык, тайылга, жайзан, темичи, жалчы, кул, абыл* деген ле оноң до башка сөстөр бистинг тилде эмди историзмдер боло берди.

Анайда ок эскире берген учурлу сөстөр база бар. Темдектезе, *теертпек, ар өдүк, аяа, ыракы, озык* деп сөстөрдү алалы. Ол андый немелерди алтай албаты озодо, качан жадын-жүрүмининге кеми жабыс болордо, тузаланган. Же культура өзүп, тудунар-кабынар жаңы не-немелер табылганыла коштой ол немелерди эмди улус ас тузаланар боло берген. Онын учун ол сөстөр тилде ас учурап турганы ол.

Озодо алтай келиндер кайын кижининг адына адаш немелерди өскө сөслө адайтандар. Темдектезе, *малтаны — керки, бычакты — кезнер, көсти — карак, жөдроны — журбут, айуны — абаай, бөрүни — улуучы, тийинди — чырбык, сууны — агаачы, койды — маараачы* дежетен. Советский өйдө үй улус эр улусла тенг праволу боло берерде, кайындайтан сөстөр база да жоголып барат.

Жадын-жүрүм жаңырып, кубулганыла кожо алтай тилдин көп сөстөри жаңы учур алынган, эмди тилде элбеде тузаланылып жат. Темдектезе, *чындый, жан, өбөкө, чыгым, кирелте, качы, журт, амыр-энчү, үлгер* деген ле олорго түнөй өскө дө көп сөстөр бар.

Алтай улус бичикчи болуп, билгири элбей берерде, наукалар ла техника жанынан үредүнинг башка-башка бөлүктөринде санаа-шүүлтени жартап айдар жаңы сөстөр-терминдер табылган. Темдек эдип *бодолго, көптөдөөчи, көптөөчи, кебер, учур, ээжи, кызалан, кирелте, баштаачы, айдылаачы, жартаачы, чын бичиир ээжи, кый темдек, сурак темдек, сөзлик* деп ле оноң до башка сөстөрдү алалы. Бу школдо жаңы бичиктер чыгарганыла, үредүле, өскө дө общественный иштерле колбой табылган сөстөр болор.

Оноң башка жадын-жүрүм ичкери өзүп, көп жаңы не-немелер табылып келерде, алтай тилдин лексикасында оны келиштире айткадый сөстөр жок болгон. Онын учун олорды орус тилде учурап турган сөстөрдү алып, адап, тузаланарга келишкен. Эмди *театр, кино, школ, газет, журнал, ручка, билет, больница, библиотека, колхоз, совхоз, врач, партия, комсомол, пионер, электричество, электрик, керосин, литр, метр, механик* деген ле оноң до башка көп тоолу сөстөрдү алтай тилинде алтай сөстөргө лө түнөй айдып, тузаланып темигип калдыс.

Кезик сөстөр орус тилден алтай тилге кабортозы көчүрилип кирген: *јурт хозяйство, комбиазырал, трудкүн, јуртхозтехника, электројарыткыш, агашпромхоз, ансовхоз, госпартишнжү, партишчи, радиоберилте*. Айла, мында бир канча сөстөр грамматический јанынан да јилбүлү болор. Темдектезе: *выбор* деген сөс *выборлор* деп, *голосование* — *голосовать эдери, ремонтрование* — *ремонтировать эдери, удобрение* — *удобрять эдери, гладить* — *гладить эдери* деп айдылат.

Орус тилден алынган бу өрөги сөстөрдн алтай тилде ненин учун анайда элбеде тузаланар арга бар дезе, алтай улус алтай тилле коштой орус тилди јакшы билип јат. Онын да учун орус тилден көп сөстөр алтай тилге чокум көчүрилип кирген, омор алтай тилди онон ары байгискан.

Алтай улус бастыра советский албатынын јадын-јүрүми научный, технический ле культурный јанынан түрген өзүп турганыла јуук колбулу. Онын учун науканын, техниканын түрген өзүмиле кожо орус тилге кирген јагы сөстөр (нелогизмдер) алтай да тилге кожо кирип, онын лексиказын байгызып јат. *Телевизор, приемник, космос, космонавт, космодром, скафандр, ракета, батискаф, нейлон, паралон, аммиак, карбамид, азот* ло онон до өскө көп сөстөр эмди алтай неологизмдер болуп јат.

Алтай албатынын јадын-јүрүминде болгон исторический өйлөрлө, кубулталарла кожо алтай албатынын общественный, экономический ле культурный өзүмин ээчиде алтай тилдин байып, өзүп келген јолы андый болуп јат.

Эмдиги өйдө алтай албатынын тили сүреен байлык. Алтай тилде анчадала мал азыраары јанынан, ан-куштардын аттары, омордын үйесөөги, өзөк-бууры керегинде сөстөр јанынан, арка-јышта, агаш-ташта андап, иштеп, күнүн сайын көрүп, угуп жүрген немелер керегинде, айыл ичинде тудунар-кабынар немелер ле төрөөн-туган болгонын адаганы аайынча сөстөр анчадала байлык болуп јат.

Ол ненин учун андый дезе, алтай улус јебрен чактардан бери јажыл агаш бүри түшпес, јараш куштар үн серибес кеп-кеен төрөлинде андап-куштап, уй-мал азырап јаткан. Озодон бери төрөөнзөк, күндүчи болгон. Шак онын учун алтай улустын байлык тили јараш ар-бүткениле, јарамыкту јадын-јүрүмиле колбулу болуп јат.

Алтай улустын азыраган малы јажы аайынча башка-башка атту: бозу, торбок, кунан, кунајын, төнөн, төнөјин, уй, бука, саксарга, ирик, јабага, сарбага, байтал... Орус тилге *торбок, кунан, кунајын, төнөн, төнөјин, саксарга, ирик, јабага, байтал, сарбага, јылкы* ла онон до өскө көп сөстөрдн чике көчүрип болбозын, ненин учун дезе ого келижер сөстөр орус тилде јок.

Алтай тилдин байлыгы шак мынан көрүнөт.

Алтай анчылардын тили сүрекеј байлык. Темдектезе, јагыс ла

элик деген сөслө колбой, чаап, шодомык, казык-мүйс, керекшин, куран деген сөстөр бар. Чаап, керекшин, бычкак, куран деген сөстөрдү орус-тап чокум сөслө айдар арга база да жок.

Алтай улуста кырларды ылгаштырар сөстөр сүреен көп: *төң, боом, кырлан, кыр, туу, тепсен, сойок, арт, ажу, боочы, сүмер, тайга, мөңкү, меес, арка, сорон* ло оного до өскөлөрү.

Орус тилде көп сөстөр једишпей турган учун, алтайда јаткан орус улустың тилине көп алтай сөстөр кирген. Темдектезе, орус улус *тор-бок, куран, чапишка, агартапуть, тарбаган, кабарга, улар, тарал, боом, елань, тушкин* ле оного до көп сөстөрлө тузаланат. Шак бу тушунда алтай сөстөр орус тилге кирип, оны байыдып турганы көрүнөт.

Алтай тилдин байлыгын бис кеп сөстөрдөң, кожонноң, чөрчөктөрдөң до көрөдис. Фольклорный тилдин анчадала байлык, эптү, јаражы — алтай кайдын тили болуп јат. Алдында улус оны алты, јети күнниң туркунына угатан, эмди бичиктен јилбиркеп кычырат.

Эмдиги алтай литератураның тили алтай албатының байлык тиле чике колбулу болуп јат. Албатының тилине јуук колбулу болгоны јанынан Аржан Адаровтың, Эркемен Палкинниң, Сазон Суразаковтың ла оного до көп өскө бичиичилердин тилин јокту деп айдарга болбос. Бистин литературный тилдин, художественный литератураның оного ары өзөр аргазы эмди де элбек. Андый арга албатының тилиниң байлыгын, чеченин бойына тартынып, билгир, талантту тузаланганында болуп јат.

Је эмдиги алтай литературный тилдин сөстөри текши јеткил деп айдарга болбос. Темдектезе, бисте көп научный, технический, искусствоведческий терминдер јок. Андый сөстөр алтай литературный тилдин өзүмиле кожо табыла берер.

Јердин үстүнде бастыра сөстөри јеткил бир де тил јок; кажы ла тилде керек тушта сөс качан да табыла берген турар.

Эмди алтай тилле бастыра алтай албатыда тогузон процентке јуук улус куучындажып јат. Онын учун алтай тилдин оного ары өзөринде алаңзу јок. Онын өзүмине эн ле озо јөмөлтө јетирер улус — писательдер, журналисттер, үредүчилер болуп јат. Бис бастырабыс алтай тилдин орфографический, орфоэпический нормазын тыгыдып, сөсти чечен, чокум, эптү, јараш тузаланар кемин бийиктедип өскүрер учурлубыс.

Алтай тилле бичири 1830-чы јылдардан бери башталган. Оного бери алтай тилле сүрекеј көп общественно-политический, педагогический, художественный литературалар чыккан. Эмди Улу Октябрьский социалистический революцияның бежен јылдыгын күчи кирип, чыдап келген, күүн-санаазы элбек, шүүлтези терен художественный литературалу уккып турубыс. Алтай тилле газет чыгарары, радиоло куучындаары мынан да ары элбеер. Төрөл алтай тилибис оного ары өзөр.

В. Н. ТАДЫКИН.

Јурукчы-сибиряк

(РСФСР-дин искусствозынын Заслуженный ишчиси

И. В. Титковтын чыкканынан ала 60 жылдыгына)

Эмдиги өйдө жаранып калган Туулу Алтайды, онын кеберкек бүдүмдү ар-бүткенин мактаары жеңил. Же одус жылдарда ого жүрегиле тартылары сүрекей де жеңил эмес болгон деп айдар керек. Ол өйдөги алтай поэтинг айтканыла болзо, «жараш болгон, же унчукпайтан, көксинде не барын көргүсөпейтен, албатыга жарт билдиртпей де, түлтүйип калган туратан»... Шак ла бу уур жылдарда туулар ортодогы жолло чанкыр Алтайга журукчы Иван Васильевич Титков келген. Ол ло өйдөң ала ол бу кеби соок то турган болзо, же жараш бүдүмдү жерди бастыра жүрегинен сүйүп, ого бойынын байлык творчествозын учурлаган.

Бу жиит журукчыны Алтайдын тууларына кандый амаду, кандый санаа-шүүлтөлөр баштап келди не? Эмди онын алтанынчы жылдыгын темдектеер өйдө бис, онын творчествозын сүйүп турган улус, бу суракты бойыска берип, журукчынын жүрүмünün ле творчествозынын жолун аярып турадыс.

... И. В. Титков Тамбовский областта Пичкиряево деп журтта чыккан. Уулчак жүк ле үч жашту болордо, онын билези Сибирь жаар көчүп келген. Горькийдин айдыжыла болзо, ол тушта Сибирь жаар Россиянын жүреги көчкөн. Кичү жаштан ала бу байлык телкемдү, уйкудан жаңы ла ойгонып турган жер журукчынын көксине эбелип, бастыра жүрүминде онын жүрегинде артып калган.

Уренип турар жылдарда Иван ар-бүткенди сүйүп, жаражын чаазында артыргызар күүндү болуп, баштап ла жураарга үренген.

Баштап ла оны жарлу журукчы Фешиннин үренчиги журукчы Чукалов ло Архиповтын үренчиги Куртуков үреттилер.

1924 жылда он тогус жашту жиит уул научный экспедицияла кожо Туулу Алтайга келген. Ол тегериге түртүлген тууларды, балкашка бадалган Улалуны, камдардын тайылгаларын, тойлорды көргөн. Же андый да болзо, бу жорукташ жиит уулга кайкамчылу немедий болгон.

— Туулу Алтай бойынын сөстөрлө айдып болбос жаражыла кай-

каткан. Онын бүдүмин көрүп тура, ненин де учун эне-жердин бүткен салымын сананар күүн келген — деп, ол кийининдеги жылдарда эске алынган.

Бу жорукташта ол жарлу алтай журукчы Г. И. Гуркинге эки катап жолуккан. Олор экү Кадын суунын жарадында турган Онос журтта көп этюдтар журадылар.

1925 жылда журукчынын адазы жада каларда, ол тогус кижилү биленин жаан ла дегени болуп арткан.

— Сүрекей күч ой болгон — деп, журукчы эске алынат. — Ол тушта нени эдерге келишпеген деп айдар. Мен андап та, балыктап та жүргөм.

И. В. Титков 1929 жылда Врубелдин адыла адалган художественный училищени үренип божодордо, оны Обь суудагы Каменьге коллективизация өткүрери аайынча уполномоченный эдип ийген. Ол культуранын Каменский туразынын директоры, онын кийининде Новосибирскте изостудиянын башкараачызы болуп иштеген.

Журукчынын творчествозы жаңы ла жаранып өзүп турган. Тегин сананза, эмди жураар ла керек, билгирди бийиктедип, билерин жашоокүримге табыштырар керек. Же бу ойдө жуу башталып, бастыра планды үскен. Ол жуунын ойинде изостудиянын башкараачызынын ордына — кайучу-разведчик, партбюронын качызы, журуктарды жакшы сананып, табыланып жураардын ордына — жуулар ортодо тыныш алынып, амыраар ойдө карандашла, акварельле түргөн журап жүрөт. Ол анайда жуунын ойинде үч мунган ажыра журуктар ла акварельдер жураган. Эмди онын журуктары орооннын жүзүн-жүүр музейлеринде ле жуучыл часттарда.

Жуунын кийининдеги жылдарда И. В. Титковто жаңы творческий көдүрини башталды. Онын творческий ижинин ортодо, анчадала Алтайдын жарлу кайчызы Николай Улагашевич Улагашевтин произведениелери аайынча бүдүргөн иллюстрацияларын темдектеер керек. Олор алтай героический эпостун байлык бүдүүлерин ле ундылбас кеберлерин живописьтин ле журуктын аргалары ажыра жаңыдан жартап көргүзип тургандый. Бу иллюстрациялар көп тоолу республиканский ле бастырасоюзный выставкаларда, анайда ок бистинг ороондогы ла гран ары жанындагы передвижной выставкаларда көргүзүлгөн. Журукчынын бу иштери алтай албатынын байлык фольклорун, онын талантын, билгирин ле күүн-санаазын элбеде пропагандировать эткен.

Ченемели жаан, билгир журукчы Иван Васильевич «Сибирдин телекемдеринде» деп бичик бичиген. Ол бичик Туулу Алтай керегинде иллюстрировать эткен очерктерле башталып жат. Бу бичикти Москвада «Советский художник» деп издательство Совет жаңнын бежен жылдыгына кепке базып чыгарар.

Ого үзеери, ол анайда ок «Сибирдеги болгон керектер» деп бичик-

ти бичип туру. Онон алган үзүктөрдү бу жуукта «Сибирские огни» журналы кепке басып чыгарган.

Журукчы-сибиряктын алтан жылга өткөн мактулу жолу андый. Онын байлык творчествозу Туулу Алтайла, онын иштегенкей албатызыла жуук колбулу.

Өткөн жылдын күзүндө журукчы Туулу Алтайга келип жүргөн. Оныла кожо И. В. Титковтын жуук намызы — чехословацкий журукчы Э. Трунечка келген. Онон озо десе И. В. Титков карындаштык Чехословакияга жүрөт, бу кайкамчыкту ороон керегинде бир канча иштерди бүдүргөн. И. В. Титков Туулу Алтайга келип, онын журттарына жүрүп, улустарына жолугуп, бойынын творческий пландары керегинде куучындап берди. Ол областной краеведческий музейге героический эпос азынча бүдүргөн бойынын төрт ижин сыйлап берди.

— Алтайла күскиде журуктаганым меке жаны иштер бүдүрерине жаан тузалу болды. Мен эмди картина жураарына эскиз белетеп турум — деп, журукчы айдат. — Бу ижимде мен Түндүк-Чуйдын мөңкү таштуууларын, элбек өздөктөрүн көргүзөрем. Оны көргөн кизи Туулу Алтайдын улу бүдүмү ле Төрөли керегинде санана бергедий деп эдерге турум...

Андай болордо, бис бу жарлу журукчынын жаны ижиле бу жуук өйдө таныжар аргалу болорыс деп иженерге турус. Онын жаны иштерин көрүп, творческий бийик санаазына өтүнөрис.

В. ЧИЧИНОВ.

Көдүргедеги кургандар

(АЛТАЙ АЛБАТЫНЫҢ ИСТОРИЯЗЫНАҢ)

Алтайдын ар-бүткени жебрен чактарда сүреен байлык болгон. Көп ан-куштар, темдектезе, жебрен ойдин коркушту жаан сыгындары ла буландары, мамонттор ло куй таштарда жүретен эмдиги айудан чик жок жаан айулар, какайлар ла жерлик аттар, тигрлер, кумдустар, кайкамчылу куштар ла көп балыктар бистинг ойгө жетпей, кырылып калган. Алтай озодон бери өзөр өзүмге де, агаштарга да сүреен байлык жер болгон.

Алтай андап-куштап жүрерге, уй-мал тударга жебрен ойлөрдөн бери сүреен эптү жер болгонынан улам албаты-жон, анчадала тюрк улус, жебрен чактардан бери мында өзүп, чыдап, телекей үстүне таркаган.

Айлар айланып өткөн, жылдар жылыжып өткөн. Алтайда жаткан улус өлбөри өлүп, өзөри өзүп, келери келип, кедери кедип турган. Бу жебрен ойлөрдинг эмдиге тирү, эмдиге эзен керелери Алтайда сүреен көп. Оны бис бойыс та көрөдис, же көп немелер биске јарт эмес...

Туулу Алтайда озогы улус јурт туткан, сөөгин салган жерлер, ыраак келер ойдин албаты-јоны көрүп жүрзин, кычырып турзын деп кайа-таштарга јураган јуруктар, бичиген бичиктер сүреен көп болуп јат. Жебрен чактардан арткан памятниктер јанынан Алтайдын исторিয়াзы сүреен байлык болгоны бистинг де, өскө дө ороондордын ученыйларына текши јарлу: бу сурактар јанынан исторический, анчадала археологический литература сүреен көп.

Бу јуукта Ленинградта «Могильник Кудыргэ как источник по истории алтайских племен» деп јангы бичик чыкты. Оны СССР-динг наукаларынын Академиязы чыгартан. Авторы археолог Антонина Антонова Гаврилова.

Жебрен чактарда тюрк улус өлгөн кижиле кожо алтын-мөнгүннен эткен сүреен баалу тудунар-кабынар немелер салатан. Онын учун Алтайдын тоозы жок корумдарынын байлык ла дегендерин баалу алтын-

мөнүннен улам он жети — он сегис чактарда улус тоноп барган. Мындый айалга наукага жаан каршузын жетирген. Бистин ойдө курган тоногон улус советский закон аайынча жаргыладып жат.

Арткан кургандарды көп тоолу ученыйлар каскан: немецкий ученый Карл Ледебур 1826 жылда, академик Радлов 1865 жылда, Адрианов 1916 жылда, Руденко ло Глухов 1924 жылда, Киселев 1935 жылда, оного до өскөлөри каскандар. Каскан кургандар Катандуда, Курайда, Куладыда, Туйактуда, Экинурда, Коротыда, Көдүргеде, оного до өскө көп жерлерде.

Көдүрге деп жер Алтын-Көлдүн бажында Чолушманнын он жарадында. Көдүргенин он бир курганын 1924 жылда археологтор Руденко ло Глухов каскан. Он алты курганды 1925 жылда археолог Глухов алдынан бойы каскан. Бу кургандардан табылган наукага керектү, жылбүлү сөөктөрдү, тон-өдүктөрдү, казан-айактарды, оного до өскө тудунар-кабынар немелерди ол ло ойдө Ленинградтагы Государственный Эрмитажка табыштырып бергендер. Же 1941—1943 жылдарда фашисттер Ленинградты курчайла, бомбалап турарда, Көдүргеде экелген көп немелер оодылып-чачылып калган. Онын учун 1948 жылда археолог Антонина Антоновна Гаврилова Алтайга келип, Көдүргенин база он төрт курганын казып, шиндеген.

Көдүргедеги кургандар керегинде Руденко ло Глуховтын бичиген ижи 1927 жылда чыккан. Ол ойдон ала Көдүрге деп жер археологторды, историктерди сүрекей жылбиркеде берген. Онын кийининде Төс Азиянын орто чактарындагы историязы керегинде көп тоолу научный бичиктер чыккан. Бу бичиктердин кажызында ла Көдүрге керегинде айдылат.

Сонгында жебрен ойдө Көдүргеде, Алтайдын өскө дө жерлеринде жаткан тюрк тилдү албатынын жандаган жаны, культуразы, искусствозы керегинде ады жарлу ученыйлар Грязнов, Бернштам, Киселев, Потапов, Чехословакиянын ла Венгриянын, оного до өскө ороондордын ученыйлары бичигендер.

Ученыйлардын текши шүүлтезиле болзо, Көдүргедеги улустын сөөктөрүн V—VII чактарда туткан. Төртинчи—бежинчи чактарда Алтайда жаткан албаты-жоннын тоозы сүреен көп болгон. Мал тудар одорлу жер жедишпей барарда, түмөн тоолу албатынын кезиги одорлу жерлер бедреп, күнбадыш жаар көчүп барган. Бу ойдү историктер улу көчүштин ойдү деп адап жат. Анайдарда, Көдүргеде тугкан сөөктөр, кургандар Улу көчүштин ойдүне келижип турган эмтир.

Мароси, Феттих ле Лашло деп чешский ле венгерский ученыйлардын шүүлтезиле болзо, тюрк тилдү венгерский аварлар Алтайдан чыгала, Төс Европага алтынчы чакта жеткен эмтир. Төс Азиядан барган аварлар Төс Европада алтынчы—жетинчи чактарда бойлоры алдынан государство төзөп туратан. Оного сегизинчи чакта чехтерге жеңдирте-

ле, олордын государствозына кирип, кожо журтаган. Тогузынчы чакта венгрлерге јендиртеле, бойынын тюрк тилин јылытып, венгрлерге биригип калган эмтир.

Алтайдан барган тюрк тилдү аварлар баштап Дунай сууны јараттай јаткан. Венгерский археолог Лашлонын сөзиле болзо, «Көдүргенин курганын Венгрияда каскан болзо, ученылар онон табылган ээр-үйгендерди, јуу-јепселди, онон до өскө тудунар-кабынар немелерди јебрен өйдөги тюрк тилдү венгерский аварлар артыскан деп алан-зу јок айдар эди», ненин учун дезе бастыра јанынан Көдүргенин кургандарына түнгей кургандар Венгрияда база табылган. Оны туткан улус — мынан барган тюрк тилдү аварлар.

Алтайда јаткан тюрк укту улус тили, јандаган јангы аайынча бойбойынан эмеш башка болгон. Јебрен чактарда Алтайдын тюрк укту улузы кыдаттарла коштой јадып, садыжып турганынан улам кыдат улус ол өйдө Алтайдын тюрктары керегинде бичип салган. Шак бу јебрен кыдат бичиктин јетирүзиле болзо, Алтайда эки башка тюрк укту албатылар јаткан. Олордын бирүзинин ады «тугю», экинчизинин ады «телэ» болгон. Археолог Киселевтын шүүлтезиле болзо, Көдүргедеги улустын сөөктөрүн, Алтайдын алтынчы — сегизинчи чактардагы өскө до кургандарын «телэ» деп тюрк албаты туткан. Ученый-историк Аристовтын, Потаповтын шүүлтезиле болзо, эмдиги төөлөс сөөктү алтайлар ла теленет, телеут (байат) тилдү алтайлар шак ла ол «телэ» деген јебрен өйдөги јаан тюрк албатыдан арткан улус болуп јат.

Анайдарда, «телэ» деп тюрк албатынын кезиги Алтын-Көлдүн бажында јаткан. Чолушманнын јарадында Көдүрге деп јерде улустын сөөктөрүн олор артыскан эмтир.

Је эмдиги өйдө төөлөстөр, теленеттер анда андан-куштап, мал азырап јатканча ине! Алтын-Көлдү орус улус анда јаткан төөлөстөрдөнг улам «Телецкое озеро» (Төөлөстөрдүн көли) деп тегин адаган эмес. Төөлөс сөөктү алтайлар эмди де анда көп.

Бу айалганы ајаруга алып көрөбис, төөлөстөр, теленеттер Алтын-Көлдүн бажында јуртап келген јылдардын тоозы бүдүн јарым мунга ажа берген эмтир.

Көдүргедеги кургандар бастыразы төөлөстөрдүн кургандары эмес. Анда алтай кургандарга коштой монгол улустын сөөктөри учурайт. Онызын археологтор кыйалтазы јогынан ылгаштырат. Ненин учун дезе бу кургандар алтай кургандардан чек башка болуп јат. Тюрк улус кижии өлгөндө, онын адын өлтүрип, оныла кожо салатан, — монгол кургандарда аттын сөөги јок; тюрк кижинин бажын түштүк јаар бурып, колдорын суй салатан, — монгол кижинин бажы — түндүк јаар, колдоры төжинде карчый јадат. Тюрк кижии качан да болзо ичер-јиир курсакту, азык-түлүктү јадар, — монгол кижии азык јок, куру јадат. Онон башка монгол кургандар ла алтай кургандар улустын кийген өдүк-то-

ныла да, тудунар-кабынар немелердин кеп-бүдүмиле де аңыланат. Тюрк улустын сөөгин бистин эранын бежинчи чагынан бери туткан, монголдордын сөөктөри десе он—он эки чактарда тудулган. Оны шингеген кижин — археолог Глухов.

Антонина Антоновна Гаврилова бойынын «Могильник Кудыргэ...» деп бичигинде бастыра Алтайдагы ла Көдүргедеги кургандар керегинде бичиген научный литературага критический шинжү берип, бойынын ижин Көдүргенин кургандарына учурлайт.

Автор Көдүргенин кургандарын эки бөлүккө бөлип жат: тюрк (телэ) улустын сөөктөри ле монголдордын сөөктөри. Көдүргедеги монгол кургандардын тоозы сүреен ас.

Археолог Гаврилованын шүүлтезиле болзо, Көдүргеде жууган улустын сөөктөри, олордын этнический бүдүми, жандаган жан, культуразы, онон до өскө көп аңылу темдектери эмдиги алтай улустын историязыла чике колбулу болуп жат. Бу келтейинен автор ады жарлу Аристов ло Киселев деп ученылардын алтай улус жебрен «телэ» деп жаан тюрк албатынын арткан-калганы деген шүүлтелерин археологический материал ажыра чике, быжу керелеп туру.

Көдүргенин кургандарына бастыра жанынан түңей (анайдарда, жебрен өйдөги «телэ» деп атту жаан тюрк албаты туткан) кургандар база Обь суунын бажында, Енисей ичинде (Орто Енисейде), Тувинский АССР-де, Монголияда, Орто Азияда, Казахстанда, Дунай сууны жараттай учурайт деп бичийт. Озсгы Алтайда жаткан тюрк албатынын жер үстүлө канайда өзүп таркаганы шак мынан көрүнөт.

«Могильник Кудыргэ» деп жанг чыккан жаан научный иште автор Көдүргедеги кургандардын турган жерин, олорды туткан эп-сүмелерин, онон чыккан улустын, аттардын сөөгин, кургандардан табылган тудунар-кабынар немелерди шиндеп, бойынын шүүлтезин бичийт.

Бичиктин учында сөөктөрдөң, кургандардан табылган немелердин көп тоолу жылбүлү журуктарын көргүзөт. Мында не жок деер! Кийген кийим, ээр-токум, үзени-үйгөн, үлдү-бычак, ок-саадак, жүзүн-жүүр жазалдар, тудунар-кабынар немелер — ончозы бар.

Бу калганчы өйдө СССР-дин наукаларынын Академиязы алтай албаты керегинде чыгарган «Могильник Кудыргэ» деп жаан учурлу научный бичик (онын авторынын шүүлтезиле болзо) «Көдүргедеги кургандарды шиндеер жаан научный иштин башталганы» болуп жат. Автор «эмдиги алтай улустын жебрен чактардагы историязын Алтайдагы кургандарды казып, шиндеп, быжу жартына чыгып, билип алар арга бар» — деп айдат.

В. Н. ТАДЫКИН.

Одузынчы жылдардын поэзиясы

Одузынчы жылдар... Совет жаң төзөлгөнүн бу оңылдыгы албатынын культуразынын өзүмине жаан тебү берген. «Революция элбек калыкты культурага күүнзедип ле јилбиркедип, азыйда сыраңай сондоп калган оогош албатыдан мундар тоолу јакшынак талантту улус өскүрген. Эмди канча кирези улус культурный өзүм алынып, политический иштерде туружып турганын слер бойлсроор до көрүп туругар».¹ М. И. Калининниң 1934 жылда март айда Туулу Алтайга келип јүреле, областтын ишкүчиле јаткандарынын алдына айткан куучынынан алган бу сөстөр ишкүчиле јаткан албаты хозяйственный ла культурный строителъствонун ончо бөлүктеринде туружып турганынын элбегенин иле-јарт керелейт.

Областын ишкүчиле јаткандарынын материальный ла духовный јүрүмнин текши өзүм алтай художественный литература төзөлөрине ле оноң ары жаранып өзөрине јакшынак јомбөлтө болгон. 1932 жылда июнь айда партиянын Төс Комитединиң «Литературно-художественный организацияларды өскөртө төзөөри керегинде» исторический учурлу јобиниң кийининде областной литературный биригү төзөлгөн. Краевой ло областной партийный организациялардын јөптөринде национальный литературанын өзүмине жаан ајару эдилген. VII областной партконференциянын (1930 j.) резолюциясында алтайлардын культурный сурактарынын өзүп турганы темдектелип, оныла колбой алтай тилле художественный литература көпке базыл чыгарары айдылган.² Партиянын Күнбадыш-Сибирский краевой комитеди литературный ишчилердин, јит национальный писательдердин башкартузын јарандырып, олар ортодо идейно-политический ле культурный иштерди тыңыдары керегинде 8 июньда 1936 жылда аңылу јөп јараткан. Областыа национальный ли-

¹ «Кызыл Ойрот», 1934. 28 апрель, № 58, стр. 1—2.

² КПСС-тин Горно-Алтайский обкомынын архиви, ф. 1, оп. 1, св. 14, л. 1.

тературанын өзүмү Х областной партийный конференцияда жаан једим деп темдектелген: «Бисте эмди художественный литература бар... Национальный писательдер табылган. Ойрот (алтай — З. К.) албаты бойынын тилиле бичип, литература кычырып јат».¹

Областынын писательдери 1936 жылда краевой литературный конференциянын да ижинде турушкандар.

[illegible]

¹ КПСС-тин Горно-Алтайский обкомынын архиви, ф. 1, оп. 1, св. 4, д. 105, л. 6.

тире бичилген болгон. Бу өйдин литературазынын аңылу башказы неде дезе, авторлордын коллективный ла таңынан башка творчествозы коштой өскөнинде болуп јат. Газеттердин страницаларында оосо айдар поэзиянын произведениелери ле кожо поэттердин үлгерлери көпке базылып туратан. Алдындагызы чылап ок кожоннын фольклоры элбек өзүм алынган. Бу кожондордо областын ла орооныстын жүрүминин ончо јаны көргүзилген. Бу јылдардагы кожондор керегинде С. Кожевников мынайда бичиген: «Алтайлардын кожондоры бойынын социальный ийде-күчиле, социальный бүдүмиле аңыланып јат. Бүдүми чүм јок то болзо, тили бай, учуры сүрекей терең ле элбек».¹

Одузынчы јылдарда Туулу Алтайда јаны ла баштап бичип турган көп үлгерчилер болгон. «Алтайда јаны ла баштап бичип турган көп үлгерчилер, озорло кожо бичикти коомой билер ле чек билбес модорчылар. кожончылар бар. Ондой аймакта Папардэнин адыла адалган колхоз-то Кудачинов Токна деп комсомол бар. Ол көп кожондор чүмдеген. 1933 јылда ол колхозчылардын Новосибирскте өткөн съездинде турушкан. Бис оны јаны кожон кожондоп бер деп сураганыс. Ол маңдайы чырышталып калган сананып турала, мынайда кожондогон:

Балтырганнын тазылы ортодо
Чымалы јыды јок болзын.
Бистин колхозтор ортодо
Кожойымдар јыды јок болзын.
Јажыл төңөзөк ортодо
Бака јыды јок болзын.
Бистин колхозтор ортодо
Байлар јыды јок болзын.

Бу кожонды кем чүмдеген деп сураарыста, Токна күлүмзиренеле, айткан: «Мен. Јаны ла чүмдедим».²

Писательдердин краевой съездинде (1934 ј.) Туулу Алтайдын литературазы керегинде эткен докладтан алган бу темдек јаны бичип баштаган көп поэттердин творческий өзүми канайда башталганын илејарт көргүзет. Кудачинов Токна бойынын творчествозын албатынын кожондорынан баштаган. Баштап ла ол уккан кожондорын јууп бичийле, газеттерге ийип туратан, онын кийининде бойы кожондор, үлгерлер чүмдеп баштаган. Тантыев Исай литературага база мындый ок јолло кирген. Ол Чолушманнын јаландарынан теленеттердин кожондорын экелген. Онын кийининде Тантыев совпаршколдо үренип, үредү, колхоз, конституция керегинде үлгерлер бичиген. Онын творчествозынын төс темазы Кызыл Черү керегинде тема болгон. Ол «Темир

¹ С. Кожевников. «Сибирьдин отторы» деп журналда «Албаты төзөгөн литература» деп статья, 1937, №№ 5—6, 144 стр.

² А. Л. Коптелов. «Советский Ойротиянын литературазы». «Сибирьдин отторы», 1939, № 6

маршал», «Буденныйга», «Кызыл Черү — геройлордын черүзи» деп ле өскө дө үлгерлер бичиген. А. Чокотын, Т. Озочинотын, Я. Бедюровтын, Я. Угрюмовтын, И. Толтоковтын, А. Борбуетинг ле көп өскө-лөрининг де творчествозы албатынын кожондорынан башталган. «Олордын произведениелери көп сабазында албатынын кожондорына жүзүндөш болгон. Чикезинче айткажын, бу поэттер бойлары кожончылар болуп, албатынын кожондорынын жанжыккан кеберлериле жангы произведениелер чүмдегендер» — деп, С. С. Суразаков темдектеген.

Бу поэттердин произведениелери албатынын кожондорыла жуук колбулу болгоны үлгерлердин композициязынан, рифмазынан да иле билдирет. Онын да учун иит поэттердин үлгерлерининг көп сабазы «кожон» деп адалган.

Je ончо поэттерге албатынын кожондорынын жанрынан бийиктеп өзөр арга жок болгон. Андый да болзо, көп поэттердин произведениелеринде жангы кеберлер бедрегени билдирет.

Темдек эдип Я. Угрюмовтын «Бозучак» деп үлгерин алалдар.

Мен бозуны эркеладип,
Азыраарын кичеерим.
Бозу, бозу, бозучак,
Кичинегеш бозучак...
Бозу телчип мантаза,
Бойым көрүп сүүнерим.
Бозу, бозу, бозучак,
Кичинегеш бозучак.

Бу үлгерде албатынын кожондорынын жанжыгып калган ээжилериле коштой жангы эп-сүмелер, ээжилер айдылган.

Одузынчы жылдарда поэт Такша Озочинотын үлгерлери бойынын тематиказыла, учурыла аңыланат. Je андый да болзо, онын бичиген үлгерлери бойынын бүдүмиле албатынын кожондорына сүрекей жуук

Көк көзүңкү тураны
Эмди тудуп эладым.
Көк платьелү көбрийди
Эмди барып эладым.
Ак көзүңкү тураны
Капшай барып тудадым.
Ак чырайлу көбрийди
Капшай алып ыргайдым.

Озочинот Такшанын бичиген көп тоолу үлгерлерининг ортодо кезик үлгерлер орус поэзияга кеберлеш.

Күннинг чогы эмди сооп,
Кыжкарз берди өткүре.
Корболот өскөн өзүмдер
Кугара берди саргара...

Бу строкалар «Колхозчыларга» деп үлгерден алынган. Поэт ар-бүткеннин кеберин көргүскени ажыра колхозчылардын жадын-жүрүминде болгон кубулталарды көргүзөт. Оос поэзияда ар-бүткеннин кеберин жагыс ла кандый бир немени жартаарга тундештирер амадула тузаланатандар. Бу өрөгү айдылган үлгерде ар-бүткеннин көбери сырангай өскө амадула тузаланылган.

Жирменчи жылдарда албаты, оныла кожо поэттер де албатынын оос поэзиясына темилип калган, оонг айрылып, жагы художественный ээжилерге, эп-аргаларга көчөргө творческий билгири жетпес болгон болзо, одузынчы жылдарда керектин айалгазы башка болгон. Бу он-жылдыкта ончо улус бичикке үренип, үредүлү заведениелерден алтай интеллигенциянын баштапкы отряды үренип чыккан. Орус тилди жакшы билер улус табылып, алтай тилге орус бичиктерди көчүрери башталган.

Албатынын жадын-жүрүмунинг культуразы жаранып, идейно-эстетический некетелери көдүрилгениле коштой поэттерге жагы жүрүмди, эскидеги чилеп, фольклорный эп-сүмеле бичири арга жок боло берген. Онын учун одузынчы жылдардын ортозынан ала алтай литература чөрчөктөрдүн, албатынын кожондорунун ээжилеринен жайымдалып, жагы ууламжы, өзүм алган.

Алтай поэзия бойынын бу жагы өзүмунинг баштапкы алтамдарын-да база да жедикпези жок болбогон. Жагы үлгерлердин поэтический чындыгы жабызап, проза аясту боло берген. Темдек эдип Ч. Чунжековтын «Көгөлүш» деп үлгерин алып көрөктөр.

Жайдын изү айы болгон,
Жарт аяас күн чалыды.
Эмеендер эжикке күнге чыгып,
Эчки терези тон көктөп отургылады.
Алыс жердеги табыш угулды,
Аланзыжып кайкажа берди.

Бу үлгер проза да аясту болгон болзо, журт жердеги жүрүмди көс-лө көрүп тургандый эдип, сүрекей жарт көргүскен. Улгерди кычырганда кижинин көзине арканын эдегинде турган аланчык айылдар, жаркынду күн, тымык энгир көрүнөт. Журтка баштап ла трактор келгени текши кайкал болгон. Ол керегинде поэт мынайда бичийт:

Текши аяас күн ине.
Тенери не керек унчугат?
Жеткер келип жаткан турбай — деп.
Жетен жашту өрөкөндөр жер сайын жажынып жадат.
Алтамы көскө көрүнбес,
Жоругу аттан жымжак,
Же аттан чакту болды,
Эки тытты катый апарды.

Бу кайкалдын учында кайкалга үзеери кайкал болды. Трактордын рулин туткан кижн бу ок jerде өзүп чыдаган, алдында кулга жүрген Көгөлүш деп жокту болуптыр.

Ч. Чунижеков үлгеринин бу геройын жок jerден сананып тапкан эмес, андый кижн болгон. Бу үлгердин художественный чындыйы жабыс та болгон болзо, je идейный шүүлтези терең, жакшы. Поэт жүрүмде бир учуралды алала, общественный жүрүмнин жаңы бүдүминин — коллективизациянын учурын жарт көргүскөн.

Эски жүрүмди көргүзип, Чагат Строев «Эре-Чуй» деп үлгеринде мынайда бичийт:

Сенин жолыңла жорткондо
Эр кижн жобойтон,
Узак конуп жедетен,
Курсак-азыгы божойтон,
Эрине ады арытан.

Бу үлгер автордын бойынын да, онон до өскөлөрүнүн бичиген үлгерлеринин бойынын жаңы кебериле, бүдүмиле иле аңыланып жат.

Чагат-Строевтин бичиген үлгерлеринде өскө дө бүдүмдер учурайт. «Жайгы күнде колхозто» деп үлгерде мындай строкалар бар: «Жаңы туткан туралардый, жарырып турган обоолор, күнге жылытырап аш кезип жаткан көрүнештий машиналар». Бу үлгер жүрүмди чындык та көргүзүп турган болзо, өткүрө натуралистический, художественный кебер бедребей, көргөнүн ле бичип койгон.

Мындай једикпес жаңыс ла Чагат-Строевтин үлгерлеринде болгон эмес, П. Кучияктын да баштап ла бичиген «Бригадир», «Айу андаганы» деп үлгерлеринде учурап жат.

Бу статьяда бис башка-башка поэттердин одузынчы жылдарда бичиген үлгерлеринин бир кезигин ле алып көрдис. Je андый да болзо, одузынчы жылдардын, анчадала баштапкы жарымынын, поэзиязы керегинде мындай шүүлте айдарга јараар. Бу жылдарда бичилген үлгерлердег көргөндө, поэтический культура өзүп, эски (фольклорный) бүдүмге токтобой, жаңы бүдүмдер бедрегени билдирет. Литературный ченемел ас болгонынан улам ол жаңы бүдүмдер жакшы өзүм алынып болбой, көп үлгерлер эскидеги бүдүмдерге кеберлеш болуп ла жаңыртулар бедреп јүткүген бойынча прозаичный да болуп калгандары бар. Ол керегинде бис авторлордын үлгерлерин темдектеп аларыста айтканьс. Je андый да болзо, бу кубулталар алтай литературанын ичкери алтамы, өзүми болуп жат.

Жаңы бүдүм табар бедрелтелерде јиит поэзия алтай албатынын чактардын туркунына јууган поэтический эп-аргаларын, онын байлык бүдүмдерин тузаланган. Бу ченемелди алтай поэзия орус поэзиянын өзүминен алынган. Албатынын поэтический байлыгын анчадала П. Кучияк сүрекей билгир тузаланган. Бу јанынан онын произведениелери

алтай литературада жаңы поэзиянын көрүмжилү темдеги болуп жат.

Бойынын творческий ижинде орус литературала таныжары, онын байлык ченемелин тузаланары алтай авторлорго кыйалта жогынан керектү ле творческий үредү болгон. Улу орус албатынын литературазы бистинг алтай литературага эки ууламжы аайынча камаанын жетирген. Бир жанынан, орус литератураны алтайга көчүргени алтай литератураны идеяно-художественный жанынан байыткан. Экинчи жанынан, алтай ла орус писательдердин наҗылашканы алтай литературанын жаранып өзөтөн өзүмине база бир жаан жөмөлтө болгон. Одузынчы жылдарда А. С. Пушкиннин (үлгерлери, «Евгений Онегин» деп романынын үзү- ги, «Абыс ла онын жалчызы Балда керегинде чөрчөк», «Капитаннын кы- зычагы» деп повесть), И. А. Крыловтын (баснялары), Н. А. Некра- совтын (үлгерлери, «Генерал Топтыгин», «Мазай апышыйак ла койон- дор»), Л. Н. Толстойдын («Кавказта олжолоткон кижин»), А. П. Чехов- тын («Каштанка», «Ванька» ла өскөлөри), И. А. Гончаровтын («Об- ломов» деп романынан алган үзүк), В. Г. Короленконын, М.-Сибиряк- тын (куучындары), А. Островскийдин (пьесалары), оныла коштой орус советский писательдерден А. М. Горькийдин («Эне» деп романы- нын үзүги), М. Шолоховтын («Көдүрилген солок»), Н. Островский- дин («Болот канайда кызыган»), Ф. В. Гладковтын («Көк»), А. Фа- деевтин («Метелица»), В. В. Бианкинин («Агаштардын жуузы»), Д. Бедныйдын, А. Бартонын, В. Инбердин (үлгерлери), С. Маршак- тын («Мистер-Твистер») произведениелери алтай тилге көчүрилген. Өскө ороондордын писательдеринен В. Гюгонын, Ги де Мопассаннын, С. Э. Томсоннын произведениелери көчүрилген. Областной газеттердин страницаларында В. Маяковскийдин, М. Светловтын, Д. Бедныйдын, Я. Смеляковтын, Лебедев-Кумачтын үлгерлери кепке базылып чык- кан. Национальный драматический театрдын сценазында А. Остров- скийдин («Гроза», «На бойком месте», «Не все коту масленица», «Поздняя любовь»), Д. Фурмановтын романы аайынча «Чапаев», М. А. Шолоховтын романы аайынча «Көдүрилген солок» ло өскө дө пьесалар тургузылган.

Орус литературанын произведениелерин көчүргени алтай поэттер- дин творчествозын жарандырып, ичкери өзүм алынарга жакшынак жө- мөлтө болгон. Бу жанынан анчадала Алексей Павлович Чокковтын твор- чествозы иле-жарт агыланып жат. Одузынчы жылдарда бу поэттин про- изведениелери алтай периодический печатта көп эмес те учурап тур- ган болзо, алтай литературанын историясында ис те жок болуп ундыл- бас учурлу.

Алексей Чокков орус үлгерлерди алтай тилге көчүрүп, орус поэзия- нын сүрекей байлык бүдүмин төрөл тилине билгир ле эптү көчүрүп, алтай тилдин ле поэзиянын түгенбес байлыгын ла художественный ий- де-күчин көрүскен.

А. Чоков Н. А. Некрасовтын, А. С. Пушкиннинг ўлгерлерин, И. А. Крыловтын басняларын кўп кўчўрган. Онын кўчўрган ўлгерлеринен кўргўндў, ол бийик поэтический культуралу, орус поэзияны сўўп ле оны јакшы билер болгоны билдирет.

А. С. Пушкиннинг «Кавказ» деп ўлгерин кўчўрерде баштапкы строкалары мындый:

Кўк мўнкўлў Кавказта
Јылым кайа кырында
Кара јангыскан мен турум,
Кавказ алдымда туру.
Тас кайадан кан-кере учты,
Меге тўнгейлежил учуп турды,
Тўрген суулардын бажын кўрдим.
Капчал озоктўрдин сынын кордим.

А. Чоков орус поэзияны кўчўрерде кажы ла оўсти кыйалта јогы-нан кўчўрерге амадабай, онын поэтический чындыйын јылыйтпаска ла алтай тилде база андый ок бийик художественный болорын кичеейт.

А. С. Пушкиннинг «Кышкы энгир» деп ўлгери база сўрекей эптў, алтай поэзияга јўзўндеш кўчўрилген.

Кара јоткон кўн бўркеди,
Карлу куйун ойноды.
Ан болуп ол улыды,
Бала болуп ыйлады.

А. Чоковтын кўчўргенин кўргўндў, орус ўлгердин бўдўми, онын рифмазы иле билдирип, оныла коштой ару алтай поэзия угулат. Бу јангыс ла орус поэзияны јакшы билгени эмес, оныла коштой кўчўреечи алтай поэзиянын байлыгын билгир тузаланган болуп јат.

Орус литература, анчадала А. С. Пушкиннинг ле Н. А. Некрасов-тын поэзиязы, јиит алтай поэттин творческий озўмине јаан јомўлтў эткен. Мындый јомўлтў јангыс ла А. Чоковтын творчествозына эдилген эмес, алтай литературанын бўтқўл бойынын да озўмине јакшынак ар-га болгон. Ол одузынчы јылдардагы поэттердин творчествозынан иле-јарт билдирип туру.

Одузынчы јылдардын поэзиязы бойынын тўзўлип оскўн озўминде эскиден артып калган кўп једикпестерлў де болгон болзо, алтай лите-ратуранын озўминде ичкери эткен база бир јаан алтам болуп јат.

3. КАЗАГАЧЕВА.

БАЖАЛЫКТАР.

Э. Палкин. Бүгүңги кўннинг кычырузы	3
Б. Укачин. Москва. Кызыл тепсен	7
С. Суразаков. Кыска куучындар	10
А. Саруева. Жай	18
Т. Тодошев. Тая (очерк)	20
Расул Гамзатов. Ахвахта. Каргандар. Каргыш. Б. Укачин <i>көчүргөн</i>	25
Шатра Шатинов. Ак-Төш	30
А. Демченко. Тушташтар (писательдин блокнодынан).	
<i>В. Качканаков көчүргөн</i>	37
Н. Миненко. Алтайга. Э. Палкин <i>көчүргөн</i>	52
Янга Айдын (Бедюров). Жолдогы куучын	54
Э. Яимова. Ада күүни	58
У. Садыков. Кышкы турлуда (очерк). Најылыктын агажы	59
Б. Суркашев. Соок энирде. Күдүчи ай. Поэзия керегинде	68
Л. Коқышев. Жүс псымо (повесттен алган үзүк)	70
И. Кочеев. «Кокойок» (кокур)	86
Э. Тоюшев. Чечек. Көргөйим не?	92
Жергей Кыдыев. Өткөн бир төгін ле кун	94
Николай Майманов. Кымыскай	95
Роберт Бекенев	97
П. Пятенко. Жагы кафе (кокур куучын). М. Бедушев <i>көчүргөн</i>	98
В. Качканаков. Керек мындый болгон (уч картиналу комедия)	100
М. Бедушев. Сары-Каан (алтай албатынын «Сары-Каан» деп чөрчөгү аайынча бичиген инсценировка)	122
Г. Калкин. Кере бичик	125
С. Пахаев. Туулу Алтайда революционный движение канайып төзөлгөн керегинде	131
С. Каташ. Бистин најыбыс — Чехословакия	139
И. Казанцев. Орус кычыраачылар билер ле сўп жат.	
<i>В. Качканаков көчүргөн</i>	150
Степан Каташев. «Күн уулы»	175
В. Тадыкин. Алтай тилдин өзүмн	181
В. Чичинов. Журукчы-сибиряк	189
В. Тадыкин. Көдүргедеги кургандар	192
З. Казагачева. Одузынчы жылдардын поэзиязы	196

ЗВЕЗДА В ГОРАХ АЛТАЯ (3-й выпуск)

Редакторы В. О. Адаров, З. С. Суразакова
Художественный редактор И. И. Митрофанов
Технический редактор Н. Н. Пареев
Корректоры Н. Куцияк, М. Аргокова

Сдано в набор 27/V 1966 г. Подписано к печати 5/VIII 1966 г.
Формат 70 × 90 1/16. Объем 12,75=14,92 усл. п. л. + вклейка 0,12 (уч. изд. л. 11,44)
АН 00352. Заказ № 1881. Тираж 500 экз. Цена 35 коп.

Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства,
г. Горно-Алтайск, пр. Коммунистический, 44.
Горно-Алтайская типография, пр. Коммунистический, 25.

Баазы 35 акча
Переплет 15 акча 50 акча

ГОРНО-АЛТАЙСК - 1966